

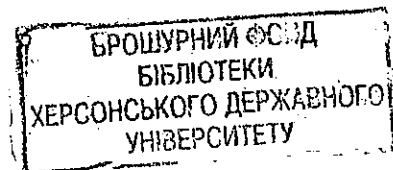
7/10
43/02

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

ПІВДЕННИЙ АРХІВ

(ІСТОРИЧНІ НАУКИ)

Випуск XVIII

Херсон – 2005

9

Затверджено до друку вченою радою Херсонського державного університету, протокол № 7 від 11.03.2005 р.

Рішення президії ВАК України про атестацію від 08 вересня 1999 р. (бюлетень №5, 1999)

Дозвіл Державного комітету інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України від 10.09.2003 р. (свідоцтво KB №7938).

Редакційна колегія:

Дарієнко В.М.	д.і.н., професор (головний редактор)
Сінкевич Є.Г.	к.і.н., доцент (видавничий редактор)
Сінкевич І.Ю.	ст. викладач (відповідальний секретар)
Добролюбський А.О.	д.і.н., професор
Колесник І.І.	д.і.н., професор
Сусоров В.Д.	д.і.н., професор
Тригуб П.М.	д.і.н., професор

Мова видання: українська, російська.

N417055

Адреса: 73000 Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 27, Херсонський державний університет, кафедра історії України

E-mail: sinkevich@ksu.kherson.ua

Телефон: 0380 (552) 32-67-60

Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Випуск 18. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2005. – 142 с.

© Автори статей
© ХДУ, 2005

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Посохов С.І. РОСІЙСЬКА ПУБЛІЦИСТИКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ПРО МІСЦЮ ТА ІДЕАЛ УНІВЕРСИТЕТУ	6
Гаврилюк С.В. ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКІ ПРАЦІ 1860-1880-Х РОКІВ ПРО ПАМ'ЯТКИ ВОЛИНІ: З ІСТОРІЇ ПІДГОТОВКИ ТА ВИПУСКУ	14
Сінкевич Є.Г. МІХАЛ БОБЖИНЬСЬКИЙ (M.Bobrzyński) – СТОРІНКИ ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОЦІНЦІ ВАРШАВСЬКОГО “Przeglądu Narodowego” (1908-1913)	21
Недзельський К.К. В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПИНСЬКИЙ – ІСТОРИК І КУЛЬТУРОЛОГ	27

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Волосник Ю.П. КОМЕРЦІЙНЕ КРЕДИТУВАННЯ ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПу	36
Щербина І.В. ЕКСПРОПІАЦІЯ НАКОПИЧЕНЬ І ВЛАСНОСТІ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 20-Х – ПОЧАТОК 30-Х РР. ХХ СТ.)	42

УКРАЇНА І СВІТ

Мерфі Н. УКРАЇНСЬКА ШКОЛА В США	50
Пронь С.В. УКРАЇНА ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ПОЗИТИВИ І НЕГАТИВИ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЇ ДАНІЇ, НОРВЕГІЇ, ШВЕДЦІЇ)	55

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Дариенко В.Н. ПРОВИНЦИАЛЬНЫЕ ОРГАНЫ ВРЕМЕННОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА 1917 Г. (ПО МАТЕРИАЛАМ УЕЗДОВ ЗАКАСПИЙСКОЙ, УРАЛЬСКОЙ И АСТРАХАНСКОЙ ОБЛАСТЕЙ)	59
Ткаченко І.В. СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ МОСКВИ НАПЕРЕДОДНІ ПРОГОЛОШЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	69
Ленько А.В. РЕФОРМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В ИНДИИ (ПЕРВЫЕ ДВА ДЕСЯТИЛЕТИЯ ПОСЛЕ ОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ)	74

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ

Черемісін О.В.

МІСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ОДЕСИ НАПРИКІНЦІ
XVIII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТОЛІТЬ 82

Гамза В.І.

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА ТЕРНІВСЬКИХ БОЛГАРСЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ В XIX – НА
ПОЧАТКУ XX СТ. 90

Макієнко О.А.

Ф.О. ВАСИЛЕВСЬКИЙ – СТАТИСТИК ХЕРСОНСЬКОГО ЗЕМСТВА (ДО 150-
РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ) 96

Кузовова Н.М.

ЗЕМСТВА У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА
ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ 108

Сіреджук П.С.

ЕМІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НІМЦІВ ГАЛИЧИНИ У 70-Х РОКАХ XIX – XX СТ. 118

Цецик Я.П.

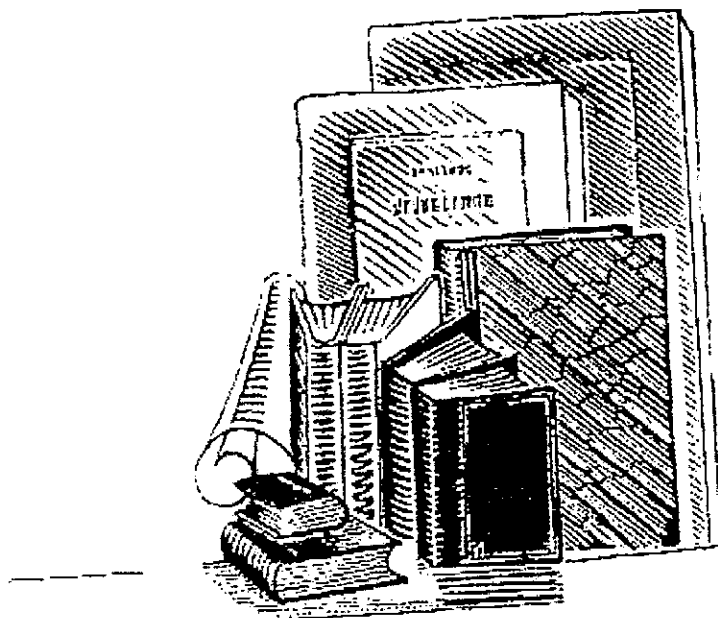
ДІЯЛЬНІСТЬ КПЗУ НА ВОЛИНІ У 1921-1925 РОКАХ 130

ІНФОРМАЦІЯ

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ про Всеукраїнські релігієзнавчі читання
"Релігія в житті особи і суспільства: історія та сучасність" (Херсон, червень 2005) 138

НАШІ АВТОРИ

Теорія та історія історичної науки

РОСІЙСЬКА ПУБЛІЦИСТИКА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. ПРО МІСІЮ ТА ІДЕАЛ УНІВЕРСИТЕТУ

Університетське питання, яке відігравало важливу роль в розвитку громадсько-політичної думки в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., було в центрі уваги багатьох публіцистів. Як іронізував М.Г.Чернишевський, "про університетське питання надруковано було протягом чотирьох останніх місяців 4444 статті" [1].

Вже на початку цієї дискусії постало питання про загальний стан російських університетів. Й у подальшому його обговорення не припинялося, навпаки, саме з нього починалися міркування про ті чи інші "необхідні заходи". Фактично ж воно виходило на проблему призначення та функцій університетів у суспільстві.

Цікаво простежити, в чому ж автори публіцистичних та історичних праць бачили основні функції (мету) університетів і, відповідно, на підставі чого оцінювали стан справ.

Традиційно університет називали й називають вищим навчальним закладом та науковою установою. Але більш-менш чітко місія університету була визначена лише в проекті університетського статуту 1906 р., де було записано, що "Імператорські російські університети суть науково-навчальні державні установи, які мають на меті розробку й розвиток наук, надання тим, хто навчається, вищої наукової освіти й розповсюдження наукових знань" [2]. Статuti 1835, 1863, 1884 рр. таких визначень не мали. Втім, протягом другої половини ХІХ ст. неодноразово спостерігалися спроби визначити мету та функції університету, велися дискусії щодо основних його завдань. Так, під час обговорення проекту статуту у 1862 р. рада Харківського університету запропонувала записати до статуту таке: "Університет є вищий вчений стан, заснований для викладання наук, який складається з певної кількості факультетів в якості неподільних частин одного цілого". Слово "стан" пояснювалося через поняття "колегії", тобто юридичної особи, яка має свої повноваження та прагне до певної суспільної мети [3]. Цей термін використовувався і в статуті 1804 р. Але, цікаво зауважити, що тоді у першому пункті статуту було записано й наступне: "В ньому готується юнацтво для вступу в різні звання Державної служби" [4]. Таким чином, останнє речення фактично визначало бачення функції університету. У другій половині ХІХ ст. такий погляд на роль університету багатьом вже не уявлявся відповідним його призначенню. Серед перших про це заговорили М.О.Некрасов, Н.Х.Бунге, Г.Є.Благосветлов [5]. З них найбільш чітко свою думку висловив Благосветлов: "Засновані за планами уряду, з метою дати освічених чиновників [підкр. авт. – С.П.], вони з самого початку прийняли суворо-офіційний характер, й іншого прийняти не могли. [...] В наслідок цього обмеження на самому ж початку університет відштовхнув від себе живу силу і запропонував свої послуги бюрократії і лише зубожілому дворянству. [...] Гірка посередність викладачів та байдужість слухачів були неминучими наслідками такого порядку речей" [6]. Про дух "офіційності й формалізму" писав М.О.Некрасов [7]. Такі ж ідеї були висловлені А.Чумиковим: "Наші університети фактично були, й досі продовжують бути, навчальними установами, які пристосовані переважно до освіти людей посадових на службу державі, але й ця обмежена [підкр. С.П.] мета їх не досягла задовільних результатів" [8]. Відповідаючи на поставлене у назві своєї статті питання "чого ми бажаємо?", М.І.Пирогов зазначав: "ми всі тепер бажаємо, щоби службово-освітній напрямок наших університетів прийняв чисто науковий характер" [9]. Ці думки отримують

подальший розвиток під час обговорення проекту статуту у 1862 р., але тепер здебільшого мова йшла про співвідношення освітньої, наукової та виховної функцій університету. Заслужений професор Петербурзького університету О.В.Никитенко вважав головним призначенням університету надавати молодому поколінню наукову вищу освіту і тим закінчувати його приготування до життя людського та суспільного і називав науку єдиною метою і тих, хто передає її, і тих, хто її приймає [10]. Ще чіткіше висловився К.Д.Кавелін, який писав, що завдання університетського навчання не знання, а основи науки [11]. Ректор та професори Московської духовної академії вважали, що важливішим ніж науковий розвиток має бути морально-релігійне виховання, що наука є засобом морального виховання [12]. М.І.Костомаров вважав виховний момент несумісним із завданнями університетів. Виховання, на його думку, передуює освіті і відбувається у дитячому та хлоп'ячому віці. Відповідно, навчально-виховними закладами є школи, а науково-навчальними – університети [13]. Не торкаючись докладно тих чи інших аргументів, які пролунали під час цієї дискусії, зазначимо, що, виходячи з свого розуміння функцій університетів, автори визначали й недоліки сучасних їм університетів. Зокрема, наприклад, той же Костомаров вважав, що російські університети являють собою щось невизначене, якусь середину між школою та академією. На його переконання російське суспільство протестувало проти шкільного університету, який не мав користі.

Цікавою є ще одна думка, яка також пролунала напередодні реформи університетів, а потім постійно з'являлася в публіцистичній літературі. Д.І.Каченовський назвав головною заслугою університетів пробудження в молодих поколіннях усвідомлення честі, думок про суспільне благо, любові до всього народу, хоча потім і зауважив, що "університети не революційні клуби, не таємні товариства, не військові арсенали, а знаряддя мирної просвіти" [14]. М.І.Пірогов також зазначив, що "університети прагнуть не лише до однієї наукової мети, а й отримують почасти політичний характер" [15]. У подальшому вектор дискусії змістився саме до цих проблем. Ліберальні публіцисти наполягали на тому, що мета університетів служити моральному розвитку суспільства, "благу батьківщини", що вони є центрами й зберігачами розумової свободи, "важливішими слугами російської просвіти та прогресу" [16]. Вони відкидали мету університетської освіти як засобу скласти успішну кар'єру. В.С.Іконников писав, що "наука має викладатися в них зовсім не з практичним напрямком, корисним для майбутніх діячів департаментів та канцелярій" [підкр. авт. – С.П.] [17]. Такі настрої були характерними і для студентів. Ось що писав один з колишніх студентів у своїх спогадах: "Якби ми чекали від нашої університетської освіти одного тільки придбання місць і подальшої службової кар'єри, ми б довели тим своє нерозуміння, що таке університет" [18]. Головним лейтмотивом ліберальної публіцистики став висновок: "університети існують не тільки для держави, а й для суспільства" [19].

На відміну від них, консервативно налаштовані автори вважали, що "згідно ідеї університету – це розплідники вищої освіти, які готують людей до всіх галузей вищої державної діяльності" [20]. М.А.Любимов вважав, що університети програють саме тому, що представники вищих і взагалі заможних класів прагнуть потрапити до інших вищих навчальних закладів, оскільки ті дають більше можливостей їх вихованцям продовжувати свою діяльність по лінії державної служби [21]. Характерною для цих авторів стала й теза про те, що "університет не є приватним товариством, незалежним від уряду, а є державною установою для державних цілей" [22]. Одночасно, вони почали частіше казати про те, що університети повинні служити "чистій науці", й не перетворювати аудиторії на революційне вогнище, а професорські ради на "головний штаб антидержавної політичної пропаганди" [23]. У своїй працях вони наводили заклики правих студентських організацій про те, що

університет існує для науки, й не може слугувати знаряддям політичної боротьби [24].

Цікаво, що в ліберальних колах переважаючою була думка про те, що університет не повинен бути закладом виховним, що виховний вплив може здійснювати лише вивчення чистої науки [25]. І, в той же час, з правими поглядами пов'язувалося заперечення твердження про університет як моральне начало, оскільки таким чином, на їх думку, відкидалася автономія [26]. Революційні ж ідеологи вважали, що університети створені саме задля виховання нових поколінь чиновництва. Такі ідеї поступово проникали у широкі верства суспільства. (За словами В.І.Вернадського, “згубні уявлення про академічні організації як про бюрократичні установи, як поплічників ...бюрократичного режиму”) [27]. До речі, цей погляд, до певної міри, був схожий з тим, що висловлювався деякими консерваторами. Так, критикуючи університети, Любимов зазначав, що університети перетворилися на канцелярії для видачі дипломів та свідоцтв [28].

В пошуках ідеалу університету автори нерідко (в тому числі по завданню влади) зверталися до прикладів, які надавали інші країни, і сперечалися, який з університетів кращий – німецький, французький чи англійський. До того ж, на сторінках періодичних видань можна також знайти матеріал, який характеризує американські, бельгійські, італійські, австрійські та інші університети. В ході цих спорів знову фактично ставилося питання про мету та функції університетів.

Б.М.Чичерін ще у 1856 році, на самому початку дискусії виступив в “Русском вестнике” зі статтею, в якій недвозначно висловив свою позицію: якщо “ми хочемо закликати до просвітництва, до науки”, ми не повинні увесь час повторювати про національну своєрідність, “вироблення своїх поглядів, що відрізняються від інших”, “...народність в науці уявляється нам синонімом винятковості, однобічності, а тому й брехні” [29]. Він вважав, що необхідно постійно “повторювати одне: вчись, вчись та вчись! А для цього необхідно засвоїти науку західну”, оскільки “ми – відстала одиниця новітньої освіченості” [30]. У публіцистичних виступах автори нерідко вдавалися до обґрунтовувань, чому саме необхідно пильно придивитися та орієнтуватися на зразок Заходу. Саме зародження університетської ідеї, яке відбувалося не у межах вітчизняної традиції, а західноєвропейської, виступало при цьому головним аргументом. “Університети пішли не з її [власної традиції. – С.П.] коріння, й свого коріння не пустили ще”, – писав у 1862 році М.Юзефович. [31]. Отже, першим кроком в напрямку правильного реформування російських університетів, публіцисти вважали знайомство “з сучасним станом європейських університетів, які стали взірцем для устрою наших” (до цього, наприклад, закликав Г.Є.Благосветлов). [32]. Молодий ще тоді публіцист М.Н.Катков у 1864 році писав, що для того, щоб “стати на один ґрунт з освіченими народами”, необхідно “вчитися всьому тому, чому навчаються німці, французи й англійці” [33]. Отже, ця загальна позиція була знаменником, що об'єднував представників різних суспільно-політичних течій.

Ще однією спільною для багатьох авторів рисою було розуміння й підкреслення того, що відсутність “вікових традицій, які міцно укорінилися”, “переказів”, “зразків” (за термінологією, яку використовували різні публіцисти) впливала на напрямок та розуміння ідеалів, до яких має прийти перетворення університетів. Про це можна знайти роздуми не тільки у відомих “західників”, але й авторів достатньо консервативних поглядів. Скажімо, неодноразово про це висловлювалися М.Н.Катков, В.А.Грінгмут та інші [34]. Позиція М.І.Пирогова, такої визначальної фігури в дискусії з цього приводу, також була вельми показовою. Так, з одного боку, він був переконаний в тому, що в Російській імперії університети були набагато більш близькими до суспільства, ніж західні університети, саме завдяки тому, що “в нашому університеті мало становості й взагалі немає переказів або вони є дуже слабкими” [35]. Однак, разом з цим, М.І.Пирогов стверджував, що всі розмови

про особливості слов'янської натури та суспільного устрою, які начебто вимагають інших форм освіти є софізмами. Пирогов вважав, що обов'язково необхідно використовувати прогресивний досвід більш освічених націй, хоча при цьому й власні здобутки не слід забувати [36]. Професор Харківського університету Каченовський, Петербурзького університету Васильєв, називали чимало рис західноєвропейських університетів, які вважали достойними для наслідування [37]. Разом з цим, вони підкреслювали, що наші університети ніколи не стануть "державами у державі" й не зможуть досягти автономії Оксфорду чи Кембріджу, відмічаючи різні історичні традиції, на яких вирости ці університети [38].

Окрім цієї загальної дискусії, як вже зазначалося, розпочалося обговорення й проблеми визначення й обрання найкращої "моделі" університету. Про те, що ця тема стала однією з вельми помітних на сторінках різних видань, зазначав, наприклад, сенатор М.Р.Ребіндер у своїх "Зауваженнях на проект університетського статуту". Так, він писав, що "одні журнали стали проповідувати повну свободу університетського навчання й скасування навіть звання студентів, інші, відстоюючи думки про німецьке походження наших університетів доводили, що вони у всьому повинні наслідувати свій прообраз, тобто німецькі університети" [39].

Видатні зарубіжні педагоги та вчені, які взяли участь у обговоренні проекту університетського статуту, вважали за необхідне одразу підкреслити, що кожна з трьох провідних університетських систем Західної Європи (німецька, англійська чи французька) має свої переваги та недоліки [40]. Наприклад, фон Моль з Франкфурту-на-Майні дійшов до висновку, що проект університетського статуту представляє собою поєднання німецької (вільне викладання) та французької моделі (обов'язкове слухання/навчання), з перевагою німецької [41]. Для Російської імперії, на думку цього професора, більше підходила французька система, оскільки держава "потребує перш за все не вчених спеціалістів, а добре освічених практичних діячів, підготовлених до різного роду цієї нової діяльності" [42].

Хоча слід зазначити, що серед іноземних вчених пролунали голоси й про те, що запозичення досвіду Заходу для Російської імперії недоцільно. Так, професор Жоффруа де Сент-Ілер, по-перше, зазначив, що навряд чи доцільно, щоби проект університетського статуту "розглядався особами чужими Росії", оскільки він виражає й "характеризує народне життя Росії" [43]. "Було б не розумно, – писав цей професор, – й може, несправедливо, обговорювати проект нового устрою університетів за ідеями абсолютно іншої цивілізації" [44].

Незважаючи на наявність таких думок при обговоренні, більшість авторів як в другій половині XIX ст., так й на початку XX ст. обґрунтовували переваги німецьких університетів, та їх досвіду в якості моделі університетської освіти Російської імперії. Аргументи висувалися різні. Наприклад, у 1860-ті роки А.А.Чуміков необхідність запозичення традицій та устрою саме німецьких університетів як зразок для російських мотивував тим, що "у самому нашому слов'янському характері ...більш узгодження та співчуття порядкам та напрямку німецьких університетів" [45]. На початку XX ст. М.Сперанський писав, що "протягом XIX ст. німецькі університети стали нормою для університетів всього цивілізованого світу" [46].

Проблема ідеалу університету та моделі для наслідування ставилася не тільки у запалі полеміки, а й у якості серйозної наукової задачі. Так, К.Д.Кавелін після тривалого та глибокого вивчення досвіду Німеччини, у роботі "Свобода викладання та навчання в Німеччині", яка була опублікована у 1863 році, порівнював дві університетські традиції – романо-католицьких держав та німецько-протестантських. При тому, що дослідник визначив переваги та недоліки обох систем, особливо він виділяв переваги німецької системи так: "Свобода науки, думки, викладання та навчання є єдиним правильним началом університетської організації" [47]. При цьому, Кавелін застерігав, що пропагуючи німецьку модель, публіцисти часто-густо

показують її в "оманливому світлі, що викривляє її" [48]. В іншому своєму дослідженні, присвяченому устрою та управлінню німецьких університетів, Кавелін підкреслив, що "організація німецьких університетів з першого погляду... мало чим відрізняється від прийнятої у нас", однак ця схожість тільки зовнішня, а "під одними й тими назвами міститься тут і там різний зміст" [49]. Устрій та управління німецьких університетів, які були запозичені російськими університетами, "як будь-яке запозичення, на новому ґрунті втратило свій історичний характер" [50]. "Усталені форми ми приймаємо за теоретичні основи університетської організації, – писав Кавелін, – й намагаємося тільки пристосувати їх до наших умов та потреб" [51]. Для того, щоб справді досягти рівня Європи, як вважав Кавелін, неправильно брати готові результати її діяльності та історичного досвіду, а "необхідно створити у себе таке ж відношення до знання, до науки, яке існує там" [52]. Запозичення, які відбуваються без урахування історичного характеру, Кавелін назвав "науковим фетишизмом", що веде до "придушення розвитку науки та знання" [53].

Дискусія щодо переваг різних університетських систем у подальшому стимулювалася прагненням уряду та певної частини громадськості змінити університетський статут 1863 року. Так, М.А.Любимов писав, що "в наших університетських статутах та правилах по відношенню до викладання та іспитам здавна панує змішання начал шкільної системи [французької – С.П.] із вільною системою німецьких університетів" [54]. Він підкреслював, що з часом все більше зростає неузгодженість між "німецьким типом наших університетів" та системою іспитів, "несумісною з академічною свободою викладання" [55]. Крім того, він констатував, що "наші університети поставлені у менш сприятливі умови, ніж... в Німеччині, де університетська освіта виступає необхідною умовою доступу до всіх вищих щаблів служби... Існування різних навчальних закладів, які іменуються вищими, й прагнення при заснуванні їх, надати їм права якомога більші, не тільки за спеціальним їх призначенням, а й взагалі по відношенню до державної служби, позбавляють у нас університети того пріоритетного значення, яке вони мають в інших країнах" [56]. Хоча, в цілому, М.Любимов визначав загальний тип російських університетів як такий, що створений за німецьким зразком [57]. В своєму прагненні наслідувати взірці німецьких університетів Любимов, тим не менш, пішов далі навчальних основ й зачепив такі болісні аспекти, як систему управління та призначення професорів. Його пропозиція чітко дотримуватися німецького досвіду сприймалася як провокативна.

Відповідно, на противагу загальному захопленню німецькими університетами з часом приходять їх критика, хоч і вельми стримана. Характерними в цьому плані є думки та оцінки В.Гер'є. Він відзначав не тільки "світло", а й "тіні" "німецького ладу". Але, досліджуючи саме "тіні", Гер'є підкреслював рух німецьких університетів за "більшу автономію університетів відносно адміністрації" [59]. Переваги ж німецької системи полягали, на думку вченого, в свободі викладання та багатстві учбових засобів. Крім того, він вважав, що в Німеччині можна було б запозичити культурно-просвітницькі функції університетів (курси загальноосвітнього характеру, які читаються у вечірні години) [60]. Процвітання німецьких університетів В.Гер'є пов'язував з високою духовною культурою німецької нації – свободою думки та слова, духом вільного дослідження, багаточисленними науковими діячами; конкуренцією не професорів з професорами, а університетів з університетами, урядів з урядами в галузі науки [61]. Він висміював й назвав безглуздом намагання апелювати до досвіду університетів Італії, які він помітив на сторінках "Московских ведомостей", оскільки "Італія не представляє ані найменшої аналогії з Росією" [62].

З 1880-х років почали час від часу лунали голоси про те, що варто взагалі припинити копіювати досвід західноєвропейських університетів, як висловився В.Модестов "рабське подражання" німецьким університетам [63]. Лунали заклики до

того, що настала пора створення "такого нового статуту для наших університетів, який би був просякнутий російськими началами, а не представляв би собою більш чи менш вдалу копію європейських, особливо німецьких статутів" [64]. Але не слід думати, що ця тенденція відображала лише посилення "патріотичних почуттів" серед публіцистів. У даному випадку важливий не лише текст, а й підтекст. Як уже зазначалося, у своїй боротьбі проти статуту 1863 р., консервативні ідеологи університетської освіти і науки почали апелювати до європейського, перш за все німецького досвіду. Це й викликало відповідну реакцію. Ось як оцінював цей факт той же Модестов: "Є такі слова, які, навіть при найбільш безсоромному викривленні їх змісту, все ще зберігають свою привабливість: спритні люди знають це й користуються ними, щоби примусити публіку слухати це, в розрахунку, що серед неї завжди знайдеться чимало простаків та легковірних, які готові сприймати фольгу за золото й нездібних відрізнити пустої фрази від справи. Ми не дивуємося тому, що й шановний М.А.Любимов знайшов необхідним використати цей засіб, оскільки взяв на себе неприємне завдання доводити, що біле є чорним, а чорне – білим" [65]. Автор мав на увазі такі слова як "академічна свобода", "свобода викладання й навчання". Мав він на увазі й німецький досвід, до якого апелював Любимов: "Всі особливості німецького життя в його очах мають вигляд авторитету, перед яким можна тільки схилитися..." [66]. Зазначений автор вважав, що "німецька система викладання не є такий талісман, за допомогою якого тільки й можливі успіхи науки та освіти, це доводять інші західноєвропейські країни з високою культурою й зовсім різними системами викладання у вищих навчальних закладах" [67]. Нагадаємо, що це був час, коли виникла Німецька імперія з консервативним політичним режимом.

Таким чином, ліберальні автори створили пануючий образ університетської місії. Вони наголошували на тому, що університети мають служити не лише державі, а й суспільству. На їх думку, вони є науково-навчальні заклади, які готують особистостей, здатних змінювати життя на краще. Вони здебільшого заперечували виховну функцію університетів, їх роль як центрів підготовки чиновництва, відповідно, виступали проти державного втручання в освітній процес. За їх переконанням університет слугує не державі, а суспільству. Чимале значення при цьому вони надавали університетам як ідейним центрам. Не дивно, що часто-густо мова йшла про академічну свободу, яка розумілася як інтелектуальна свобода, як свобода особистості, думки. У пошуках ідеалів вони зверталися до західних країн, але, з часом, почали робити наголос на власному досвіді. Хоча момент критики становища російських університетів постійно був присутнім у їх побудовах, втім, в цілому, вони були переконані, що російські університети, долаючи труднощі, все ж виконували свої важливі функції.

Консервативно налаштовані автори виступали прихильниками державної ролі університетів. Принаймні вони не відокремлювали державні й університетські завдання, вважали, що держава має всі права для втручання у навчальні справи. Здебільшого вони не відкидали виховну функцію університету. З 1870-х років ці автори активно пропагують німецький досвід організації навчання в університетах. Під гаслами академічної свободи вони пропагували той німецький досвід, який, на їх думку, міг би позбавити університети ролі закладів, де надавали "напівзнання", яке їм уявлялося особливо руйнівним. В цілому вони більш негативно оцінювали стан російських університетів, покладали на них провину за негативні суспільні явища.

Револьюційні погляди на завдання університетів виявлялися в тому, що за останніми часто не бачили позитивної суспільної ролі, нищівної критики зазнавали як навчальні, так і наукові функції університетів. Вважалося, що вони є далекими від вирішення нагальних практичних потреб суспільства.

Можна констатувати, що визначення місії та пошуки ідеалу університету значною мірою обумовлювалися політичними уподобаннями й прагненням віднайти

ту модель університету, яка б задовольнила потреби російського суспільства, але з огляду на його можливу модернізацію.

Джерела та література:

1. Свисток. – 1862. – №1.
2. Устав Императорских российских университетов (Проект, выработанный совещанием профессоров, под председательством министра народного просвещения гр. И.И.Толстого в 1906 г.). – СПб., 1906. – С. 3.
3. Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 1. – С. 281.
4. Сборник постановлений по МНП. – СПб., 1864. – Т.1. – Стб. 264.
5. Некрасов Н. О специальном образовании // Атеней. – 1858. – Ч. 6; Бунге Н.Х. О современном направлении русских университетов и потребностях высшего образования // Русский вестник. – 1858. – №7; Благодетель Г.Е. О значении университетов в системе народного воспитания // Русское слово. – 1861. – №12. – Отд. 1.
6. Благодетель Г.Е. О значении университетов в системе народного воспитания // Русское слово. – 1861. – №12. – Отд.1. – С. 23-24.
7. Некрасов Н. О специальном образовании // Атеней. – 1858. – Ч.6. – С.350.
8. Чумиков А.А. Чего мы желаем от наших университетов? // Воспитание. – 1860. – Т. 7. – №4. – С. 295.
9. Пирогов Н.И. Чего мы желаем? // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С.125.
10. Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 1. – С. 464.
11. Кавелин К.Д. Свобода преподавания и учения в Германии // Кавелин К.Д. Собрание сочинений. – СПб., 1899. – Т.3. – Стб.41 (Стаття була надрукована навесні 1863 р.).
12. Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 1. – С. 461.
13. Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 2. – С.159-160.
14. Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 1. – С. 356-357.
15. Пирогов Н.И. Чего мы желаем? // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С. 122.
16. Якушкин В. Из истории русских университетов в XIX веке // Вестник воспитания. – 1901. – №6 (сент.). – С. 50, 55, 58.
17. Иконников В.С. Русские университеты в связи с ходом общественного образования // Вестник Европы. – 1876. – №10. – С. 117.
18. Овсянников Н.Н. Записки студента Казанского университета (1851 – 1855) // Русский архив. – 1909. – №12. – С. 469.
19. Из университетской жизни // Вестник воспитания. – 1901. – №6 (сент.). – С. 153.
20. Любимов Н.А. Мой вклад. – М., 1881. – С. 155.
21. Любимов Н.А. Мой вклад. – С. 312-313.
22. Любимов Н.А. По поводу предстоящего пересмотра университетского устава // Русский вестник. – 1873. – №2. – С. 895.
23. Пуришкевич В. Материалы по вопросу о разложении современного русского университета. – СПб., 1914. – С. VII.
24. Пуришкевич В. Материалы по вопросу о разложении современного русского университета. – СПб., 1914. – С. 84. (Таке ж див.: Левченко В. Кризис университетской жизни (мысли студента) // Русская мысль. – 1908. – №5. – С. 113).
25. Ответ Совета Императорского Харьковского университета на вопросы, предложенные Министерством народного просвещения об изменении устава 1884 года. – Харьков, 1901. – С. 7.
26. Миллюков П.Н. Очерки по истории русской культуры. – М., 1994. – Т. 2. – Кн. 2. – С. 307.
27. Вернадский В.И. Ближайшие задачи академической жизни // Вернадский В.И. Публицистические статьи. – М., 1995. – С. 39.
28. Любимов Н.А. Мой вклад. – С. 271.

29. Чичерин Б.Н. О народности в науке // Русский вестник. – 1856. – Т. 3. – Кн. 1. – С. 61, 65, 68, 69.
30. Чичерин Б.Н. О народности в науке. – С. 69.
31. Юзефович М. Заметки по университетскому вопросу // Вестник Юго-Западной и Западной России. – 1862. – Т. 1 (июль). – С. 3.
32. Благовестов Г.Е. О значении университетов в системе народного воспитания // Русское слово. – 1861. – № 12. – Отд. 1. – С. 2.
33. Катков М.Н. Собрание передовых статей "Московских ведомостей". 1864 год. – М., 1887. – С. 205, 396.
34. Катков М.Н. Наша учебная реформа. – М., 1890. – С. 67; Грингмут В. Заслуги М.Н. Каткова по просвещению России // Русский вестник. – 1897. – № 8. – С. 86.
35. Пирогов Н.И. Университетский вопрос // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С. 377.
36. Пирогов Н.И. Письма из Гейдельберга // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М., 1985. – С. 408.
37. Замечания на проект общего университетского устава императорских российских университетов. – СПб., 1862. – Ч. 1. – С. 96, 323.
38. Там само. – Ч. 1. – С. 357.
39. Там само. – Ч. 1. – С. 56.
40. Замечания иностранных педагогов на проекты уставов учебных заведений министерства народного просвещения. – СПб., 1863. – С. 7.
41. Там само. – С. 13.
42. Там само. – С. 16.
43. Там само. – С. 182-183.
44. Там само. – С. 183.
45. Чумиков А.А. Чего мы желаем от наших университетов? // Воспитание. – 1860. – Т. 7. – № 4. – С. 263.
46. Сперанский Н. Кризис русской школы: Торжество политической реакции. Крушение университетов. – М., 1914. – С. 4.
47. Кавелин К.Д. Свобода преподавания и учения в Германии. – С. 9.
48. Там само. – С. 9.
49. Кавелин К.Д. Устройство и управление немецких университетов // Кавелин К.Д. Собрание сочинений. – СПб., 1899. – Т. 3. – С. 92, 93.
50. Там само. – С. 102.
51. Там само.
52. Кавелин К.Д. Наш умственный строй // Кавелин К.Д. Наш умственный строй. Статьи по философии русской истории и культуры. – М., 1989. – С. 317.
53. Там само.
54. Любимов Н.А. Мой вклад. – С. 94.
55. Там само. – С. 122.
56. Любимов Н.А. Мой вклад. – С. 311-312.
57. Там само. – С. 425.
58. Герье В.И. Свет и тени нашего университетского быта // Вестник Европы. – 1876. – № 2. – С. 702.
59. Там само. – С. 647, 659.
60. Там само. – С. 706.
61. Там само. – С. 691.
62. Герье В.И. Наука и государство // Вестник Европы. – 1876. – № 11. – С. 347.
63. Модестов В.И. Университетский вопрос // Наблюдатель. – 1882. – № 2 (февр.). – С. 60.
64. "Университетский вопрос" и наши университеты // Русский вестник. – 1897. – Т. 249. – № 6. – С. 394.
65. Модестов В.И. Университетский вопрос // Наблюдатель. – 1882. – № 2 (февр.). – С. 68.
66. Там само. – С. 69.
67. Там само. – С. 72.

**ЗАГАЛЬНОРОСІЙСЬКІ ПРАЦІ 1860-1880-Х РОКІВ ПРО ПАМ'ЯТКИ
ВОЛИНІ: З ІСТОРІЇ ПІДГОТОВКИ ТА ВИПУСКУ**

У середовищі українського суспільства дедалі помітнішим є зростання інтересу до національної культурної спадщини як вагомого фактора оновлення держави, виховання особистості, єднання української нації. Вивчення та збереження предметів матеріальної й духовної культури минулого, що репрезентують цю спадщину, неможливе без врахування набутого у пам'яткознавчій галузі вітчизняного історичного досвіду, в тому числі й того, що був нагромаджений протягом ХІХ – початку ХХ століть. Це повною мірою стосується історичного пам'яткознавства Волині – регіону, який у зазначений період перебував під владою Російської імперії і якому був притаманний у той час процес зародження і становлення справи вивчення і збереження пам'яток історії та культури.

Вивчення витоків історичного пам'яткознавства краю важко уявити без ознайомлення з видавничою серією "Памятники старины в западных губерниях империи" та узагальнюючою монографією "Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края", які з'явилися в Росії протягом 1860-х – 1880-х років [9; 10; 4]. До опису умов їх появи, фактологічного матеріалу, зосередженого в них, і насамперед у монографії "Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края" в останнє десятиріччя зверталися такі дослідники проблем історичного краєзнавства та пам'яткознавства Правобережної України як Л.Баженов [1, с.117-118] і С.Гаврилюк [5, с.388-397]. Окремі аспекти теми знайшли відображення в низці публікацій, вміщених у матеріалах міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій [7, с.101; 13, с.72; 12, с.63-64]. Однак поза увагою дослідників залишаються причини появи зазначених праць, їх ідеологічна спрямованість, етапи підготовчої роботи, розподіл обов'язків між авторами і видавцями, дійсний внесок відомого українського вченого-музеезнавця і філолога М.Петрова у випуск монографії "Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края". Аналізуючи історіографічні прогалини у висвітленні даної теми, особливо слід наголосити на відсутності на сьогоднішній час будь-яких наукових розробок про історію появи і зміст надзвичайно цікавої і тепер уже рідкісної серії "Памятники старины в западных губерниях империи".

Виходячи з практичної і наукової актуальності теми, у статті ставиться за мету розкрити історію підготовки та випуску таких вагомих у загальноросійському масштабі другої половини ХІХ століття пам'яткознавчих видань про Волинь, якими стали серія "Памятники старины в западных губерниях империи" та узагальнююча монографія "Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края".

Поява цих праць була викликана значними якісними змінами, політичними та культурними процесами, що відбувалися у той час в середовищі російського суспільства і захоплювали собою історичну науку. 1860 – 1870-і роки відомі в Росії як період здійснення самодержавством низки реформ, спрямованих на пристосування країни до нових історичних обставин розвитку. Реформаційні процеси зумовили значну активізацію суспільно-політичного, у тому числі національно-визвольного, руху, зростання самосвідомості українського народу, підвищення його зацікавленості власними національними традиціями, історією, пам'ятками матеріальної і духовної культури. Означений період характеризувався помітним підвищенням суспільної ролі історичних знань. Адже звернення кожного з учасників суспільно-політичних і культурних процесів до сторінок минулого дозволяло відшукати ті приклади, які слугували обґрунтуванню власних теорій і цілей. Таким чином, в умовах бурхливих для Росії і України шестидесятих – семидесятих років ХІХ століття історія виступала важливим засобом політичної та ідеологічної боротьби.

Аналізуючи стан тодішньої історичної науки в Росії, можна констатувати, що, не дивлячись на суспільно-політичні зміни, в її середовищі продовжували панувати ідеологічні догми, які загалом випливали з теорії “самодержавие, православие, народность”. Відомо, що найчіткіше основні положення даної теорії були викладені ще у 1843 році президентом Академії наук, міністром народної освіти Росії графом С.Уваровим. Він вказував на повсюдне розповсюдження “руйнівних понять”, тобто, розвиток активного суспільно-політичного руху в країні. Це змусило його шукати “начала, составляющие отличительный характер России и ей исключительно принадлежащие”, які повинні були слугувати опорою самодержавству у його внутрішній політиці. Згідно запевнень графа С.Уварова, віковичною і відмітною особливістю російського народу є відданість православній релігії і цареві. “Наряду с сими двумя национальными началами, – вказував С.Уваров, – находится и третье, не менее важное, не менее сильное – народность”. Термін “народность” означав так зване єднання царя з народом, яке ніби-то існувало у давній добрій Русі. На думку міністра, вся справа полягала в тім, щоб зберегти це єднання в царській Росії протягом ХІХ століття, для чого слід повернутися до старих форм державного управління (віче, земські собори, ін.), пристосувавши їх до нового етапу розвитку самодержавства. Варто зауважити, що у триєдиній формулі С.Уварова “народності” надавалося чи не найбільше значення з огляду на ті різноманітні виступи проти царизму, які мали місце у першій половині ХІХ століття. Саме з метою ослаблення антисамодержавних виступів ставилося завдання пропагувати, у тому числі і засобами історичної науки, ідею єднання царя і народу, переконувати маси в тім, що царське самодержавство по-батьківськи турбується про них і складає з ними єдине ціле [8, с.317-319].

Окрім причин загального порядку випуск згаданих історичних досліджень про Волинь зумовлювався також особливостями історичної долі краю, як і усієї Правобережної України. На середину 1860-х років, тобто, навіть після більш ніж півстолітнього перебування під владою Російської імперії, на цій території відчувалися переважаючі не російські, а польські соціально-економічні, суспільно-політичні та культурні впливи. Це було викликано довготривалим перебуванням регіону у складі Речі Посполитої, наявністю тут значного відсотка польського населення, яке посідало провідні позиції серед поміщиків, місцевих чиновників та інтелігенції. Виступаючи панівною верствою краю стосовно місцевого українського населення, яке практично було представлене селом, ці ж категорії поляків складали основу таємних організацій різних напрямків, яких об'єднувала спільна ідея відновлення польської державності з включенням українських територій по кордони 1772 року.

Для зміцнення власних позицій на Волині та підризу соціальної бази польського національно-визвольного руху російський уряд ставив за мету показати себе захисником пригніченого православного населення краю. Цим самим він не тільки розпалював ворожнечу між поляками та українцями, а й намагався представити соціальні конфлікти у регіоні як чисто національні антагонізми і таким чином посилити власне соціальне гноблення місцевого населення. У зв'язку із зміною політичної ситуації царизм вважав за необхідне аргументовано доводити спільність коренів українського і російського народів, і, підтвердивши це документально, покласти край польським претензіям на правобережні українські землі. Придушуючи польський національно-визвольний рух, що знайшов у той час свій найяскравіший вияв у Січевому повстанні, царизм одночасно важливим завданням вважав знищення проявів українського національного відродження, яке презирливо називав “українським сепаратизмом”, та утвердження у суспільній свідомості безкомпромісної ідеї про одвічну приналежність Правобережної України, у тому числі Волині, до Росії.

Зрозуміло, що політика російського самодержавства і його місцевої адміністрації повинна була ґрунтуватися на міцному історичному фундаменті, чому і служив випуск уже згаданих праць. Ініціатива їх видання належить високопоставленому царському чиновнику Помпею Батюшкову (1811-1892). Виходець із знатної дворянської родини (вона дала російській культурі відомого поета Костянтина Батюшкова), П.Батюшков навчався спочатку у Санкт-Петербурзькому приватному пансіоні, а згодом – у вищому артилерійському училищі. Однак військова кар'єра його не привабила. У 1850 році він був призначений віце-губернатором Ковенської губернії. Згодом П.Батюшков тривалий час працював високопоставленим чиновником Департаменту духовних справ іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ. У 1868 році його призначають попечителем Віленського учбового округу. У 1870-1882 роках П.Батюшков проживав і працював у Москві, де особливо відзначився як віце-президент Слов'янського комітету, що проповідував ідею об'єднання слов'ян під егідою Росії. На всіх цих посадах П.Батюшков проявив себе як відданий слуга царського самодержавства і активний провідник його русифікаторської політики. У 1882 році він переїхав до Санкт-Петербурга, де і прожив до кінця життя, повністю присвятивши себе видавничій, науковій і літературній діяльності.

Ще у першій половині 1860-х років П.Батюшков став широко відомий у наукових і громадських колах Росії як укладач і редактор підготованого полковником генерального штабу Ріттіхом спеціального "Атласа народонаселения Западно-русского края по вероисповеданиям" (Санкт-Петербург, 1863 рік). Про підготовку цього видання, його зміст і значення в загальному контексті русифікаторської політики царизму стосовно корінного населення тодішніх дев'яти західних губерній імперії П.Батюшков розповів у доповідній записці від 22 грудня 1889 року. Вона була надіслана на ім'я міністра внутрішніх справ І.Дурново для представлення цареві Олександрові III. Самодержець, ознайомившись з її змістом, 4 січня 1890 року оголосив П.Батюшкову за вірну службу Російській імперії "монаршую благодарность" [2, арк.11].

Довідна записка П.Батюшкова дозволяє дізнатися і про обставини появи першої із згаданих вище волинознавчих праць. Нею стали 1-4 випуски серії "Памятники старины в западных губерниях империи", присвячені старожитностям відповідно таких міст як Володимир-Волинський, Луцьк, Острог та Овруч. Документ засвідчує, що задум випустити це видання з'явився після інспекційної поїздки П.Батюшкова у 1866 році по губерніях так званих Західного і Південно-Західного краю з метою огляду новозбудованих або відреставрованих тут православних церковних споруд. Така робота активно проводилася після придушення польського повстання і розглядалася як ефективний засіб боротьби з католицизмом і утвердження позицій Російської православної церкви. В ході поїздки по західних територіях імперії П.Батюшков "...был поражен множеством развалин древнего русского зодчества, о существовании коих было получено Министерством [внутрішніх справ – С.Г.] уведомление от заведовавшего церковными постройками на Волыни полковника Эртеля. Многие из этих руин принадлежат к первым векам по введению христианства на Руси, в земле бужан и дулебов. Величавые развалины святынь русских были почти вполне игнорированы местною губернской и центральными в Петербурге администрациями, но оставались дорогими аборигенам края – русским. В народе сохранились о них устные предания, былины, легенды и песни, которые, переходя из рода в род, напоминают ту далекую эпоху, когда Русь несла высоко свое знамя, при Владимире Святном, Данииле и Романе Галицких, Мстиславе и многих других поборниках и радетелях отечественной веры, ратовавших за исконные начала народности русской..."[2, арк.13-14]. І далі П.Батюшков з великодержавних позицій підкреслює: "Величавые развалины храмов, – частью

обезображенных переделками в костелы, частию расхищенных шляхтою и жидами на хозяйственные постройки в близлежащих селениях, и частию пострадавших от татарских разгромов, служат красноречивым свидетельством (если бы даже бесследно исчезли все письменные о них сказания и летописи), – что земля, на которой храмы были воздвигнуты, – коренная, древняя Русь” [2, арк.15].

Повернувшись до Петербурга, П.Батюшков з допомогою художника Московської Оружейної палати Д.Струкова підготував спеціальний альбом малюнків пам'яток Волинської губернії. До кожного малюнка додавалася коротка анотація, складена на основі народних переказів завідувачем церковним будівництвом на Волині О.Ертелем. У такому вигляді праця була подана на розгляд російського імператора Олександра II, який у 1867 році розпорядився опублікувати її. Так зображеннями волинських старожитностей було покладено початок серії ілюстрованих видань під назвою “Памятники старины в западных губерниях империи”. Протягом 1868-1885 років побачили світ вісім випусків даної серії, матеріали яких висвітлювали історію і пам'ятки Волині, Литви, Холмщини і Підляшшя.

447055
Як уже згадувалося вище, перші чотири випуски “Памятников...” (1868-1869 рр.) безпосередньо стосувалися Волині: за допомогою ілюстрацій і коротких коментарів до них вони розповідали про старожитності чотирьох міст – Володимира-Волинського, Луцька, Острога і Овруча. Так, перший випуск стосувався історичних реліквій Володимира-Волинського. Він, окрім тексту, містив 14 малюнків місцевих пам'яток. Відкривала випуск історична довідка про місто, яка містила інформацію про заснування Володимира-Волинського, перебування тут князя Володимира Великого, будівництво православних храмів і монастирів тощо. Представляє інтерес наведена у випуску карта міста середини XIX століття з позначенням місць розташування православних і римо-католицьких церков. Із православних церковних пам'яток ілюструвалися і коротко описувалися Успенський собор і Свято-Василівська церква, так звана Мала церква Зимненського Святогірського монастиря поблизу Володимира-Волинського, деякі інші. Щодо Успенського собору – пам'ятки архітектури XII століття, то подавався не лише зовнішній вигляд храму, а й зображення залишків фресок на його стінах.

Другий випуск “Памятников...” присвячувався старожитностям міста Луцька. Серед описуваних пам'яток особлива увага звернена на кам'яну оборонну споруду, зведену у другій половині XIV століття – замок Любарта. Ілюструвалися й описувалися також церкви Св.Дмитрія і Хрестовоздвиженська як ті, що збереглися до середини XIX століття як свідки непростого минулого Волині, зокрема, боротьби у краї за відстоювання позицій православної віри. Певна увага зосереджувалася на замальовках кладовища колишнього Пречистенського монастиря. Окрім того, у випуску наведено план міста Луцька, де позначено місцезнаходження наявних пам'яток.

Третій і четвертий випуски “Памятников...” ілюстрували і коротко описували найхарактерніші старожитності міст Острога і Овруча. Так, у третьому випуску подавалися: історичний нарис Острога, план міста, довідка про родину князів Острозьких, історія Богоявленського храму і його вигляд на середину XIX століття, план майбутнього відновлення храму, тодішня соборна церква Острога, церква Кирило-Мефодіївського православного церковного братства. Щодо архітектурних пам'яток Овруча, то основна увага концентрувалася на церкві Св. Василя – пам'ятці княжих часів. Водночас інтерес представляють ілюстрації могили князя Олега Святославовича і так званих “Ольжиних купалень”.

Грунтовне ознайомлення з вищенаведеними першими чотирма випусками “Памятников...” дає підстави зробити висновок про їх чітке ідеологічне спрямування: усіма можливими засобами показати одвічну приналежність Волині до православної віри, істинність якої у XIX столітті, за переконанням самодержавства, уособлювало

собою російське православ'я. Це підтверджує, зокрема, той факт, що у випусках практично не подається ілюстративних чи описових відомостей (за винятком хіба-що згадок на картах чи схемах) про пам'ятки старовини інших, тобто, неправославних конфесій. Обґрунтуванню тези про так зване "російське минуле" Волині служать у випусках "Памятников..." зміст вступної статті, коротких довідок про заснування та історію волинських міст, анотацій до вміщених ілюстрацій, вживання відповідної термінології, спрямованої на штучну підміну традиційних українських назв російськими, ін.

Крім 1-4 випусків "Памятников...", присвячених волинським старожитностям, під керівництвом П.Батюшкова у 1888 році з'явилося й інше волинознавче видання – монографія "Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края". Її вихід у світ також не був випадковим явищем. Відомо, що 1880-і роки в житті Російської імперії називають періодом жорстокої реакції, що найяскравіше проявилася у суспільно-політичній сфері. Намагання царизму придушити наростаючі суспільні та національно-визвольні рухи диктувало потребу подальшого утвердження авторитету самодержавної влади та російського православ'я. Цій меті мала служити і ювілейна дата – 900-ліття хрещення Русі – подія, що безпосередньо була пов'язана з Волинню як давнім оплотом православної віри на східнослов'янських землях. Тому цілком закономірним стали підготовка і випуск до цього знаменного ювілею вищезгаданого монографічного дослідження. Його поява диктувалася й деякими іншими обставинами. З часу виходу 1-4 випусків "Памятников..." пройшло два десятки років і вони давно уже стали раритетами. Між тим завдання виховання населення у сліпій відданості царизмові, придушення наростаючого українського національного руху, інші суспільні фактори спонукали до випуску доступних книг з історії окремих українських земель, підлеглих Росії. Пронизані великодержавними ідеологічними постулатами, вони призначалися насамперед для поширення відповідних знань серед різних категорій населення.

Помилково у багатьох історіографічних оглядах ще й сьогодні автором праці "Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края" називають тільки П.Батюшкова. Іноді її назву взагалі вказують без зазначення авторства. Однак у передмові чітко сказано, що автором даної узагальнюючої монографії є професор Київської духовної академії М.Петров – на той час ще й завідувач Церковно-археологічного музею цього навчального закладу. Він з належною відповідальністю віднісся до підготовки праці. Це підтверджують документальні матеріали, що зберігаються сьогодні у бібліотеках та архівах ряду міст Росії і України.

У справі вивчення Волині М.Петров на середину 1880-х років мав уже неабиякий досвід. Чималий науковий доробок дозволив вченому після звернення до нього П.Батюшкова з пропозицією про написання такої книги чітко уявити її зміст та напрями майбутніх пошуків. В основу монографії лягли матеріали, зібрані особисто М.Петровим та П.Батюшковим, а також на їх прохання, на Волині, в архівах і бібліотеках Петербурга, Москви, Києва, Варшави, інших міст. Про суттєвий внесок М.Петрова у підготовку згаданої праці свідчать матеріали його епістолярної спадщини, зокрема, листи до П.Батюшкова. Так, в одному з них, датованому 5 червня 1887 року, вчений зазначав: "...О Вашем предложении написать книгу о Волыни я советовался с И.И.Малышевским (професором Київської духовної академії – С.Г.), и мы сообща решили в принципе, что взяться за составление книги нам, киевлянам, можно и следует. Сам И [ван] Игнатьевич лично не обещает деятельного участия, так как приготавливает житие св.Владимира и сборник первоисточников для биографии его, но не отказывается от пересмотра труда... Общую программу я надеюсь представить Вам к концу сего месяца" [11, арк.57]. Далі М.Петров зауважував: "Для истории Волыни источников и пособий – масса, так что трудно справиться с ними в непродолжительном времени. Хотелось бы съездить в

Житомир, чтобы познакомиться с архивами губернского правления и Консистории и с местными губернскими ведомостями, которых в Киеве достать нельзя, и для этого желательна особая ассигновка не более 100 рублей, на поездку и житье в Житомире от двух до трех недель. Нужно ли это? Что касается архива и библиотеки Почаевской Лавры, библиотек Волынской семинарии и Мылецкого монастыря, то я с ними уже знаком" [11, арк.57-58].

У цьому ж листі вчений висловив міркування щодо підбору ілюстративного матеріалу для майбутньої книги: "Вероятно, Ваше Высокопревосходительство, пожелаете иллюстрировать издание гравюрами. В таком случае, на первый раз упомяну Петра митрополита, Максима митрополита Московских, князей Константина и Януша Острожских (последние двое есть в нашем музее), г.Кременец с горою и крепостью Боны (тоже есть в нашем музее), евангелие Каменец-Стромиловское 1411 года (в нашем музее), Пересопницкое (хранилось в Полтавской семинарии, но пожертвовано полтавским архиепископом Иоанном кому-то из Великих Князей); древнейший Зимненский монастырь (есть, помнится, в иллюстрированном Житомирском издании около 1864 года). Мог бы сообщить многое и профессор Прахов, восстанавливающий древности в Остроге, Владимире-Волынском и Зимном. В Житомирском кафедральном соборе есть древнейшая икона Богоматери, перенесенная сюда, кажется, из Владимира-Волынского. О монастырях Волынской епархии, в настоящее время не существующих, есть моя статья в Волынских епархиальных ведомостях за 1867 год. Тут есть упоминания и о чудотворных иконах Волынских. Видал я фото и виды Почаевской Лавры; есть в нашем музее и гравированные изображения ее начала XVIII века" [11, арк.57-58].

У листі від 24 червня 1887 року М.Петров інформував П.Батюшкова про хід підготовки текстового матеріалу: "...Программу книги надеюсь выслать 27-го сего июня, а ехать в Житомир намерен после 20 июля, так как первоначально я желал бы ориентироваться по доступным для меня печатным изданиям. Прочитавши уже до 15-ти книг, относящихся к предмету, я думаю, что можно приготовить и высылать Вам отделы книги по частям, т.е. не написав предварительно начерно текст всей книги. В таком случае, первый отдел, заключающий в себе период великокняжеский, мог бы быть доставлен Вам не позже сентября сего года" [11, арк.59].

Книга побачила світ у другій половині квітня 1888 року і відразу стала предметом зацікавлення науковців та громадськості, активно обговорювалася на сторінках загальноросійських, регіональних та місцевих періодичних видань [6, с.49-53; 3, с.628-629]. 3-поміж усіх відгуків найрельєфніше про політичну спрямованість книги говорила рецензія, вміщена на сторінках часопису "Киевская старина". Її автор, професор Київського університету І.Каманін, у перших же словах зауважив: "С празднованием 900-летия крещения Руси эта книга имеет, как замечено в предисловии, ту связь, что на Волыни, после Киева, осталось наиболее следов государственной и христианско-просветительной деятельности князя Владимира; здесь же им сооружались величественные храмы для укрепления в народном сознании истинной веры. Указанная связь издания с торжеством выражена также на заглавном листке в виньетке, в которой образно представлен факт победы православия над всеми кознями врагов восточного исповедания, – над русским крестом, незыблемо стоящим 900 лет и покрытым снизу черными тучами, поднимается светлое солнце, разсевающее их" [6, с.49]. В іншому місці рецензії професор І.Каманін зазначає, що у відповідності до завдання "провести в сознание различных слоев местного населения мысль о необходимости и неизбежности объединения этой окраины России с другими коренными ее частями", авторський колектив книги "излагает только такие события из жизни Волыни, которые содействовали или препятствовали развитию русской народности и православия, и опускает события, не имеющие отношения к этой цели" [6, с.50]. І дійсно, ґрунтовне

знайомство із змістом праці "Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края" підтверджує тезу про її відверту проросійську спрямованість. На сторінках книги годі знайти згадки про існування українського народу як окремого етносу з самобутнім минулим. Нічого не сказано про культуру, мову, побут, звичаї, історичні пам'ятки українства як корінного населення краю. А між тим, як відомо, саме ці сфери життя дозволяють найповніше судити про те, хто є одвічним господарем Волинської землі і кому по праву вона повинна належати. Для книги характерне традиційне, як це було прийнято в Російській імперії, вживання назви "Юго-Западный край" для означення української території, якою була і залишається Волинь, застосування терміну "русский" з метою свідомої підміни поняття "український" поняттям "російський", ін.

Таким чином, пам'яткознавчі праці про Волинь, що з'явилися у 1860-х – 1880-х роках з ініціативи і під загальним керівництвом П.Батюшкова, слід розглядати як видання, які проводили чітку політичну лінію – сприяти подальшій русифікації краю і представляти його як невід'ємну частину "Великої Росії". Однак при цьому не варто забувати, що вони все ж таки насичені цікавим фактологічним ілюстративним і текстовим матеріалом, який і сьогодні при критичному його осмисленні може використовуватись при вивченні різних аспектів суспільно-політичного і духовного життя Волині від найдавніших часів до другої половини XIX століття.

Джерела та література:

1. Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с. С.117-118.
2. Батюшков Помпей Николаевич. Об изданиях Министерства внутренних дел по западному краю с 1863 по 1889 год включительно. [22 декабря 1889 г.] // Російський державний історичний архів, ф.1284, оп.241, спр.95.
3. Волинские епархиальные ведомости. – 1888. – № 17 (часть неоф.).
4. Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края. С высочайшего соизволения издано при Министерстве внутренних дел П.Н.Батюшковым. С 2-мя хромолитографиями и 69-ю гравюрами. – СПб.: Типография Товарищества "Общественная Польза", 1888. – 414 с.
5. Гаврилюк С. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.): Монографія. – Луцьк: РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 532 с. – с.388-397.
6. Киевская Старина. – 1888. – № 11.
7. Костриця М.Ю., Костриця Н.С. Розвиток і становлення етнографічного краєзнавства на Волині-Житомирщині // Житомирщина крізь призму століть: Науковий збірник / Відповідальний редактор М.Ю.Костриця. – Житомир: Жур фонд, 1997. – 192 с. – С.101.
8. Очерки истории исторической науки в СССР. Под ред. М.В.Нечкиной. Т.II. – М.: Изд-во АН СССР, 1960. – 852 с.
9. Памятники старины в западных губерниях империи. Вып. I и II. – СПб.: Б.и., 1868.
10. Памятники старины в западных губерниях империи. Вып. III и IV. – СПб.: Б.и., 1869.
11. Російська Національна бібліотека, відділ рукописів, ф.52, спр.185.
12. Чернихівський Г.І. Кременеччина у краєзнавчих дослідженнях (до історіографії питання) // Житомирщина на зламі тисячоліть: Науковий збірник „Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т.21 / Відп. редактор М.Ю.Костриця. – Житомир: М.А.К., 2000. – 390 с. – С.63, 64.
13. Ярмошик І.І. Етапи становлення історичного краєзнавства Волині в другій половині XIX ст. // Українська національна ідея: історія і сучасність: Науковий збірник / Відп. редактор М.Ю.Костриця. – Житомир: Журфонд, 1997. – 144 с. – С.72.

Summary

The reasons of formation and the history of edition of the publishing series "The olden times monuments in Western provinces of the empire" and the monograph "Volyn". The historical fortunes of the South-Western territory that appeared during 1860-1880's are elucidated in the article. It is shown in the contribution to preparation of these works by

P. Batyushkow and M. Petrov, attention is paid to the outspoken Russification trend of these publication.

Key words: Volyn, the Russification policy, historical investigations, memorandum lore, the epistolary legacy.

Є.Г. Сінкевич

**МІХАЛ БОБЖИНЬСЬКИЙ (M. BOBRZYŃSKY) – СТОПІНКИ
ПОЛІТИЧНОГО ПОРТРЕТУ В ОЦІНЦІ ВАРШАВСЬКОГО “PRZEGLĄDU
NARODOWEGO” (1908-1913)***

*Автор висловлює подяку ФУНДАЦІЇ ім. Ю.МЯНОВСЬКОГО (Варшава) за надану фінансову можливість стажуватися в Інституті історії ПАН та провадити дослідження в Польщі.

Революційні події 1848 року покликали до політичної активності в Австрійській імперії поряд із іншими націями й українців. Йдучи на певні поступки угорцям, полякам уряд змушений був із певною долею серйозності поставитися і до українського питання. Разом із тим, якоїсь зваженої і продуманої політичної лінії тут запропоновано не було. Правлячі кола зачасти вправно використовували ті протиріччя, що існували або штучно створювалися у взаємних стосунках українців та поляків Галичини. Одним із каменів спотикання було мовне питання, що особливо для українського населення стало одним із ключових у другій половині XIX та на початку XX століття [19]. Правлячі кола зачасти використовували українсько-польські протиріччя з огляду на так звану політику „diuise et impera”.

Українсько-польське порозуміння стало одним із ключових у діяльності передових представників національної інтелігенції. Чи не найпалкішими прихильниками пошуку такого порозуміння були представники так званої краківської історичної школи (М.Бобжиньські, В.Калінка). Певну тональність у їх політичній діяльності задавали їх наукові постулати і безпосередня політична ситуація, яка склалася в Галичині на зламі XIX-XX століть. Різним було ставлення до їх діяльності серед українців та поляків.

Особливо колоритною і найбільш видимою постаттю на олімпі суспільно-політичного життя був Міхал Бобжиньський – видатний польський історик і політик консервативних поглядів, впродовж всього життя зв'язаний із Галичиною. Його персоні присвячено низку наукових праць та цінних біографічних робіт, численні статті щодо його наукової, політичної, правової і суспільної діяльності [2, 4, 5, 10-12, 20]. Ми не ставимо за мету вивчення плину його біографії, а лише прагнемо зробити певну замальовку політики, яку він здійснював на посаді намісника Галичини в 1908-1913 роках стосовно русинів (українців), та поглянути на її оцінку видаваного на теренах Польського королівства “Przeglądu Narodowego”. Починаючи від 1908 року і до початку Першої світової війни цей журнал виконував функції головного теоретичного органу народно-демократичного руху.

Вже побіжне ознайомлення із публікаціями “Przeglądu Narodowego” засвідчує, що політика Міхала Бобжиньського стосовно розв'язання українського питання в Галичині в 1908-1913 роках наштовхувалася на дуже негативну реакцію народної демократії. Перебіг того конфлікту, який сам М.Бобжиньський обширно описував у своїх спогадах, могли спостерігати читачі “Przeglądu Narodowego”. Зазначимо, що українська проблематика на шпальтах часопису не була головною. Разом із тим, в донесеннях із Галичини, стосовно польсько-українського питання, ставлення намісника до українців у часописі було достатньо виразно відображено. М.Бобжиньський, виконуючи функції намісника, перш за все реалізовував ту

концепцію, яку відстоював у науковому і політичному житті Галичини на переломі XIX і XX століть.

Одним із перших хто на шпальтах "Przeglądu Narodowego" привернув увагу до української справи був Антоній Садзевіч (в постійній рубриці „Огляд польських справ”) [17]. В статті опублікованій за місяць перед зайняттям М.Бобжиньським посади намісника, він вказував на загрозу, яку для поляків у Галичині становили українці. В його коментарі провадилася різниця між русинами (окресленими як москвофіли), які репрезентували національну стихію радше консервативніше і спокійніше від "українців", що були більш схильні до вдавання до рішучих і брутальних способів політичної боротьби. Закидалося також українцям "ненависне для польської культури і мови відмежування". Таким чином А.Садзевіч розвинув думку стосовно українців Галичини, яка згодом у публіцистиці "Przeglądu Narodowego" домінувала. Саме це видання піддавало гострій критиці українську політику М.Бобжиньського, а також – поведінку польської спільноти в Галичині, яку власна пасивність, апатія і розбещеність відображена в історіографії і опиралася на ягеллонську ідею, з огляду на вищу політику, яка вела до співпраці з розвинутим українським сепаратистським рухом, аби протиставити його Росії.

Як відомо, призначення Міхала Бобжиньського намісником Галичини було результатом замаху на Анджея Потоцького, вбитого українцем Мирославом Січинським 12 квітня 1908 року. Цей широко коментований у пресі замах на шпальтах варшавського місячника народної демократії був використаний до запровадження негативного погляду на українців. Там підкреслювалося, що врахування у поточній політиці їх національних запитів буде помилкою, яка тільки сприятиме подальшим радикальним діям молодих українських націоналістів. "Той замах є важливим показовим, може переломним фактом в історії Галичини. Він перед усім є ознакою морального розладу "українського" руху в Галичині". Замах виконаний на намісника Галичини – відзначав далі А.Садзевіч – "є типовим проявом психології "українського" руху, який є наскрізь негативним, неприпустимим для поляків, не здатним до жодної позитивної творчості, окрім традиції повстань, різанини і пограбування. Героями того руху є гайдамаки Гонти і Залізняка, врешті Хмельницький, який по черзі зраджував полякам туркам і навпаки, аби в решті занепасти Україну Москві. Коли інші народи мали в своїй минувшині, окрім темних і ясні сторони богатирства й святості, русини в своїй історичній традиції мали або великі періоди спокою, або різанини і грабунку щодо беззбройної людності, і навіть грабунки власних церков [18]. У коментарі особливо наголошувалося те, що жертвою Січинського став лояльний до русинів-українців намісник Галичини, який не був їх ворогом і дотримувався у діяльності легальних меж, завдячуючи чому багато зробив для розвитку русинів і ще більше планував зробити. Гострий тон політичних коментарів "Przeglądu Narodowego", стосовно ментальності й оцінки українського національного руху в Галичині, опублікованих ще перед вступом М.Бобжиньським на посаду намісника, дозволяє краще зрозуміти труднощі з яким мусів мати справу новий намісник і стосувалися вони не стільки самих українців, а поляків, яких треба було переконати щодо слушності піднятих в політичній практиці об'єднавчих справ.

Прихід після загибелі Потоцького до влади у регіоні Міхала Бобжиньського дав чергову нагоду до підняття руського (українського) питання. В декількох коментарях відомий нам А.Садзевіч написав: "Намісником Галичини став доктор Міхал Бобжиньський, один з найвідоміших краківських консерваторів. Доктор Бобжиньський має славу досвідченого політика, а також людини доктринерських поглядів, не щасливого – як мовиться – на руку" [16]. А.Садзевіч запитував: „Чи досвід минулих років якимось чином впливав на симпатії Бобжиньського? Очевидно – навіть їх не змінив, однак не міг своїми симпатіями – зловживати". "Przegląd Narodowy" звернув також увагу своїх читачів на реакцію самих українців, котрі спочатку номінацію

М.Бобжинського сприймали як провокацію, аби через декілька днів змінити підходи і перейти до загравання з намісником. Очевидно русини-українці, зробив висновок журналіст "Przeglądu Narodowego", „...не втратили ще надію, що за вбивство Андрея Потоцького має бути винагорода” [16].

По попередніх публікаціях стосовно Галичини, пов'язаних із вбивством А.Потоцького і номінацією М.Бобжинського, на шпальтах "Przeglądu Narodowego" появилися розлогі статті присвячені проблемі. Їх автори – Казімеж Бартошевіч і Зигмунт Мілковскі – вирішили висвітлити в ширшому контексті, руське питання, яке, на їх думку, опинилося на першому плані польських справ у Галичині. Для К.Бартошевіча було очевидно, що „...між руським питанням, яке тут існувало, а минулим нашим не має нічого спільного. Як поступили давно з русинами: зле чи добре, справедливо чи несправедливо, мудро чи бездарно – то очевидно не впливає і не вплинуло на вивчення теперішніх стосунків. Руське питання в Речі Посполитій завершило свої дні із занепадом польської державності, а для провінцій, які увійшли до складу Австрійської держави – із моменту першого розподілу, питання руське в Галичині починає свій відлік із 1848 року. Не спричинили його ми, не спричинили його і русини, покликав його до життя австрійський уряд. Він його виколиса, він його виховав - а ми, нажаль, мусимо збирати з того гіркі плоди” [3]. Висновки К.Бартошевіча становлять один із тих тривалих елементів, якими публіцистика народно-демократичного руху, навіть та найвищого польоту, постійно послуговувалася в дискусії щодо української орієнтації політики Міхала Бобжинського в 1908-1913 роках.

Окремий, присвячений українській політиці М.Бобжинського коментар на шпальтах "Przeglądu Narodowego" появилася в серпні 1908 року. Його автором, як і у випадку публікації про вбивство А.Потоцького, був Антоні Садзевіч. В українсько-польських стосунках у Галичині дотримувався єдино нового підходу – визначаючи „еру угодовчу”. Звертаючись до бачення політики К.Баденго, публіцист "Przeglądu Narodowego", передбачав: "На чолі уряду краю стоїть др. Міхал Бобжинські, який на правду менше посідає „кавалерські” фантазії в розв'язанні важких суспільно-політичних питань, ніж посідав її Казімеж Бадені, натомість дотримується думки наскрізь доктринерської (Садзевіч принагідно характеризував М.Бобжинського як „доктринера”), провадячи його до інших підходів до тих самих важливих висновків, на яких опиралися політики ери Баденьовської” В іншій частині статті автор представляє М.Бобжинського як організатора руського національного шкільництва, упорядника мови, яку русини стали називати українською. Не без слушності можна би його вважати – завершував А.Садзевіч – *за батька українського народу* [14]. Така оцінка діяльності Міхала Бобжинського йшла ще з часів коли він був віцепрезидентом Шкільної Крайової Ради.

Захист від за відомо згубної для поляків української політики нового намісника, а також зростаючих вимог русинів, публіцисти "Przeglądu Narodowego" вбачали в польському представництві у Відні (Коло Польське в парламенті) і в особі його неформального лідера Станіслава Глонбінського. „Він не був прихильником злагоди між поляками і русинами – читаємо на шпальтах серпневого номеру місячника від 1908 року – але вищеназваний інакше розуміє підстави, на яких те порозуміння може опиратися, а ніж як то розуміє Казімеж Бадені, а ніж то може розуміти тепер намісник Галичини та маршалек держави. Без участі та польського представництва у Відні є неможливим проведення якихось змін, а тим більше укладання якоїсь польсько-української угоди” [14].

Ще більш негативну оцінку щодо діяльності намісника дав "Przegląd Narodowy" в статті присвяченій позиції народних демократів Галичини на тлі інших політичних питань. На переконання публіциста "Przeglądu Narodowego" Міхал Бобжинські разом із маршалком тяжів до створення коаліції проти „всіх поляків”, яка однак без

підтримки „подоляків” (східно галицьких консерваторів) втратила значення. Дискредитація старань М.Бобжинського направлених на досягнення нової польсько-української угоди мала в редакції варшавського місячника програмний характер. Опрацьований між урядом у Відні та Колом Польським документ щодо врегулювання польсько-українських стосунків був відхилений. Низка політичних сил репрезентантів польського бачення питання вважали угоду односторонньою поступкою українцям. В напрямку негативного образу можливої угоди „Przegląd Narodowy” послуговувався також фрагментами статей з інших часописів, в яких однозначно вказувалося на її згубні для поляків наслідки, перш за все тому, що русини даного слова не дотримуються і через короткий час від укладеної угоди „...не відчуватимуть ніяких зобов'язань і розпочнуть боротьбу з подвійною жорстокістю”[13].

„Przegląd Narodowy” в 1910 році тільки двократно обширно інформував про ситуацію в Галичині, здійснюючи моніторинг польсько-українських стосунків. У першому з тих текстів представлено події в Львівському університеті, де, як твердив автор, руська молодь, озброєна револьверами, палками і ножами, почала обстрілювати польську молодь, що охороняла університетську канцелярію від знищення, чим мала ганебно скомпрометуватися в очах цілої безсторонньої юрби. При тій okazji пригадано М.Бобжинському його діяльність на користь українців із часів коли був ще у Шкільній Державній Раді. Провадження політики на підписання угоди наприкінці XIX віку закінчилося, на думку „Przeglądu Narodowego”, вибухом страйку селян під гаслом „поляки за Сян”. Критиці М.Бобжинського і його української політики слугувало також протиставлення обраного ним курсу на українців політиці попередника в уряді А.Потоцького, що ставив на „старорусинів”. Публіцист видання Антоні Садзевіч не мав сумнівів, що „українці брали як належне все, що їм давав намісник, і ставили що раз нові вимоги, проголошуючи при тому відверто, що остаточною метою їх боротьби є повне витіснення польського населення з Східної Галичини. Не може навіть бути мови про те, аби попередня політика намісника Міхала Бобжинського провадила до якоїсь мети” [15].

В аналогічний спосіб до проваджених М.Бобжинським справ віднісся в другому тексті Станіслав Козіцкі розміщуючи статті й фахові коментарі в „Przegląd Narodowy”. Не бажаючи зрозуміти галицьких політиків, належачи до урядових прихильників, писав маючи на думці перед усім Міхала Бобжинського, що поступками не можливо русинів залагодити і добитися спокою в краї. Теза про неможливість укладання угоди з українцями підкріплена такою характеристикою руського руху: „...не дійшло до реалізації окреслених політичних постулатів, адже домагаються єдиного зміцнення боротьби з поляками. Не конкретні результати, лиш боротьба є метою руської політики... Прагнули лиш єдиного в боротьбі з польськістю створити якийсь відмінний руський народ, який на всьому терені Східної Галичини запанував би неподільно і виключно. Бажають лиш боротьби за всяку ціну. Що раз той стан боротьби сприяє одночасно амбіціям й особистим інтересам ватажків руських, які до творчої суспільної і політичної праці не є схильні, єдиним бажанням яких є загальна агітація, яка теж не має жодних перспектив у найближчому майбутньому, аби можна було віднайти відповідний *modus vivendi* з русинами в Галичині»[6]. Та позиція одного із найбільш знаних діячів народної демократії теж добре показує, на яких відмінних позиціях щодо русинів-українців стояли поляки з одного боку і намісник Галичини Міхал Бобжинський з другого.

На пропозицію Станіслава Козіцького в „Przegląd Narodowy” введено рубрику під назвою „Огляд польських справ”, де зазвучала ще гостріша критика української політики М.Бобжинського. Добру для того okazji створило оголошення виборчої компанії, а також наслідків Галицьких виборів 1911 року. Головний закид адресований М.Бобжинському стосувався його діяльності направленої на ослаблення політичного впливу народних демократів у Галичині, між іншим завдяки

пошуку порозуміння з русинами за рахунок поляків. В оцінці публіциста "Przeglądu Narodowego" найкращим оборонцем польських інтересів була народна демократія. „Вибори відбулися – писав С.Козіцкі – під гаслом боротьби з народними демократами, проти яких під проводом намісника М.Бобжинського стали всі інші численні політичні сили. Особливо деморалізуючим, із точки зору народовців, була власне участь у виборчій боротьбі уряду краю. Намісник М.Бобжинський взяв на себе тяжку відповідальність, стосовно зловживань і виборчих порушень. Уряду намісника "Przegląd Narodowy" публічно оскаржив занепад політичної культури суспільства, деморалізацію і суспільний занепад"[6]...

Руське питання в політиці намісника М.Бобжинського на шпальтах "Przeglądu Narodowego" в 1911 році було ще раз піддано гострій критиці Станіславом Козіцким. „З одного боку маємо краківських консерваторів, поступових демократів, людовців і соціалістів, які за всяку ціну прагнуть зберегти *modus vivendi* з русинами, з другого консерваторів східно-галицьких і народних демократів, які хотіли стати на сторожі польського стану посідання в Галичині і уважно спостерігати, аби польський народний інтерес не потерпав” [8]. М.Бобжинські, як один із лідерів групи станчиково-людових, також в методі поступу щодо русинів-українців відрізнявся від групи подольсько-народової. На думку коментатора "Przeglądu Narodowego", поступки і лагідність в українській політиці є помилкою і діяльністю на шкоду полякам. Впровадження її через консерваторів ще в кінці XIX віку закінчилося тим, що українці визнали погрози і погроми за найкращий засіб домагання від поляків поступок. Особливе питання в тій статті становить вплив австрійської політики на діяльність проваджену намісником М.Бобжинським. Керівним чинником у Відні залежало на тому аби русинів обласкати, писав Козіцкі, даючи одночасно виразно зрозуміти, що мусить то відбутися за рахунок польських умов проживання. Метою австрійської закордонної політики, її експансіоністські плани й династичні інтереси вказують, що шукаючи примирення Відень у Галичині вбачав фаворитами русинів. Реалізатором тих планів був звичайно в перших рядах М.Бобжинські. В планах було багато суперечливого, становили вони однак характерний елемент пропаганди народних демократів у боротьбі з намісником і його українською політикою – народна демократія закидала йому, що повинен він перш за все дбати про національні інтереси поляків[8].

У 1912 році окрім коротких коментарів на тему української справи в Галичині і політики намісника Міхала Бобжинського появилися в "Przegląd..." наукові напрацювання, розглядаючи ту проблематику в широкому історичному і суспільному контексті. Автором двох таких текстів був Зиґмунд Баліцкі, роль якого в народно-демократичному русі на переломі XIX і XX століть важко переоцінити. Кожну працю чи статтю в пресі Баліцкого широко коментовано. Критичну оцінку української політики М.Бобжинського схоже як то було в попередні роки, розмістив принагідно на шпальтах "Przeglądu Narodowego" Станіслав Козіцкі („Угода польсько-руська в Галичині”)

Один із головних ідеологів народно-демократичного руху З.Баліцкі розумів руське питання в ширшому контексті, звертаючи увагу на „національний” характер русинів і коріння їх політичних витоків. Його тексти загалом були вільними від персональних нападів на намісника, та не був З.Баліцкі щодо пропонованих М.Бобжинським поступок на користь русинів-українців менш критичним ніж попередні публіцисти варшавського видання. З.Баліцкого дратувало трактування українців у категорії народу: „Русини є окремою племінною групою східнослов'янською гілкою, але не є і не буде ніколи ані народом, ані самостійним державним організмом, не є навіть організмом, на який би якийсь державність могла тривало опертися з огляду на властивості свого характеру” [8].

Аналіз наступних номерів "Przeglądu Narodowego" дозволяє стверджувати, що всі основні його публіцисти в українській політиці М.Бобжинського вважали помилкою бажання за будь-яку ціну укласти угоду з русинами, яка мала бути за рахунок поляків у Галичині. Редакція варшавського місячника відмовляла русинам у заслугах, позитивних намаганнях, стоячи на тому: "...важко відшукати народ, який би без ретельної праці й заслуг досить швидко, як русини в Галичині, отримував що раз нові політичні здобутки".

В останній рік урядування М.Бобжинського на посаді намісника Галичини (подав у відставку 17 квітня 1913 року) редакція "Przeglądu Narodowego" не жалувала на його адресу гострих критичних слів. Її підґрунтя переважно стосувалося реалізованої ним української політики.

Справа українського університету була проблемою, якою жила Галичина вже довгий час і яка дісталася М.Бобжинському. Той спротив – який чинили народні демократи з подачі віденського уряду щодо відкриття такого навчального закладу у Львові – не мав підтримки намісника. В оцінці "Przeglądu Narodowego" М.Бобжинський не проявив себе у тій справі як поляк захищаючи національні інтереси, що більше – свідомо довів до розколу в польському середовищі. М.Бобжинського визнано головним винуватцем протистояння, яке навколо справи українського університету виникло в Галичині й компрометації поляків у стінах віденського парламенту.

Головний критик намісника Станіслав Козіцький писав, що однією з цілей політики М.Бобжинського є "...компрометація народних демократів і знищення незалежних інституцій. Коли це наступить можна буде укласти угоду з русинами із умовами для польського народу нейневигоднішими і залишити на довго владу в руках правлячого тут галицького блоку"[7]. В такому тоні був черговий політичний коментар Козіцького. Негативний герой залишився той же. „Намісник Бобжинський є найгіршим захисником звичайного ходу речей”... Козіцький однак виділяє загін станчиків давнього типу, які на його думку внесли до польського життя досить позитивного, від сучасних керівників регіону (типу М.Бобжинського), який не орієнтується в ситуації. В черговому номері "Przeglądu Narodowego" (з 1913) привід для критики дав Козіцькому проект реформи виборчого права, опротестований між іншим польським духовенством. І знову Козіцький піддав суровій критиці справи намісника, помилкова політика, яку через нього підтримала частина станчиків, а власне вперте бажання укласти угоду з українцями.

Відхід Міхала Бобжинського від уряду намісництва, обумовлений між іншим виступом проти нього галицького римо-католицького єпископату, очевидно був сприйнятий редакцією "Przeglądu Narodowego" з неприхованим задоволенням. Підкреслювалося, що таким мав бути кінець М.Бобжинського, бо він замість боронити польські національні інтереси схилився до угоди з русинами-українцями, а та угода полякам, які мешкали в Галичині могла тільки зашкодити. Відставка М.Бобжинського на шпальтах "Przeglądu Narodowego" однак не була коментована в якийсь видимий спосіб. Жоден із публіцистів видання не спробував підсумувати його діяльність як намісника чи провадженої ним української політики. Такого характеру моменти мали два тексти: Зигмунта Баліцького і Хероніма Вежинського – тільки в фрагментах звертаються до М.Бобжинського і помилок, які в оцінці редакції "Przeglądu Narodowego" допустився будучи намісником.

Таким чином, діяльність Міхала Бобжинського на посаді намісника Галичини відбувалася у складних суспільно-політичних обставинах, викликаних загостренням протиріч між українським та польським загалом. Бажання намісника дійти до порозуміння і зняти напруження наткнулося на певну недовіру з боку українців і піддавалося критиці з боку римо-католицького духовенства і політичних угруповань, що представляли інтереси поляків. Особливо критично (зачасти й упереджено) до діяльності намісника поставилася редколегія та дописувачі "Przeglądu Narodowego".

що представляли інтереси поляків. Особливо критично (зачасти й упереджено) до діяльності намісника поставилася редколегія та дописувачі "Przeglądu Narodowego".

Джерела та література

1. Balicki Z. Kwestia ruska // Przegląd Narodowy.- 1912
2. Bartel W. M. Bobrzyński (1849-1935) // Spór o historyczną szkołę krakowską. W stulecie katedry historii Polski UJ. 1869-1969.- Kraków, 1969;
3. Bartoszewicz K. Przyczynki do „kwestyj ruskiej” // Przegląd Narodowy.- 1908.- nr.7
4. Bobrzyński M. / Encyklopedia Krakowa.- Warszawa-Kraków: Wyd. Naukowe, 2000
5. Bobrzyński M. / Polski Słownik Biograficzny.- t.II.- Kraków, 1936;
6. Kozicki S. Przegląd spraw polskich // Przegląd Narodowy.- 1910.- nr.9
7. Kozicki S. Przesilenie ekonomiczne i wojenne w Galicji // Przegląd Narodowy.- 1913.- nr.2
8. Kozicki S. Sprawa ruska // Przegląd Narodowy.- 1911.- nr.12
9. Kozicki S. Wyniki wyborów w Galicji // Przegląd Narodowy.- 1910.- nr.9
10. Łazuga W. Michał Bobrzyński. Myśl historyczna a działalność polityczna.- Warszawa, 1982
11. J.Maternicki Historiografia i kultura historyczna. Studia i szkice.- Warszawa: COM SNP UW, 1990.- t.1
12. Maternicki J. M.Bobrzyński wobec tzw. idei jagiellońskiej. Ewolucja poglądów i jej uwarunkowania // Przegląd humanistyczny.- №12/147.- rok XXI;
13. Nowe próby ugody z Rusinami // Przegląd Narodowy.- 1908.- nr.7
14. Sądzelewicz A. Dążności ugodowe wśród Ukraińców galicyjskich // Przegląd Narodowy.- 1908.- nr.8
15. Sądzelewicz A. Napad na Uniwersytet Lwowski // Przegląd Narodowy.- 1910.- nr.9
16. Sądzelewicz A. Nowy namiestnik Galicji // Przegląd Narodowy.- 1908.- nr.5
17. Sądzelewicz A. Przegląd spraw polskich. Moskale i Ukraińcy w Galicji // Przegląd Narodowy.- 1908.- nr.3
18. Sądzelewicz A. Zamordowanie namiestnika Galicji // Przegląd Narodowy.- 1908.- nr.4
19. Мокляк Я. Українська молодь Галичини в програмі ордену мартирів-встанців. Дві думки у справі „Руського інтернату” у Львові (Валеріан Калінка і Степан Качала) // Південний архів. Історичні науки.- 2002.- Вип. 7.- С.34-39
20. Сінкевич Є. Краківська історична школа та лояльний консерватизм у Західній Галичині другої половини XIX ст. // Південний архів. Історичні науки. – Вип. 13.- 2003.

К.К. Недзельський

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ – ІСТОРИК І КУЛЬТУРОЛОГ

В'ячеслава Липинського (1882-1931) зазвичай сприймають як видатного українського політичного діяча і мислителя. Дійсно політична проблематика є провідною в його творчій спадщині, він, можна сказати, намагався заповнити той інформаційний вакуум в філософській культурі нашого народу, який пов'язаний з вченням Платона та Аристотеля про державу (які, до речі, знайшли ґрунтовну розробку в західноєвропейській філософії). Проте, намагаючись реалізувати в теорії і практиці українську національну ідею – розбудову національної української автономії – В.Липинський розкриває свої політичні думки на широкому полі історичних та культурологічних міркувань. Ось чому цілком можна погодитись з оцінками тих дослідників його творчості, які вважали видатного українського "самостійника" також і видатним істориком, філософом та культурологом. Спробуємо поглянути на В. Липинського з боку його досягнень в царині історіографії та культурології, які є виразно "заземленими" на проблематику українського національного буття, хоча й в своїх вихідних положеннях спираються на класичну європейську політико-філософську традицію.

"Поляк за походженням, українець за політичними поглядами", В.Липинський – переконаний апологет незалежної української держави. Він багато зробив для

створення СВУ (Союз визволення України), був одним з ініціаторів української демократично-політичної партії. З 1919 року – у вимушеній еміграції. Очолював посольство української держави в Австро-Угорщині. Відправною точкою для В.Липинського як політичного мислителя, були його міркування над причинами поразки української державності 1917-20 років і над шляхами до її відродження в майбутньому. Його історичні праці, блискучі за своєю стилістикою і сповнені оригінальних думок та сміливих узагальнень, започаткували в українській історіографії нову “державницьку школу”, до якої можна віднести С.Томашівського, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, Б.Крупницького, В.Кучабського та ін.

В історіософській концепції В.Липинського на перший план виходять ідея державності, яка в його розумінні розглядається як абсолютна вартість і найвища форма організації суспільного і культурного життя у цивілізованих народів, а також ідея провідної ролі національної еліти в процесах державотворення і культурного розвитку суспільства. Важливою в цьому плані є його думка про необхідність приборкання в українському політичному проводі та народних масах низьких інстинктів – жадібності, егоїстичних прагнень, “злодієхапства”, – розробляючи яку, він ставить під сумнів можливості демократії і, натомість, з великою надією ставить до монархічної форми політичного устрою та виховної ролі Українського Православ'я в українському суспільстві. Відтак для розквіту культури української нації абсолютно необхідні дві сили: міцна і незалежна держава, як сила матеріальна та незалежна Церква – як сила духовна. Іншими словами, розвинута економіка в межах чітко структурованого суспільства та високий моральний стан народу є найважливішими передумовами цивілізованого розвитку суспільства.

Судячи з усього, В.Липинського не задовольняє ані політико-економічне становище України, ані релігійно-моральний стан народу, в зв'язку з чим він пише дві свої відомі праці “Листи до братів-хліборобів” та “Релігія і Церква в історії України”. В цілому спрямованість цих праць засвідчує, що як культуролога, В.Липинського цікавить процес культурної творчості народу не стільки в сенсі творення нових матеріальних і духовних цінностей або оцінки вже створеного, скільки з точки зору елімінації (подолання) негативних явищ, які наявні в його національній психології й актуальному його житті.

Тобто, перш ніж творити щось нове, слід позбавитися всього того негативного в соціально-психологічному відношенні, що знаходить свій прояв в різних сферах життєдіяльності суспільства. Тут в ньому такою ж мірою говорить практик, як і теоретик, оскільки в час, коли він жив і діяв, найактуальнішим було суто практичне питання – розбудова незалежної української держави. Узагальнюючи, український теоретик та історик зазначає дві найскладніші перешкоди на шляху до гармонізації українського соціуму – “недержавність” українського народу та поширені у ньому “егоїзми”.

У вступній частині своїх “Листів до братів-хліборобів”, В.Липинський зазначає, що дух його книги – це “державництво” і патріотизм, а тому українська держава має бути національною, оскільки саме національна держава відіграє вирішальну роль в організації та захисті суспільства від зовнішньої агресії. На його думку, без держави немає нації, а є лише народ в етнічному сенсі [2, 13]. Для того, щоб більш ґрунтовно вирішити цю проблему, вчений звертається до аналізу козацької революції XVII ст. Польська історіографія зазвичай вбачала у Хмельниччині лише руйнівний бунт черні; російська історіографія – підготовку до “воз'єднання” України з Московським царством; українська народницька історіографія XIX ст. – стихійну боротьбу селянсько-козацьких мас за справедливий суспільний устрій. Цим трьом традиційним концепціям Липинський протиставив новий погляд на Хмельниччину як на процес будування української державності [4, 320-321]. Основна історична монографія Липинського “Україна на переломі”, присвячена останньому періоду діяльності

Б.Хмельницького, коли він з речника козацького автономізму в межах Речі Посполитої сформувався у суверена самостійної держави Війська Запорозького.

Згідно з аналізу творів Липинського, відродження української державності в XVII ст. обумовлювалося наступними чинниками:

- об'єднання всіх верств українського суспільства навколо козацького ядра, яке в ході визвольної війни залучило до своїх рядів елементи інших станів – селянства, міщанства і шляхти;
- численна участь у козацькій провідній верстві вихідців зі старого руського шляхетства, чому свідомо сприяла політика Б.Хмельницького і що зіграло вирішальну роль в окультуренні козащини;
- приборкання напівкочового, мисливського низового козацтва силами козацтва осілого, міського;
- перемога старшинсько-дрібношляхетського козацького землеволодіння і зв'язаного з ним хуторянського інтенсивного хліборобства над екстенсивним, колоніально-паразитарним господарством польських магнатських латифундій;
- освячення визвольної війни духовним авторитетом Православної Церкви.

Особливу увагу Липинський приділяв перетворенню гетьманського уряду з суто військової установи на територіальну владу монархічного характеру, з виразним нахилом до спадковості. Гетьманська влада часів Хмельницького, на його думку, хоча й була авторитарною, але не деспотичною, оскільки її обмежували права і вольності лицарського козацького стану, який колегіально вирішував важливі питання управління державою і члени якого користувалися особистою свободою. Своє самоврядування мали також міста, а церква та духовенство мали певні права і привілеї, що забезпечувало їм незалежність. Отже, як вважав В.Липинський, соціально-політичний устрій тодішньої України суттєво відрізнявся як від польської анархічної шляхетської демократії, так і від московського східного деспотизму, де все населення від верхів до низів вважалося рабами царя.

Звернення до історії козацької держави дало можливість вченому зробити важливі, з точки зору розвитку культурологічної думки, висновки. На його переконання держави постають шляхом завоювання, яке може бути або зовнішнім, або внутрішнім. У першому випадку, завойовники-організатори нової держави приходять із-зовні, а в другому – завойовники виокремлюються з місцевого населення. Всім державам, незалежно від форми державного устрою, притаманне існування влади та провідної верстви, як її носія. Провідну верству В.Липинський називає також “аристократією”, але розуміє це поняття не в традиційно вузькому сенсі, а широкому, включаючи в нього панівний клас.

В суспільстві Липинський вбачає наявність трьох джерел влади: військова, економічна та інтелектуальна. Цим трьома джерелами влади відповідають три основні типи соціальної антропології: “войовники”, “продуценти” та “інтелігенти”. Проте між цими трьома типами можливі певні комбінації, наприклад “войовники-продуценти”. Інтелігенція, сферою діяльності якої є культурна та ідеологічна творчість, на думку мислителя, мало придатна для того, щоб бути носієм державної влади, бо вона не має прямого контролю над засобами матеріальної (військової та господарської) сфери. Натомість інтелігенція може виконати важливу і відповідальну функцію тим, що вона раціонально усвідомлює і висловлює в суспільстві стихійні, підсвідомі нахили.

“Найоригінальнішим вкладом Липинського в політичну науку слід вважати його типологію форм державного устрою” [5, 140]. Спираючись, імовірно, на платонівське вчення про ідеальну державу, апологет української автономії робить спробу застосувати метод етико-політичного “паралелізму” до розробки концепції державницького облаштування українського народу. Проводячи аналіз стосунків між

“провідною верствою” та “народом”, він виводить три основні типи державного устрою: “класократія”, “демократія”, “охлократія”, вважаючи перший найкращим. Варто розглянути в найбільш загальному плані міркування В.Липинського з цього приводу, адже, незважаючи на формальну подібність його типології до античних вчень про державу (передусім Платона та Аристотеля), в ній є цілком оригінальні структурні елементи.

Класократія визначається рівновагою між владою і свободою, між силами консерватизму і прогресу. В цій системі громадянство наділене свободою економічної, культурної та політичної самодіяльності, але ця свобода дисциплінована авторитетом сильної і стабільної державної влади. Суспільство класово диференційоване, при чому органи класового самоуправління користуються автономією у своїх власних сферах. Вищі прошарки всіх класів входять до загальнонаціональної провідної верстви. Стрижень класократичної провідної верстви становлять “войовники-продуценти”. В минулому це були звичайні хлібороби, типу римських патрицій, англійських джентрі чи українського городового козацтва. Липинський припускав, що в сучасних умовах цю функцію може виконувати також робітничо-індустріальна аристократія.

Класократичний устрій допускає свободу критики та опозиції, навіть вимагає її. Але наявність опозиції не приводить до революційних потрясінь, бо вона діє в рамках традиційного правопорядку, який виховує її в дусі політичного реалізму та відповідальності. Найбільш здібні вихідці з соціальних низів асимілюються з національною аристократією, забезпечуючи цим її постійне омолодження. Спадкова й конституційна монархія, що символізує тривкість і надкласовий характер влади, найбільш відповідає класократії. Проте Липинський не заперечував наявності класократичних рис й у деяких республіках, наприклад, в античному Римі або США раннього періоду.

Демократію В.Липинський характеризує не як найкращий державний устрій, тому що тут має місце порушення рівноваги між владою і свободою на користь останньої. Необмежений демократичний індивідуалізм руйнує в суспільстві основи дисципліни і правопорядку. Господарська та інтелектуальна діяльність набувають хаотичних форм. Державна влада при демократії стає знаряддям реалізації приватних інтересів. Влада фактично опиняється в руках продуцентів-невойовників (багатіїв-плутократів), але вони задля приховування своїх егоїстичних інтересів наймають професійних політиків з середовища інтелігенції. Роздрібнення партій позбавляє їх почуття політичної відповідальності. Історичними прикладами демократії в розумінні Липинського були афінська і римська республіки доби занепаду, Франція третьої республіки, польська шляхетська Річ Посполита, російська керенщина та її українські відповідники.

Нарешті охлократія означає абсолютну владу войовників-непродуцентів, з повним придушенням свободи та самодіяльності громадянства. В минулому охлократична аристократія часто складалася з кочовиків, а в нові часи – з декласованих, мігруючих елементів, що постають на соціальній периферії індустріальної цивілізації. Охлократична провідна верства зорганізована як монолітний військово-бюрократичний “орден”, “преторіанська гвардія”, “яничари” чи як новітня “монопартія”, а систему очолює деспотичний монарх-самодержець або вождь-диктатор. В цьому устрої нема місця легальній опозиції, а громадянство перетворене на пасивну, аморфну юрбу.

Звернімо увагу: юрба з грецької – “охлос”, але В.Липинський зауважує, що дослівний переклад охлократії, як “влади юрби” абсолютно невірний. Насправді ж охлократія – це “панування над юрбою” [5, 142]. Для цієї системи властивим є схильність до теократизму, тобто до концентрації політичної та духовної влади в одних руках, коли голова держави є одночасно і главою церкви, а в новітню епоху –

пророком і непомилним інтерпретатором тієї чи іншої офіційної доктрини. Господарське життя при охлократії завжди бюрократично регламентоване і більшою або меншою мірою одержавлене. В.Липинський зараховував до охлократичного типу стародавні східні деспотії, європейський "просвічений абсолютизм" XVIII ст., революційні диктатури (наприклад, панування якобінців у Франції), всі режими цезарсько-бонапартистського характеру, а також фашизм та більшовизм, які виникли в XX ст. У Східній Європі, на його думку, головним представником охлократії була і є Росія, як у своїй царській, так і в радянській формі.

Розробивши своє політичне вчення про державу на підставі історичного екскурсу у політичну практику західноєвропейських країн, В.Липинський в подальшому спирається на нього при осмисленні особливостей і тенденцій розвитку української культури. Він не є прихильником еволюціоністської моделі розвитку світової культури, яка була досить поширеною в його час, а виступає радше з позицій цивілізаційного підходу, який лише завойовував свої позиції в тогочасній філософії культури. Ось чому, незважаючи на те, що В.Липинський за віросповіданням був католиком, й мав би, в зв'язку з цим, розробляти свою культурологічну концепцію згідно з принципом європоцентризму, він однак був переконаний, що суб'єктивним чинником, котрий суттєво впливає на специфіку самобутнього цивілізаційного розвитку України, є Православна віра. Об'єктивною підставою для оцінки культури українського народу, як самодостатньої й рівноцінної серед культур інших європейських народів, для В.Липинського слугує уявлення про існування чіткої детермінації між природно-кліматичними умовами України та провідними рисами українського національного характеру.

Виходячи з таких принципових положень мислитель зауважує, що основною перешкодою (хворобою), яка не дає Україні можливість досягти важливих успіхів в розвитку своєї національної культури, є недержавність. З притаманною йому схильністю вдаватися до філософсько-семантичного аналізу наукових понять і категорій, В.Липинський наполягає на тому, що не слід плутати поняття "недержавність" та "поневоленість", як це часто має місце в українській історіографії. Він стверджує, що громадяни України не є поневоленими, вони – "громадянство недержавне". Тому слід шукати не зовнішнього ворога, який є причиною того, що українці не мають своєї держави, а слід шукати його в їх ментальності – нездатності розвинути "хотіння своєї власної держави".

Нація поневолена завжди є нацією державною, адже після звільнення від чужоземного ярма, народ відразу розбудовує свою державу, оскільки навіть в придушеному стані, але тут завжди існували елементи, "потрібні для будови держави". Не те відбувається з народом недержавним за рівнем розвитку своєї політичної культури: "По упадку большевицької чи польської влади на Україні буде у нас не "всенародня радість", як це буває звичайно у визволених націй поневолених, а – характерна для всіх недержавних націй – анархія і внутрішня різня між українськими людьми" [2, 420].

Спираючись на вчення школи географічного детермінізму, український культуролог намагається знайти причини, що породили таку рису української національної психології, як зневага до державницької форми суспільного буття. В.Липинський виокремлює дві групи таких причин. До першої він відніс причини статичні – умови існування, які народ має від природи і яких він змінити не може. До другої – динамічні, під якими він розуміє способи діяльності людей в даних від природи умовах. Ця діяльність була або кращою, або гіршою в українській історії, а тому, аналізуючи їх, ми можемо силою нашого розуму і волі змінити способи своєї діяльності.

Серед статичних причин В.Липинський виокремлює географічне положення України, як найбільш важливу причину недержавності. Це пояснюється, по-перше,

тим, що Україна знаходиться на "битому шляху" між Азією та Європою, тобто займає межове геополітичне становище. По-друге, геополітичне положення України зумовлює й цивілізаційну невизначеність України, яка невідгукливо опинилася на стику двох цивілізацій – Візантійської та Римської. По-третє, на відміну від інших народів, Україна немає захищених самою природою кордонів від сусідніх держав. Все це в сукупності зумовило наявність суттєвих культурних розбіжностей між окремими регіонами: Східною (Візантійсько-Московською) і Західною (Римсько-Польською) Україною; різниці між Лівобережною Гетьманщиною і Слобожанщиною, Правобережжям, Запорозькими землями, Кубанню, Галичиною, Буковиною, Закарпатською Руссю і Кримом настільки великі, – зауважує В.Липинський, – що з ними будь-який серйозний політик-державник має рахуватись.

Другою статичною причиною недержавності українців є найкраща в Європі родюча земля і сприятливий клімат, що притягувало завойовників. В.Липинський намагається довести, що легкість боротьби із дуже сприятливою для людини природою, розвивала в людях, які протягом багатьох поколінь проживали в Україні, "лінивість і нездатність до постійного, тривалого і методичного зусилля". Як наслідок цього народжувались, але не могли належним чином розвинути такі політично важливі організаторські риси, як дисципліна, послух, громадська солідарність, здатність до самопожертви і самоповаги. Особливо негативним є те, що "землеробство" з часом почало вироджуватися в "земле-хапство" – боротьбу між людьми за легкодоступні дари природи. А чим менша потреба в спільному громадському зусиллі, тим менша стихійна потреба й у політичній організованості і політичному проводі.

Третьою статичною причиною недержавності, що впливає з двох попередніх, є неусталеність раси. Споконвічний брак расової єдності серед тієї спільноти, що існує на українських землях, і водночас не виховування її в напрямку розвитку політичної єдності, призвів до того, що українцям є властивими такі негативні риси, як зневага до своїх земляків і брак патріотизму. Проте В.Липинський не вважає ці риси такими, які не можна виправити і наводить приклад англійців, котрі завдячуючи відповідному методів політичної організації і громадянського стали могутньою нацією.

Четвертою і останньою причиною недержавності українського народу, що зумовлюється дією трьох попередніх, вчений вважає переважання в українській психології емоційного начала над волею і раціональним типом мислення.

Розкриваючи негативні риси українського характеру, В.Липинський намагається підкреслити їх безумовно негативний вплив на суспільне і культурне життя України, проте таку його позицію не слід приймати як бездоганну у всіх відношеннях. Зокрема, погоджуючись в тому, що українцям насправді притаманна перевага емоційного начала над раціональним, Дм.Чижевський підкреслював в українському "емоціоналізмі" передусім позитивні сторони, що відбилися в українській духовній творчості [6, 37]. Інші ж дослідники вважають, що слід не долати українську емоційність, а доповнювати її гармонійним розвитком вольового та раціонального начала шляхом відповідної побудови системи національного виховання молоді. Але якщо брати до уваги, що домінування емоційності, як способу ірраціонального світорозуміння, дійсно може заважати доцільній політичній діяльності, а власне це найбільше турбувало В.Липинського, то з ним в цьому плані слід погодитися. Адже, як зазначав М.Грушевський: "У нас занадто гарна література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством в громадській і політичній роботі" [1, 153].

Разом з тим, В.Липинський бачив і велику роль релігії в організації державного життя. Він пояснює, що є дві крайні точки зору щодо ставлення політиків до віри народу у "Вищі сили": одні намагаються зробити з релігії "послушне знаряддя у своїх

руках", інші ж, навпаки, заперечують "потребу організованої і авторитетної віри", оскільки вважають, що релігія і державне життя – речі несумісні. На думку цих, других політиків, для вирішення справ світських і громадських релігія зовсім не потрібна, позаяк, на їх переконання, в справах світських і громадських можна легко обійтись без Церкви і без Бога, і що релігія це, мовляв, "справа приватна", справа совісті кожного громадянина, до якої державі немає ніякого діла.

Висловивши негативне ставлення до цих крайніх позицій, український філософ чітко окреслює своє бачення релігійного питання. На його думку, для того, щоб влада світська могла добре виконувати "своє організаційне, державне завдання, вона мусить слухати наказів релігії, визнавати авторитет влади і сили духовної і цей авторитет всіма силами піддержувати" [3, 13]. Й далі В.Липинський роз'яснює, що неможливо належним чином організувати громадське державне життя одним лиш терором, або однією лише свободою: "...одною всеобмежуючою державною й духовною поліцією, або однією необмеженою і анархічною грою на людських розумах, інстинктах та матеріальних інтересах" [Там само].

Вчений звертає увагу, що кожній людині, незалежно від того, чи належить вона до правлячої еліти, чи до народних мас, притаманні вродженні егоїстичні прагнення, – "інстинкт поширення себе, побільшування своїх прав і своєї свободи". А відтак, щоб збудувати й зберегти державу необхідно "ці інстинкти егоїстичні обмежити, однаково як у тих, що правлять, так і тих, ким правлять". Він сприймає як аксіому твердження, що як зловживання владою з боку перших, так і "анархічний бунт" народних низів призводять здебільшого до деструктивних явищ в організації державних засад суспільного життя. До того ж й досвід історії вчить, що одних лише політичних, світських засобів для приборкання егоїстичних інтересів недостатньо. Виходячи з такої логіки своїх міркувань, В.Липинський робить висновок: "Тільки релігія і Церква в стані своєю владою духовною, владою "не од мира цього", примусити сильніших та здатніших вживати свою більшу силу та здатність не тільки для себе, а й для добра слабших. І тільки вона, обмеживши владу сильніших обов'язуючими всіх законами громадської моралі, в стані привчити слабших авторитет влади визнавати" [3, 14].

Отже, іншими словами, гармонія в суспільстві настає тоді, коли релігійна віра виховує в правлячому класі здатність слугувати своїми справами інтересам всього суспільства, а народні маси, зважаючи на цю обставину, а також на відповідне позитивне ставлення до релігії, визнають його моральний авторитет і підкоряються йому. Як бачимо, це дуже нагадує позицію відомого англійського історика і культуролога Арнольда Тойнбі, який основною рушійною силою цивілізаційного поступу бачив гармонію у стосунках між "творчою меншістю", та "пасивною більшістю", а ця гармонія, в свою чергу, визначається головним чином релігійним чинником [7, 216-220]. Щоправда, на відміну від В.Липинського, який в Церкві вбачав передусім головну інституцію морального виховання народу, під вплив якої мають підпадати як представники влади, так і звичайні люди, англійський історик надавав їй значення свого роду політичного оракула, котрий допомагає правлячій верхівці знаходити правильні відповіді на "виклики" історії.

Отже, незважаючи на те, що В.Липинський не розробляє цілісної культурологічної та історіософської концепції, його міркування в цій площині є надзвичайно актуальними як для становлення і зміцнення української державності, так і для розвитку української історії та культурології. Слід зазначити, що сильною стороною культурологічної концепції В.Липинського є наголос на необхідності формувати високу політичну культуру в українському суспільстві, що є надзвичайно актуальним не лише для розбудови незалежної національної держави, але й здатності її захищати від зовнішньої агресії. А така держава, ясна річ, є найважливішою умовою для розкриття в найповнішій мірі потужного творчого

потенціалу українського народу, розквіту його унікальної культури. Важливим в цьому відношенні є також те, що він наголошує на ментально-психологічних аспектах розвитку національної культури, в одному випадку підкреслюючи необхідність формування необхідних рис політичного характеру (самодисципліни, здатності приборкувати власну амбіційність й потяги до "злодієхапства" – прагнення перетворювати владу у джерело особистого збагачення), а в іншому – необхідність формування високої морально-психологічної культури, основою якої є виховання суспільно корисних моральних якостей. Нарешті, не втрачає своєї актуальності й у наш час намагання В.Липинського знайти ту справжню основу, що забезпечує гармонізацію відносин між верхами і низами, адже існування непрохідної прірви між простим народом і владою, що вносить моменти хаосу і деструкції в громадське і державне життя, є чи не найболючішою проблемою усієї української історії.

Джерела та література:

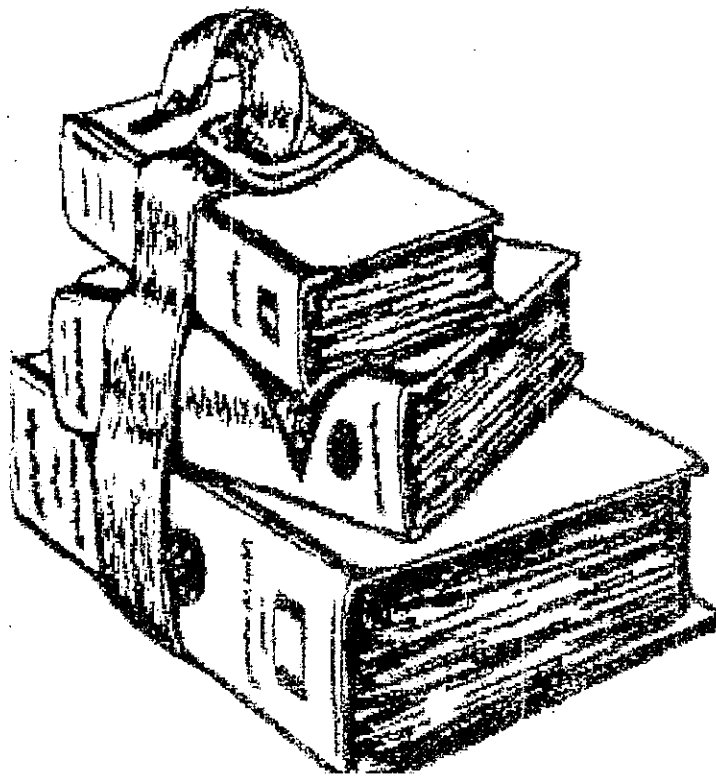
1. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991.
2. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Київ, Філадельфія, 1995.
3. Липинський В. Релігія і Церква в історії України. – Булава. Нью-Йорк, 1956.
4. Липинський В. Україна на переломі // Політологія. Кінець ХІХ – перша половина ХХ ст.: Хрестоматія. – Львів, 1996. – С. 317 – 328.
5. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – У 2-х томах. Т.2. – К., "Основи", 1994.
6. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. – К., – МП "Фенікс", 1992. – С. 36 – 45.
7. Тойнбі А. Дослідження історії. – У 2-х томах. Т. 1. – К., "Основи", 1995.

Summary

An article represents the famous Ukrainian philosopher and political figure V. Lipinskiy and those sides of his creative inheritance, that gives us an opportunity for complete consideration of his contribution into Ukrainian history and cultural theory. According to the author's point of view, nowadays it's particularly important the philosopher's insist on improvement of the level of the political and moral nation culture. First of all it is necessary for creation of the independent Ukrainian state.

Proving of this position the thinker deeply investigated the most important historical moments of the Ukrainian state's making and analyzed mentality peculiarities of the Ukrainian nation and its culture.

Економічна історія України

КОМЕРЦІЙНЕ КРЕДИТУВАННЯ ПІДПРИЄМЦІВ УКРАЇНИ В РОКИ НЕПУ

В період НЕПу надзвичайно широкий розвиток отримало комерційне кредитування приватнопідприємницької діяльності. Але, на жаль, навіть в спеціальних роботах, присвячених історії фінансів і кредиту в роки НЕПу (крім тих, що вийшли ще в 20-і роки), про розвиток комерційного вексельного кредитування згадується мимохідь в самих загальних виразах і практично не міститься аналізу цієї найважливішої з форм кредитування в період НЕПу [1, 2, 3, 4].

Мета статті – проаналізувати стан комерційного кредитування та його вплив на розвиток приватнопідприємницької діяльності нової буржуазії України в роки НЕПу.

Швидкий розвиток приватнопідприємницької діяльності вимагав значного кредитування, оскільки починаючи свою справу, підприємці дуже часто не мали достатніх оборотних коштів. Однак, враховуючи кризовий стан фінансів та економіки країни початку 20-х років, ні держкредитна система, ні приватний кредитний ринок не могли повністю забезпечити грошовими ресурсами потреби непманів-підприємців, що швидко зростали. В таких умовах пануючою формою обслуговування комерційного кредитування (як в приватному, так і в усупільненому секторах) був вексельний квиток, або вексель [5, с. 176]. Цьому багато в чому сприяла низка переваг векселя як боргового грошового зобов'язання перед іншими зобов'язаннями особистого характеру. По-перше, у разі відмови векселедавця (тобто боржника або позичальника) сплатити у встановлений термін за векселем, якщо подібна відмова була офіційно зафіксована нотаріусом, то стягнення належної по векселю суми проводилось в спрощеному порядку. Другим моментом була виняткова зручність переходу векселя з рук в руки шляхом передавального – іменного або банківського – підпису. Важливо, що при цьому зберігалася відповідальність перед держателем векселя кожного підпису. Названі якості векселя робили його надзвичайно зручним для обігу на грошовому ринку, для позик і проведення розрахунків [6, с. 150]. Потрібно зазначити, що в дореволюційні часи 71% товарообігу країни здійснювалось за допомогою вексельного обігу [Див.: 7, с. 268].

Вексельний обіг в Україні в роки НЕПу було поновлений прийнятим ВУЦВК УРСР 26 квітня 1922 р. положенням "Про векселі" [8, 1922, № 20, ст. 321]. "Положенням" 1922 р. регулювались всі основні моменти обігу векселів. Містилась вимога суворого дотримання встановленої форми векселя як боргового грошового зобов'язання (згідно із законом він повинен був бути написаний на вексельному папері відповідного достоїнства). Названий документ повинен був містити такі реквізити (основні вимоги), як позначення документа – "вексель", а також місце і час його складання, кому і ким виданий, термін і сума платежу за векселем, а також підпис того, хто його видав, з зобов'язанням (без всяких обмовок) векселедавця зробити платіж. Відсутність хоч би одного з названих реквізитів позбавляло даний документ його вексельної сили [8, 1922, № 20, ст. 321]. "Положення про векселі" визначало порядок передачі векселів від однієї особи іншій (як для простих, так і для перевідних векселів (тратт) за допомогою передавального напису (індосамента), права сторін – векселедержателя (тобто кредитора) і векселедавця (позичальника), встановлювало порядок протесту векселів у разі неплатежу за векселем і термін вексельної давності, визначало органи (нотаріальні контори, а у разі їх відсутності – народні суди), призначені забезпечити виплату всієї суми векселедавцем і

надписателями, а також розмір пені за несплачену суму за векселем [8, 1922, № 20, ст. 321].

У зв'язку з цим наведемо лише один приклад використання положення "Про векселі" на практиці. Восени 1922 р. харківський підприємець В.В. Файн, опинившись в складному фінансовому становищі, видав вексель на суму 450 тис. крб. (в грошових знаках 1922 р.), отриману від іншого підприємця, Я.І. Граєвського, а останній дисконтував цей вексель у Всеукраїнській конторі Держбанку [10, ф. 35, оп. 2, од. зб. 21, арк. 5]. Але оскільки вексель був допущений підприємцем до протесту і опротестований банком в нотаріальній конторі, то народним судом в забезпечення позову по стягненню за векселем і витрат на його протест на майно Я.І. Граєвського був накладений арешт. Тільки після того, як Я.І. Граєвським були повністю задоволені всі вимоги Всеукраїнської контори Держбанку, з його майна арешт був знятий [10, ф. 35, оп. 2, од. зб. 21, арк. 17 зв., 26]. Як свідчать джерела, приватним фірмам і підприємствам, що допустили свої векселі до протесту, банки закривали кредити і нових обліків вже не проводили [10, ф. 30, оп. 1, од. зб. 2221, арк. 106 зв.].

Як справедливо відмічалось в економічній літературі 20-х років, незважаючи на те, що положення "Про векселі" 1922 р. формально зберігало за векселем всі ті юридичні атрибути, в яких виражалася його т.зв. "вексельна сила" (тобто можливість безперечного стягнення) і які перетворювали вексель на найбільш надійну і ліквідну форму забезпечення кредиту, в умовах радянської дійсності вексель фактично був позбавлений своєї "вексельної сили". В тих випадках, коли позичальником за векселем був державний орган, кооперація або підприємства, що належать їм, кредитор в більшості своїй не міг розраховувати при стягненні за векселем на відчуження не тільки основного, але й оборотного капіталу з майна боржника [1, с. 143]. В цьому проявлялась дія класового принципу при реалізації існуючих норм радянського вексельного законодавства епохи НЕПу.

Таким чином, в умовах переходу до ринкових відносин чинне законодавство прагнуло регулювати процес вексельного обігу в республіці, розглядаючи вексель як найважливіший знаряддя обслуговування комерційного кредиту.

В перші роки НЕПу (1921-1922) основна частина векселів, що належали приватним особам, відносилась до приватних промислових підприємств. Так, із загальної суми заборгованості по обліку векселів приватників до жовтня 1922 р. на їх частку приходилось близько 70%, тоді як інша частина – на приватну торгівлю [11, с. 21]. Середній розмір валюти векселя (тобто суми, вказаної на векселі) приватного клієнта був в 2-4 рази менше середнього розміру валюти векселя держорганів, причому надалі цей розрив істотно збільшився [11, с. 49].

Іншою найважливішою сферою приватного вексельного обігу виступала приватна торгівля. Враховуючи відсутність в роки НЕПу розгалуженого торговельного апарату у держпромисловості і у кооперації, трести і синдикати вимушені були (нерідко з негласного благословіння органів влади) активно використовувати для збуту своєї продукції приватний торговельний апарат. Оскільки ж у приватних торговців були відсутні необхідні оборотні кошти, то держпідприємства були вимушені надавати їм товари не за готівку, а шляхом комерційного кредитування, в обмін на товарні векселі. Відділи місцевої промисловості при губвиконкоммах республіки, рахуючись з цим положенням, вимушені були (іноді в секретному порядку) дозволяти держпідприємствам надавати приватним підприємцям короткостроковий кредит товарами (45-60 днів) і приймати до обліку і обігу векселі приватних осіб. Це було вигідно і самим держпідприємствам та трестам, оскільки, по-перше, 1,5-2 місячний термін кредитування був, як вважали госпоргани, достатній для підприємця, на відміну від держторгівлі і кооперації, а по-друге, дозволяв держпромисловості скоротити надмірний розвиток кредитного обігу, який

нерідко досягав 90% вартості всієї продукції підприємства, та уникнути затоварювання, а отже і погіршення фінансового становища [12, ф. Р-833, оп. 2, од. зб. 3, арк. 69, 69 зв., 70]. Середня терміновість векселя (і в цьому також виявлялася дія класового принципу в сфері кредиту) для приватних підприємців звичайно не перевищувала 2 місяці, тоді як для держпідприємств могла максимально дійти до 9 місяців. За відомостями Всеукраїнської контори Держбанку, навіть в найбільш сприятливий період (1925 – початок 1926 рр.) приватна клієнтура в Держбанку зверталася до найбільш короткострокового кредиту. Векселі пред'являлися терміном не більш 1,5 місяця, причому підприємці навіть і не претендували на більш довгострокові кредити [10, ф. 35, оп. 3, од. зб. 261, арк. 51 зв.]. В періоди наступу держави на приватний капітал, як було показано вище, облік векселів приватних підприємців і фірм або істотно обмежувався, або зовсім припинявся [Див.: 13, с. 46; 14, 1924, 17 квітня]. В той же час в умовах НЕПу швидкість обігу коштів в торгівлі і промислових підприємствах значно поступалася дореволюційній. Іншими словами, в умовах НЕПу порушувалися передумови "здорового" кредиту, згідно з якими термін кредитування не повинен був бути меншим за час, необхідний для реалізації отриманих в кредит товарів [15, 1925, № 3, с. 146-148; 16, с. 79].

В роки НЕПу кредитні установи держсектору та держпідприємства відповідно до директив ВРНГ, НКТоргу, НКФ і Держбанку прагнули використати надання кредитів, в тому числі вексельних, функціонуючим підприємцям з метою регулювання цін на приватному ринку [16, с. 73, 78; 17, 1926, 19 січня]. Це набуло особливо важливого значення в умовах товарного голоду, що загострився в 1925-1926 рр., і пов'язаним з цим зростанням спекулятивних тенденцій на приватному ринку.

В ряді випадків, правда, надання непманам вексельного кредиту від держорганів і підприємств хоч загалом і благотворно впливало на процес стабілізації або навіть зниження цін на приватному ринку, але створювало конкуренцію, небажану для самих держорганів-кредиторів. Так, наприклад, в кінці 1925 – на початку 1926 р. на цукровому ринку у Києві склалась досить непроста ситуація. Основні виробники і продавці цукру в Україні – Укрсільцукор, Цукортрест, Українцукор – в умовах напруженого фінансового становища, коли неможливим виявився продаж цукру за готівку, вимушені були реалізовувати його всім торговим і кооперативним організаціям і приватним підприємствам під пристойні векселі зі знижкою проти встановленої ціни [18, 1926, 13 лютого]. Такі векселі, що отримувались приватними підприємцями від держорганів за різного роду підрядами, поставками і т.ін. з огляду на неможливість враховувати їх в банках, оберталися на чорній біржі, котируючись нижче за свою номінальну вартість (дизажіо складало від 7/8 до 1 проміле, тобто 0,001% в день)* [19, ф. Р-632, оп. 3, од. зб. 38, арк. 16]. Цією обставиною скористалися спритні ділки, що скуповували на чорній біржі такі векселі, а потім продавали їх приватним торговцям. Приватні оптові фірми і підприємці, отримавши цукор під вексель на термін до трьох місяців охоче продавали його полуоптовикам і роздрібним торговцям також зі знижкою, але вже за готівку. Всього під векселі терміном до 90 днів приватним торговцям було продано за 7 місяців (з 1 жовтня 1925 р. до 1 травня 1926 р.) цукор на суму до 2 млн. крб. [19, ф. Р-632, оп. 3, од. зб. 38, арк. 17]. В результаті в руках київських приватних підприємців опинилося 4/5 поставленого в Київ цукру [18, 1926, 13 лютого].

Купуючи цукор за придбаними на чорній біржі векселями, приватний торговець при ціні 1 пуду цукру в 9 крб. 18 коп. фактично (враховуючи дизажіо векселя 0,001% на день) отримував його за 8 крб. 35 коп. і при цьому отримував ще й знижку в 15-20 коп. за пуд [19, ф. Р-632, оп. 3, од. зб. 38, арк. 16 зв.]. Як наслідок, приватні оптові торговці, що виступали як конкуренти держтрестам, мали можливість продавати

* Тобто від 7/8 до 1 коп. на день з червонця.

роздрібним і полуоптовим торговцям отриманий від держпідприємств і трестів цукор за ціною нижчою, ніж державна ціна [18, 1926, 13 лютого].

Однак ситуація, що склалася на початку 1926 р. на цукровому ринку Києва, при якій приватні підприємці грали значну роль в збуті цукру, не влаштовувала як місцеві регулюючі органи, так і самих виробників цукру. Тому в лютому та березні 1926 р. відбулися дві наради організацій, "причетних" до цукру, на яких було прийняте рішення не відпускати цукор приватним особам за векселями, придбаними на чорній біржі. Потім Всеукраїнська контора Держбанку заявила про припинення прийому до обліку від цукроторговельних організацій векселів держорганів з проміжним бланком приватних осіб і фірм [19, ф. Р-632, оп. 3, од. зб. 38, арк. 16 зв.].

Розслідуванням, проведеним окружною РСІ, було встановлено, що операціями по реалізації векселів держорганів, що обертались на київській чорній біржі і використовувались потім для закупівлі цукру, весь час займалося досить обмежене коло осіб, що складалося з 5 підприємців – Л.А. Гольденберг, А.І. Гузман, Е.Х. Солганик, Л.Б. Пекар, А.Г. Азбель [19, ф. Р-632, оп. 3, од. зб. 38, арк. 17 зв.]. Ці підприємці видали приватним комерсантам 55% всіх векселів, які потім держоргани отримали за проданий цукор [19, ф. Р-632, оп. 3, од. зб. 38, арк. 30]. Після проведеного розслідування окружна РСІ стала вимагати від окрфінвідділу заново переоподаткувати вищеназваних підприємців на чолі з Л.А. Гольденбергом [19, ф. Р-632, оп. 3, од. зб. 38, арк. 6, 19].

Взагалі, ні банки, ні органи Наркомвнуторгу досить довго не вживали дійових заходів до обмеження комерційного кредитування непманів. Можливість досить вільного обліку векселів приватних підприємців в банках створювала для держпідприємств і кооперації свого роду стимул для розширення продажу приватним підприємцям товарів в кредит. В цьому випадку підприємці використовували в своїх цілях знову відкрити з весни 1925 р. [14, 1925, 1 квітня; 13 червня] широку можливість для держорганів і кооперації враховувати в банках векселя їх приватних покупців в не обмежених жорсткими рамками розмірах [20, 1927, № 9, с. 68]. Перевірка, проведена органами НК РСІ в 1926 р., показала, що за рахунок коштів, безпосередньо вилучених за обліком векселів з держкредиту у Києві, Харкові і Одесі, приватний торговельний обіг збільшився в середньому на 33%, а в Одесі – навіть на 70% [12, ф. Р-1641, оп. 1, од. зб. 42, арк. 235-235 зв.].

Таким чином, вексельний обіг через механізм безготівкових розрахунків сприяв значному розширенню масштабів виробництва, просуванню товарів зі сфери виробництва в сферу споживання, а також обігу капіталу, що сприяло, в кінцевому результаті, економії платіжних коштів приватного сектору. Приватні підприємці, отримуючи від держтрестів, синдикатів і підприємств товари під векселі, сприяли розвитку промислового виробництва усупільненого сектору і народного господарства взагалі.

У зв'язку з цим в роки НЕПу облік (тобто купівля) векселів, виданих не тільки непманами, але й державними, кооперативними підприємствами і кредитними установами підприємцям, стає поширеною банківсько-кредитною операцією [21, с. 152]. Тому питома вага вексельних кредитів по активних операціях кредитних установ України неухильно зростала. Так, якщо на 1 жовтня 1922 р. їх частка становила 18,8%, через рік – 27,5%, ще через рік – 32,9%, то на 1 жовтня 1925 р. – 43,2% [22, с. 389]. Ще вища питома вага вексельного кредитування спостерігалася по окремих банках України. По Держбанку частка вексельних кредитів складала на 1 жовтня 1924 р. 50,4% всіх активних операцій, а через рік – вже 78,3%, по Промбанку – відповідно 90 і 85%, по Внешбанку – 62,8 і 74,9%, по Українбанку – 91,6 і 73,2%, а у ТВК вона досягала 75% [10, ф. 30, оп. 1, од. зб. 3980, арк. 19; од. зб. 4041, арк. 11]. Обстеження, проведене 1926 р. фінансовою групою НК РСІ УРСР по 4 банках (Держбанку, Промбанку, Внешбанку і Міськбанку) 3 найбільших міст

України, показало, що значна частина вексельного кредитування падала на представників приватного капіталу: у Харкові – 25,7%, у Києві – 21,2%, а в Одесі вона навіть досягала 53,1% від загальної суми вексельного кредитування, здійснюваного названими банками [12, ф. Р-1641, оп. 1, од. зб. 42, арк. 248].

Умови вексельного кредитування приватної клієнтури були більш важкими, ніж для державної або кооперативної. Так, в Держбанку (1923/24 р.) дисконтна ставка по обліку векселів складала для держорганів і кооперації 12% річних, а для приватних підприємств і фірм – 24%, в Промбанку – відповідно 12-18% і 18% і т.д. Надалі ці ставки неодноразово змінювались. Навіть у відносно сприятливому в фінансовому і господарському відношенні 1926 р. приватна клієнтура держкредитних установ платила по обліку векселів в середньому на 1/5 більше, ніж підприємства і установи усупільненого сектору [12, ф. Р-1641, оп. 1, од. зб. 42, арк. 234].

У той же час потрібно зазначити, що якість врахованих банками векселів приватних осіб не завжди відповідала вимогам, що пред'являлись, особливо з точки зору їх економічної надійності (тобто підтвердження упевненості оплати векселя). Прагнучи збільшити розміри власного кредитування і користуючись тим, що абстрактний характер векселя відкривав можливості для зловживання, приватник нерідко знаходив необхідні кошти шляхом видачі т.зв. "бронзових" векселів від великих приватних фірм, від держпідприємств і кооперації, всюди, де тільки міг встановити тісні зв'язки. (До речі, "бронзові" або "дружні", безгрошові векселі були звичайним явищем і в приватній дореволюційній комерції, і в кредитних товариствах [Див.: 23, с. 208]). Такі "дружні" або "бронзові" векселі виписувались спеціально для обліку їх в банках, і за ними не стояло ніяких реальних (товарних або грошових) операцій, а тому за такими векселями були відсутні реальні товари або інші реальні цінності, в тому числі й майнового характеру [6, с. 151].

Якість вексельного матеріалу, що пред'являвся до обліку, а також відсутність необхідної обізнаності з боку кредитних органів про кредитоспроможність приватного векселедавця нерідко негативно відбивалися на стані кредитної дисципліни приватної клієнтури банків і ТВК [12, ф. Р-1641, оп. 1, од. зб. 42, арк. 234].

У той же час слід зазначити, що, незважаючи на те, що питома вага приватних векселів серед загальної маси опротестованих в Україні за роки НЕПу істотно виросла – з 13,3% в 1923/24 рр. до 70,6% в 1928/29 рр., але за сумою опротестовані приватні векселі за цей час дали значне зменшення – з 7,3 млн. крб. до 4,2 млн. крб., або на 42,5% [Підраховано за: 15, 1925, № 3, с. 148; 21, 1929 – №148 – с. 47]. Зростання питомої ваги приватних векселів серед опротестованих можна пояснити в значній мірі тим, що в зв'язку з переходом з 1926 р. В наступ на приватний капітал, а потім і до надзвичайних методів різко погіршилася суспільно-політична обстановка і господарська кон'юнктура. В умовах адміністративного натиску це не могло не привести до погіршення вексельної дисципліни. Сама процедура опротестування приватних векселів в даний період часто використовувалася місцевими органами як один з способів закриття приватних підприємств під приводом їх фінансової неспроможності.

Потрібно також мати на увазі, що в умовах радянської дійсності часів згортання НЕПу протести векселів державних і кооперативних векселедавців (на відміну від приватних) застосовувалися у виняткових випадках.

Перехід до форсованої індустріалізації, що супроводився подальшим наступом на приватний капітал, вимагав концентрації грошових і матеріальних ресурсів в руках держави для інвестування в держпромисловість. За цих умов вже в 1927 р. було заборонено облік векселів приватних осіб, але протести по раніше виданих підприємцям векселям мали місце і надалі [9, с. 272].

В той же час в цей період спостерігалися непоодинокі випадки, коли підприємців або осіб, що діяли на основі їх доручення, при спробі отримати в банку

грошові суми згідно з пред'явленими векселями, виданими раніше непманам державними та кооперативними організаціями і підприємствами, власті піддавали затриманню або арешту [19, ф. Р-632, оп. 1, од. зб. 1102, арк. 872]. Повністю комерційне кредитування і його найважливіший інструмент – вексель – було ліквідовано в УСРР (і в СРСР) в 1930 р. у зв'язку з проведенням кредитної реформи [9, с. 257].

Таким чином, в роки НЕПу комерційне кредитування, що обслуговувалось векселями, було основною формою кредитування приватнопідприємницької діяльності нової буржуазії, як по лінії державних, так і з боку приватних підприємств і кредитних установ. Вексельний обіг сприяв економії готівки, значному прискоренню руху товарів з і сфери виробництва в сферу споживання, а відтак посиленню обігу капіталів. Це було особливо важливо для розвитку держпромисловості, що не мала достатніх обігових капіталів і розгалуженого торговельного апарату для збуту своєї продукції. Комерційне кредитування, що обслуговувалось векселями, зіграло надзвичайно позитивну роль в розвитку приватного торговельного обігу і промислового виробництва в ситуації гострої і хронічної недостачі у підприємців оборотних коштів. Але суттєві вади вексельного обігу, що існували в радянських умовах (і передусім класовий принцип вексельного кредитування підприємців, нерівні умови вексельного кредитування для підприємств різних форм власності, фактично "роздільний" принцип застосування "вексельної сили" при стягненні вексельного боргу з позичальників, що належали до різних секторів економіки тощо) породжували негативні тенденції в сфері вексельного кредитування і змушували непманів шукати обхідні шляхи для використання інтересах державних ресурсів у власних.

Джерела та література:

1. Каминский П. Состояние вексельного обращения Украины в 1923/24 году //Хозяйство Украины. – 1925. – № 3.
2. Сігал Б.В. До питання про приватний капітал на Україні: Стат.-екон. нариси. – Харків, 1929.
3. Дьяченко В.П. История финансов СССР – М., 1978.
4. Галь И.М. Развитие кредитных отношений в переходный период от капитализма к социализму (1921-1929). – К., 1968.
5. Частный капитал в народном хозяйстве СССР: Материалы комиссии ВСНХ СССР. – М.; Л., 1927.
6. Кредитный справочник на 1926 год. – М., 1926.
7. Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. – М., 1948.
8. ЗУ УССР.
9. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия. Т.1. – М., 1972.
10. ЦДАВО України.
11. Фридман С.Л. Частный капитал на денежном рынке. – М., 1925.
12. ДАХО.
13. Атлас М.А. Развитие Госбанка СССР. – М., 1958.
14. Финансовая газета: орган НКФ СССР, Госбанка СССР, Сельхозбанка СССР, Торгбанка СССР и ЦК фин.-банк. раб. – М., 1924-1926.
15. Хозяйство Украины. Ежемес. экон. журн. – Х., 1925-1929.
16. Атлас М.С. Кредитная реформа в СССР. – М., 1952.
17. Торгово-промышленная газета: орган ВСНХ СССР и РСФСР
18. Вісті ВУЦВК: орган ВУЦВК.
19. ДАКО.
20. Экономическое обозрение: Ежемес. журн. – М., 1925-1927.
21. Статистична хроніка Кон'юнктурного бюро ЦСУ УСРР. – Х., 1929.
22. Статистична хроніка кон'юнктурного бюро ЦСУ УСРР. – Х., 1929.
23. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом. Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918-1926 гг. – М.; Л., 1927.

Summary

The article studies the questions of commerce credit of private entrepreneurs of Ukraine in the period of NEP (New Economic Policy) and its role in the development of private business. A role of Promissory Note as an important tool used in the process of commerce credit is analyzed.

І.В. Щербина

ЕКСПРОПРІАЦІЯ НАКОПИЧЕНЬ І ВЛАСНОСТІ НОВОЇ БУРЖУАЗІЇ УКРАЇНИ (КІНЕЦЬ 20-Х – ПОЧАТОК 30-Х РР. XX СТ.)

В сучасних умовах, коли в Україні динамічно відбувається процес формування ринкової економіки, центральною фігурою якої стає приватний підприємець, актуального значення набуває вивчення та критичне переосмислення того великого досвіду приватнопідприємницької діяльності, що був накопичений за добу нової економічної політики. Особливо це стосується проблеми взаємовідносин держави і приватного капіталу, які були досить складними.

В даній статті зроблена спроба розкрити форми і методи конфіскаційної податкової політики радянської держави щодо нової буржуазії наприкінці 20-х – поч. 30-х років XX століття. На жаль, питання податкової політики держави залишалися поза увагою дослідників-істориків, оскільки це вважалося прерогативою економістів і не знайшли належного висвітлення в історичній літературі [1].

Основними джерелами для написання статті є опубліковані документи керівних органів радянської держави [2] та матеріали центральних [3, 4] і місцевих [5, 6, 7] архівів України.

Відбудова народного господарства в Україні, укріплення радянського суспільства дало можливість радянській владі почати наступ на нову буржуазію. Але на відміну від періоду „червоноармійської атаки на капітал” і епохи воєнного комунізму, коли радянська влада шляхом прямих конфіскацій і націоналізацій прагнула в найкоротший термін експропріювати власність буржуазії, у другій половині 20-х років це здійснювалося поступово, більш або менш замаскованими методами. Як найважливіший інструмент для її реалізації було обрано податкову політику, що надавала процесові економічного задушення і розорення нової буржуазії (і усього приватного сектору) цілком законну форму (можна сказати легітимну видимість). За своєю спрямованістю, рівнем обкладення прибутків нової буржуазії, методами стягнення належних з неї податкових платежів і податкових невиклат, податкова політика радянської держави набула яскраво вираженого конфіскаційного характеру.

Передусім було посилено класовий характер прибуткового податку, підвищено його ставки, змінено терміни сплати і посилено відповідальність за невчасне подання декларацій про прибутки. Як наслідок дії цього положення, різко зросла крива прогресії обкладення прибутків приватних підприємців – від 3% при доході до 1000 крб. до 54% з доходу понад 24 000 крб. за рік. Крім того, було дозволено надбавку до місцевих бюджетів в розмірі 50% від суми прибуткових надходжень [8, с. 160]. В результаті посилювалося вилучення (тільки за прибутковим податком) з прибутків нової буржуазії з 45 до 54%, а з надбавкою до місцевого бюджету одне лише прибуткове обкладення стало досягати 67,5% від рівня прибутків непманів [5, Ф. Р-845. Оп. 3. Од. зб. 1460. Арк. 25].

На цьому процес посилення податкового тягара не закінчувався. В лютому 1928 р., а потім у 1929 році було підвищено ставки цільового квартирного податку [9, 1928. – № 4. – Ст. 54; 1929. – № 23. – Ст. 199]. У квітні 1929 р. зросла також ставка

військового податку, який стягувався з непманів та інших осіб „з нетрудовими доходами” [9, 1929. – № 76. – Ст. 577]. 6 грудня 1929 р. уряд України встановив грошовий збір на ліквідацію неписьменності, яким обкладалися грамотні громадяни, позбавлені виборчих прав (тобто непмани і представники інших верств не трудящих). Розмір внеску досягав 4% щорічних прибутків вказаних осіб [10, 1929. – № 30. – Ст. 236]. У лютому 1930 р. було введено одноразовий податок на будівництво. Ним обкладалися ті приватні підприємці, що отримували дозвіл на будівництво, реконструкцію або капітальний ремонт своїх підприємств. Для непманів розмір податку встановлювався вдвічі вищим, ніж для державних і кооперативних підприємств і організацій, і досягав 8% від вартості споруд [9, 1930. – № 16. – Ст. 171]. 3 грудня 1929 р. в черговий раз підвищилися ставки промислового податку. Для приватних торгових і промислових закладів розмір податку встановлювався в півтора – два рази вищим, ніж для державних і кооперативних підприємств [9, 1930. – № 3. – Ст. 32]. 3 вересня 1930 р. відсоток вилучення промислового податку складав від 5 до 45% до всього обігу. Постановою ЦВК і РНК СРСР від 2 вересня 1930 р., яка реформувала податкову систему, знову значно підвищувалися розміри прибуткового обкладення.

Починаючи з 1926 р. вводився спеціальний податок на майно, що переходило в порядку спадщини або дарування. Обмеження, що раніше діяло в розмірах успадкування і дарування (до 10 тис. золотих крб.), скасовувалося. Прийнятий ЦВК і РНК СРСР 6 лютого 1929 р. новий закон „Про податок з майна, що переходить в порядку успадкування або дарування” встановлював ставки податку по досить крутій прогресії – від 1% при вартості майна від 2000 до 6000 крб. для трудящих і 5% – для непманів і до 90% – при вартості майна, що перевищує 500 тис. крб. [9, 1929. – № 8. – Ст. 78]. При цьому податок нараховувався не з кожної частини майна окремого спадкоємця, а з всієї спадкової маси і сплачувався кожним спадкоємцем пропорційно до частки отриманого ним майна [11, с. 270].

Не залишалися осторонь наступу на непманів і місцеві ради. Більшість з них вводили місцеві нові платежі і збори, які посилювали фінансовий тиск на приватний сектор. Показовим може бути епізод з Уманською міськрадою, яка влітку 1928 р. ввела 10-відсоткове нарахування для нетрудових елементів за комунальні послуги. Збір стягувався в фонд тижня оборони, що проводився тоді як кампанія по „добровільному” збору коштів для оборонних потреб. Лише протест окружної прокуратури примусив міськраду скасувати дане рішення [3, Ф. 1. Оп. 4. Од. зб. 882. Арк. 79].

Прагнення центральної і місцевої влади до податкового задушення нової буржуазії і усього приватного сектору призвели до того, що податкові платежі приватного сектору за період з 1926/27 по 1929/30 рр. зросли в 5,5 рази [1, с. 94].

З приведенного матеріалу видно, що після переходу до надзвичайних методів різко посилювався податковий тиск на нову буржуазію. Шляхом введення все нових податків і зборів і підвищення ставок податків, що вже існували, значно зріс податковий пресинг на приватний капітал, хоча фінансові можливості останнього були вичерпані. Держава прагнула шляхом посилення розмірів вилучення забрати не тільки всю суму доходів непманів, але й (в перспективі) зовсім позбавити їх тих накопичень капіталу, які були зроблені в попередні, більш сприятливі роки НЕПу. Посилення податкового натиску призвело до швидкого згорання підприємницької активності нової буржуазії, скорочення приватногосподарчого сектору економіки. Податкове обкладення перетворилося в цей період на могутній засіб економічного удушення нової буржуазії. У той же час для радянської держави воно було джерелом здійснення політики накопичення коштів, необхідних для реалізації плану форсованої індустріалізації країни. Так, в 1926/27 р. вилучення з приватного сектору України

забезпечили 41,6% накопичень, а в 1927/28 р. – навіть 74,8%, в той час, як держсектор дав лише 25,2% [12, 1930. – № 10. – С. 138].

З посиленням рівня податкового обкладення, що став носити яскраво виражений конфіскаційний характер, представники нової буржуазії стали значно частіше, ніж раніше, ухилятися від сплати податків як шляхом приховання своїх реальних обігів, так і самих джерел прибутку. Часто траплялися випадки закриття власниками своїх підприємств та виїзд в інші округи і республіки без сплати податків. Ухиляння непманів від оподаткування і сплати податків завдавало значного збитку державному і місцевим бюджетам. Як наслідок цього, з року в рік зростала сума недоплат приватного сектора України. На 1 жовтня 1927 р. (за даними Наркомфін УССР) вона становила 22 млн. 538 тис. крб., через рік – вже 28 млн. 928 тис. крб., а на 1 січня 1931 р. недоплата досягла 48 млн. 790 тис. крб. [3, Ф. 582. Оп. 1. Од. зб. 5068. Арк. 21; Ф. 30. Оп. 2. Од. зб. 6957. Арк. 6]. До 75% цього боргу припадало на приватний капітал в промисловості і торгівлі [13, 1973. – № 4. – С. 48].

Швидкими темпами скорочувалася питома вага приватного капіталу в економіці. В 1929/30 р. вона становила тільки 26%. У той же час, незважаючи на зниження питомої ваги приватного сектору в накопиченні, одночасно відбувалося абсолютне зростання надходжень коштів від приватного господарства (у вигляді податкових та інших вилучень), що йшли в фонд накопичення, з 15,8 млн. крб. в 1926/27 р. до 75,2 млн. крб. в 1929/30 р. [14, 1930. – Вип. V. – С. 14].

Існуюча практика встановлення фінансовими органами норм прибутковості приватних підприємств також була одним з важливих чинників зростання податкової заборгованості нової буржуазії. Прагнучи дообкласти приватних підприємців, Наркомфін УССР в своїх директивах місцевим фінвідділам значно завищував середні норми оборотності та норми середньої прибутковості приватних підприємств, внаслідок чого штучно встановлені НКФ УССР норми прибутковості перевищували реальну прибутковість на 300 і більше відсотків [15, 1930. – № 25. – С. 22].

Фінансові працівники на місцях, виконуючи директиви свого наркомату, також робили внесок в збільшення податкових нарахувань. Наприклад, якщо середня норма прибутковості встановлювалася Наркомфіном УССР з коливанням в 50-80 разів, то застосовувати середню величину, а тим більше нижчу з них, відповідальні працівники окрфінвідділів забороняли [15, с. 22]. Так, по Роменському округу середній прибуток на одного платника стаціонарних приватних торгових підприємств в 1929/30 р. виріс у порівнянні з 1928/29 р. на 367%, а по окремих видах торгівлі – навіть в 7-10 разів. Сума ж нарахованого податку за нормою прибутковості, що штучно застосовувалася, за цей же час зросла в кілька десятків разів [15, с. 23].

Однією з причин ситуації, що створилася на місцях із збільшенням податків з непманів було те, що в умовах проведення в цей час чисток кадрів фінорганів і радянського апарату, багато податкових працівників зазнали величезного страху бути звинуваченими в правому ухилі і зв'язках з класовим ворогом. Внаслідок даної причини, велика їх частина, поставлена в безвихідне становище, вважала (і не безпідставно), що буде краще збільшити податки, ніж їх недобрати. Тому відстрочки у сплаті податків, як правило, не давалися, апеляції непманів на неправильне обкладення часто відхилялися, як безпідставні [3, Ф. 30. Оп. 2. Од. зб. 6970. Арк. 6].

Для того, щоб уникнути майнової відповідальності за несплату податків, непмани часто вдавалися до всіляких хитрощів. Вони не лише виїжджали в інші округи, але й змінювали адреси проживання, свої імена та прізвища, вдавалися до фіктивних розлучень з дружинами та розділів майна з батьками та дітьми тощо. Так, в Сталінському окрузі (весна 1929 р.) орендатор шахти Фоменко, що мав борг перед своїми робітниками (100 шахтарями) та фінвідділом, розлучився з дружиною, розділив майно з батьком і, продавши видобуте вугілля, зник невідомо куди [16, 1929. – 25 мая]. Великий торговець з Луганська Лященко, що заборгував значну суму

окрфінвідділу, перевів у 1929 р. власне майно на ім'я своєї дружини, з якою знаходився у фіктивному розлученні. Суд, що двічі розглядав цю справу, вирішив її на користь Ляценка [6, Ф.Р.-608. Оп. 1. Од. зб. 475. Арк. 42].

В інших випадках непмани-боржники з метою уникнення сплати боргів по податках оформляли фіктивні угоди про продаж свого майна. Так, наприклад, непман Г.М. Яценко з Луганська, що мав значний борг перед окрфінвідділом (більше 1,6 тис. крб.), щоб уникнути продажу свого будинку, фіктивно в 1928 р. продав його селянину І.П. Кулішову, але суд визнав цю угоду недійсною [6, Ф.Р.-608. Оп. 1. Од. зб. 475. Арк. 83]. В іншому випадку, непман-боржник М. Дебелий, що лишився винен окрфінвідділу майже 600 тис. крб., щоб ухилитися від сплати боргу, продав своячениці Гуровій за 2,3 тис. крб. своє майно та виїхав з Луганська. Але суд стягнув штраф з М. Дебелого у подвійному розмірі несплаченої суми податку та наклав арешт на майно, яке перейшло Гуровій [6, Ф.Р.-608. Оп. 1. Од. зб. 457. Арк. 62]. З метою запобігання передачі боржниками свого майна близьким родичам було прийнято закон, згідно з яким податкова заборгованість могла бути стягнута не лише з майна самого боржника, але також з майна його дружини, дітей і батьків, що вели спільне господарство з недоїмником [9, 1932. – № 69. – Ст. 410].

Було також чимало випадків, коли непмани-боржники з метою ухилення від сплати податків намагалися передати свої підприємства різним громадським організаціям (таким, як „Геть неписьменність”, „Друзі дітей”, „Своя праця” та інші), а самі – поступити до цих організацій на службу. Але такі випадки, як правило, досить швидко викривалися фінорганами [Див.: 17, 1929. – 9 лютого; 6, Ф.Р.-608. Оп. 1. Од. зб. 457. Арк. 13, 13 зв.].

Для того, щоб уникнути можливих при згортанні підприємств приватного сектору втрат фіску, згідно з таємним розпорядженням НКФ СРСР (лютий 1930 р.), фіноргани повинні були взяти ряд запобіжних заходів. До їх числа належало складання так званих гарантійних описів товарів і майна платників до настання терміну платежу і у випадках закриття приватних підприємств до погашення всіх належних з них платежів, передбачалося проведення обшуків у недоїмника. Оскільки цей захід не був узаконеним, то для проведення обшуку у неплатника податків фінорганам рекомендувалося заручитися відповідною підтримкою місцевої прокуратури [7, Ф.Р.-632. Оп. 1. Од. зб. 1102. Арк. 253].

Слід зазначити, що під час проведення обшуків, описів та вилучення майна у непманів-боржників представниками фінорганів часто допускалося брутальне ставлення щодо боржників, мали місце грубість і образи останніх [18, 1929. – № 14-15. – С. 662]. Як наслідок цього, в деяких місцях обурені несправедливим і надто важким податковим пресом непмани, намагалися протестувати. Цей протест виливався в різні форми. Так, наприклад, у Харкові (лютий 1928 р.) з канцелярії окрфінвідділу невідомими особами, що добре були обізнані з її роботою, було вчинено крадіжку важливих документів, пов'язаних з податковою діяльністю окрфінвідділу [5, Ф.Р.-1179. Оп. 19. Од. зб. 53. Арк. 78]. В Ромнах (січень 1930 р.) на фінагента Бригіду вчинили напад місцеві непмани Коробов і Карасік. Вони схопили податківця за горло, стали його душити і тягти до льоху [19, 1930. – 7 січня]. Випадки, пов'язані з нанесенням образ на адресу фін працівників, а також побиттям податківців були зафіксовані в Харківському, Артемівському та інших округах України [5, Ф.Р.-1179. Оп. 18. Од. зб. 643. Арк. 32; 4, Ф. 1. Оп. 20. Од. зб. 2803. Арк. 38-38 зв.].

Вже з перших місяців після переходу до надзвичайних методів управління проти непманів-боржників стали широко використовуватися судові репресії. Лише за 1928 р. за несплату податків 1023 приватних торговців було засуджено судами УСРР до різних строків ув'язнення. Це становило 35% від усієї кількості (2 917 чол.) засуджених у тому році торговців [20, 1930. – № 7. – С. 72]. В подальшому ця тенденція значно посилилася. В наступному 1929 р., майже вдвічі зросла кількість

кримінальних справ по звинуваченню непманів у скоєнні податкових злочинів [21, с. 235].

При стягненні податкових недоплат велику роль відігравали не тільки фінвідділи, до компетенції яких входила дана діяльність, але також органи ДПУ, міліції, карного розшуку і прокуратури. З метою посилення ролі правоохоронних органів у справі стягнення податків НКЮ УСРР у червні 1929 р. навіть видав спеціальний наказ, що зобов'язував органи прокуратури та адміністративного нагляду разом з Наркомфіном своєчасно вживати заходи примусового стягнення податків з неплатників приватного сектору [22, 1929. – № 6. – 25 липня. – С. 70-71]. Органи міліції і ДПУ систематично проводили масові перевірки постійних дворів, будинків і готелів з метою виявлення і притягнення до відповідальності торговців і приватних підприємців, що ухилялися від сплати податків, а також займалися виявленням майна непманів-боржників [5, Ф.Р-564. Оп. 4. Од. зб. 46. Арк. 823, 824]. Особливо широка діяльність в цьому плані була розвинута Київським відділом ДПУ УСРР. В кінці 1929 – початку 1930 рр. ним було проведено ударний трьох-місячник по стягненню податкових недоплат. За цей період відділ ДПУ заарештував 172 непманів-неплатників і стягнув понад 500 тис. крб. Крім того, було виявлено також понад 300 випадків недообкладення непманів і приховування підприємцями своїх об'єктів [7, Ф.Р-632. Оп. 1. Од. зб. 1102. Арк. 399].

Але особливу роль в реалізації податкових недоплат з непманів – великих боржників наприкінці 1929 – на початку 1930 р. відіграли робітничі бригади, що були створені за наказом наркома фінансів СРСР М. Брюханова. При цьому нарком посилався на досвід та ефективність діяльності таких бригад восени 1929 р. в Москві, Ленінграді і Харкові [3, Ф. 30. Оп. 2. Од. зб. 5141. Арк. 1]. Створюючи робітничі бригади, уряд переслідував за мету не лише фіскальні цілі, але й політичні, популістські – заручитися підтримкою робітників, втягнувши їх в діяльність фінорганів (з тим, щоб посилити ефективність роботи останніх), а також для розпалювання серед робітників класової ворожнечі щодо представників нової буржуазії. Робітничі бригади були надзвичайними структурами, не передбаченими діючим на той час законодавством країни.

Застосування репресивних методів по стягненню робітничими бригадами недоплат з представників нової буржуазії дало чималий зиск (хоча в матеріальному відношенні він був не таким великим, як на нього розраховували в Москві). Всього за неповними даними (по 35 округах України) було стягнуто 6 млн. 145,2 тис. крб. золотом, що становило 15,1% від суми податкових недоплат, що рахувалися за непманами [3, Ф. 30. Оп. 2. Од. зб. 5141. Арк. 36].

В умовах могутнього тиску на приватний капітал на межі 20-х – 30-х рр., швидкого згортання приватного підприємництва в легальній сфері економіки та значної активізації підприємницької діяльності в „тіньовій” сфері та валютному ринку, у вищих партійних колах не могла не виникнути ідея про те, що одним з джерел отримання необхідних коштів для індустріалізації могла б стати експропріація накопичень нової буржуазії, зроблених за роки НЕПу (передусім валюти та валютних цінностей). А оскільки за допомогою лише податкових заходів цього повністю досягнути не вдалося, то ставка була зроблена безпосередньо на конфіскацію валюти й валютних цінностей непманів. Тому політбюро ЦК ВКП(б) в кінці 1929 р. ухвалює негласне рішення про проведення експропріації цінностей нової буржуазії в процесі ліквідації приватнокапіталістичного сектору економіки [23, с. 258].

Саме цими причинами пояснюється так звана „золота кампанія” або „золота лихоманка”, яка з кінця 1929 р. охопила всю територію СРСР. В Україні „золота кампанія” почала проводитися з весни 1930 р. За секретними даними економічного відділу ДПУ УСРР, направленими керівництву ЦК КП(б)У, тільки за квітень і травень 1930 р. було вилучено золота (у монетах і злитках) та інвалюти на суму 294,1 тис.

крб. (у тому числі 23,4 тис. доларів США та золотих монет, дорогоцінних речей і діамантів на 247 тис. крб. за держрозцінками і офіційним курсом) [4, Ф. 1. Оп. 20. Од. зб. 3185. Арк. 82 зв.]. Насправді ж, ринкова ціна вилучених цінностей була набагато вищою.

Поряд з вилученням грошових та валютних накопичень, більшовицька влада наприкінці 20-х рр. розпочала вилучення нерухомого майна непманів – належних їм квартир і будинків. Постановою ЦВК та уряду СРСР від 4 січня 1928 р. з націоналізованих будинків підлягали виселенню всі особи, які отримували річний прибуток понад 3 тис. крб. з нетрудових джерел [2, с. 702]. Але поряд з цим, з відома уряду місцевими органами влади фактично розпочалася повторна націоналізація (ренаціоналізація) тих домоволодінь, що на початку НЕПу були денаціоналізовані і повернуті у власність колишнім хазяїнам.

Так, у Харкові в липні – вересні 1928 р. були націоналізовані відразу 64 будинки, що належали приватним власникам. Через деякий час, в січні – березні 1929 р. – ще 200 домоволодінь (в їх числі – 42 двоповерхових), в яких нараховувалося майже 1300 кімнат. 25% з цих будинків мали торгові приміщення і їх експлуатація приносила значний прибуток колишнім господарям [5, Ф.Р-845. Оп. 2. Од. зб. 499. Арк. 51-53; Оп. 3. Од. зб. 3313. Арк. 79].

У ході здійснення ренаціоналізації приватних домоволодінь і відібрання „надлишків” житлоплощі на користь держави, були допущені такі грубі і численні порушення чинного законодавства і зловживання, які торкнулися не тільки непманів, але й інших верств населення. Дана обставина примусила Наркомюст і Наркомгосп УСРР у грудні 1932 р. ухвалити чергову постанову. Вона декларувала, що відтепер „категорично заборонялося” вилучення в адміністративному порядку місцевими органами житлової площі не тільки в державному, але й в приватновласницькому житловому фонді. В той же час, закон залишив без всякої зміни встановлений раніше порядок вилучення домоволодінь у приватних осіб, що отримували нетрудові доходи [10, 1932. – № 33. – Ст. 214].

Таким чином, внаслідок застосування радянською державою щодо представників нової буржуазії конфіскаційної податкової політики та відповідних адміністративно-репресивних методів стягнення податкової заборгованості, на межі 20-х – 30-х рр. відбулася практично повна експропріація нової буржуазії. Поряд з грошовими коштами непманів, конфіскації зазнало їхнє нерухоме майно, насамперед, житловий фонд. Це стало ще одним суворим ударом по новій буржуазії, наступним кроком до її остаточного знищення.

Джерела та література:

1. Марьяхин Г.Л. Налоговая система СССР. – М., 1952.
2. Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам. – Т. 1. – М., 1967.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України).
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України).
5. Державний архів Харківської області (ДАХО).
6. Державний архів Луганської області (ДАЛО).
7. Державний архів Київської області (ДАКО).
8. Марьяхин Г.Л. Очерки истории налогов с населения в СССР. – М., 1964.
9. Сборник законов СССР. – М., 1928, 1929, 1930, 1932.
10. Збірник законів УСРР. – Х., 1929, 1932.
11. Марьяхин Г.Л. Налоговая система Советского государства // Финансы СССР за XXX лет. – М., 1947.
12. Вопросы экономики. – 1930. – № 10.
13. Єрмак О.П. Політика комуністичної партії щодо залишків капіталістичних елементів // УІЖ. – 1973. – № 4.
14. Вісник статистики України. – 1930. – Вип. V.
15. Финансы и народное хозяйство. – 1930. – № 25.

16. Пролетарий: орган Киевского окрисполкома, окркома КП(б)У, окрпрофсоюза. – К., 1929.
17. Вісті: орган ВУЦВК. – Х., 1929.
18. Червоне право. – 1929. – № 14-15.
19. Комуніст: орган ЦК і Харківського окркому КП(б)У. – Х., 1930.
20. Більшовик України: орган ЦК КП(б)У. – Х., 1930. – № 7.
21. Трифонов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – М., 1975.
22. Бюлетень НКЮ УСРР. Х., 1929. – № 6.
23. Медведев Р.А. О Сталине и сталинизме. – М., 1990.

Україна і світ

УКРАЇНЬКА ШКОЛА В США

Тема життя української діаспори стала актуальною в українській історичній літературі. Нею досить плідно займалися як науковці України [1], так і вчені діаспори [2; 3; 4; 5], які досліджували історію української громади в США, Канаді та інших країнах. Спираючись на їх праці, користуючись новітніми джерелами, автор ставить своєю метою охарактеризувати діяльність українських освітніх установ у США в другій половині XX – на початку XXI ст.

Українська школа розпочала свій розвиток з прибуттям до США великої кількості української інтелігенції після Другої світової війни. Найважливішим її завданням було пристосувати молодь до американської культури і суспільства, але поряд з цим зберегти національне українське коріння.

Українські школи в США утворювались на засадах, проголошених IV конгресом Об'єднання українських організацій ще 26 жовтня 1927 р.:

“1. Українська школа має бути вільна від усякої партійності, стояти лише на чисто національних основах. Її ціль і мета: виховувати українську дітвору в Америці як свідомих членів американської держави, а разом з тим таких громадян, котрі дорожили б своїм славним українським походженням, вітчизною своїх батьків і українською культурою та допомагали б рідному краю своїх батьків здобути незалежність.

2. Рідна школа в Америці буде прагнути до того, щоб викладання вели такі вчителі, котрі підпорядковуватимуться у всіх шкільних справах Об'єднанню.

3. Шкільна Комісія, звана “Управа рідної школи в Америці”, запроваджує у всіх українських школах однаковий план навчання, одноцільну систему й однакові шкільні підручники.

4. Ті наші вчителі, котрим недостає фахового знання, мають упродовж двох років доповнити свою освіту шляхом самонавчання при допомозі шкільної комісії та на спеціальних учительських курсах, узгоджених у догідний часі начальною шкільною управою.

5. На загальні шкільні видатки спрямовується шкільний фонд, яким буде розпоряджатися керівництво Об'єднання. Цей фонд складається з членських внесків і з добровільних пожертвувань для української школи в Америці.

6. Школи, які входять у зв'язок з Об'єднанням, в педагогічному відношенні цілком підлягають “Рідній школі” [6].

Вже в другій половині 20-х рр. XX ст. практично кожна українська громада в США мала школу, всі українські освітні установи становили об'єднання – “Рідна школа”.

Після Другої Світової війни до США прибула значна кількість української інтелігенції, серед яких були і вчителі. Перші українські курси в Америці були організовані д-ром Костянтином Кисілевським в 1949 р. в Нью-Йорку. Досвід роботи викладача він набув ще в Німеччині, де в таборі для біженців ним була створена “Українська школа”, керівником якої він був, доки не іммігрував до США.

Після недовгого перебування в Сполучених Штатах Кисілевський вирішив організувати річні вечірні курси українознавства з 18 осіб. Восени 1949 р. кількість слухачів зросла до 74, які поділялись на чотири групи під керівництвом 15 вчителів. Протягом 1950-51 навчального року в школі, заснованій К.Кисілевським, навчалось

94 особи, які не тільки поповнювали знання про Україну, але й вивчали англійську мову.

В 1949 р. ще дві українські школи були засновані в США. Одна знаходилась в місті Чикаго, організатором якої був о.Мичик (Mysuk), другу створив М.Сніхурович (Snihurovich), в місті Нью-Хавен.

В 1950 р. початкові та середні українські школи були засновані в Детройті, Клівленді і Денвері; в 1951 р. – в Ньюарку (Нью-Джерсі), Чикаго і Балтіморі; в 1952 р. – в Йонкерсі, Джерсі-Сіті, Філадельфії, Бостоні, Хартфорді. Наприкінці 1952 р. Чикаго і Нью-Йорк мали по дві школи.

Багату передісторію і досвід шкіл українознавства має місто Детройт, де з 1935 р. в його передмісті Дірборн почала діяти "українська кузня" – вечірня школа українознавства, збираючи учнів двічі на тиждень [7]. З осені 1950 р. в Детройті з ініціативи батьківського комітету, який очолив інженер Д.Березовський, а членами були М.Дужий, О.Сливинський, М.Макар і О.Рогатинська, почали діяти курси українознавства під керівництвом професора В.Павлусевича. З 1951 р. директором курсів був доктор М.Дольницький.

16 листопада 1952 р. в Детройті відбулися установчі загальні збори товариства "Рідна школа", на яких було ухвалено статут і вибрано першу управу на чолі з Д.Березовським. У 1960 р. управа організувала педагогічні курси під керівництвом проф. В.Павлусевича. На курсах викладались українська мова, педагогічна психологія, методика української мови і загальна методика, історія філософії, історія, географія, культура та інші дисципліни.

В рамках товариства існували школа та дитячий садок. Восени 1962 р. було зліквідовано академічні курси українознавства, замість яких було створено 9-й, 10-й і 11-й класи української школи. "Рідна школа" з 1965 р. видавала "Вісті товариства "Рідна школа" двічі на рік, які знайомили читачів з планами проведення свят, вчительських конференцій, з'їздів, діяльністю управи.

"Рідна школа" мала своїх духовних опікунів – настоятелів українських церков. Товариство дбало і продовжує дбати не тільки про те, щоб молодь вивчила предмети українознавства, а й поряд з цим одержала і українське національно-релігійне виховання. Це ще один з важливих кроків, який зроблений цим товариством для збереження національної ідентичності.

З осені 1951 р. було започатковано школу українознавства "Детройт-Захід" (знаходилась в західній частині міста, чим і пояснюється її назва. – Н.М.). Першим головою школи і батьківського комітету став проф. Б.Пюрко. Кількість перших учнів цієї школи була невелика – лише 14 чоловік.

Число учнів зростало з кожним роком. У цьому можна пересвідчитись, якщо розглянути статистику шкільних років. Так, у 1952-53 навчальному р. в школі було 33 учні; у 1953-54 рр. утворився гурток "Рідної школи", а кількість учнів збільшилась до 55. В 1954-55 рр. школа придбала нове приміщення і збільшила кількість учнів з 52 до 67. В 1956-57 рр. в школі навчалось 110 учнів; у 1958-59 – 148; у 1961-62 – 135. 18 березня 1962 р. школа українознавства "Детройт-Захід" відсвяткувала свій 10-річний ювілей. В цьому навчальному році в школі набувало знань 113 учнів.

У 1963-64 рр. нараховувалось тільки 89 учнів; у 1964-65 – 125 і тоді ж почався випуск журналу "Рідна школа" і утворений дитячий садок за ініціативою "Спілки українок Америки" (СУА).

В 1965-66 рр. навчалось 90 учнів; в 1966-67 – 84; в 1967-68 – 81; в 1968-69 – 71; в 1969-70 – 50; 1971-72 – 40, а в 1977-78 було лише 16 дітей, що припинило діяльність школи того ж року. Ця школа проіснувала лише 27 років, але зробила великий внесок в житті української громади Детройту [8].

Причини закриття українських шкіл можна пояснити таким чином. По-перше, ця проблема пов'язана з апатичністю учнів і батьків. По-друге, зменшення кількості учнів

пояснюється насамперед погано налагодженою системою комунікації між керівництвом шкіл і управою шкільної ради. Наприклад, з 75 шкіл, які були офіційно зареєстровані при шкільній раді, лише 40 продовжували підтримувати зв'язок з центром. Річні звіти за 1967-68 рік подали до управи шкільної ради лише 19 шкіл, тому кількісне число учнів звичайно не відповідає дійсності [9].

Відповідальність за підготовку молоді і виховання її в релігійному і національному дусі з прив'язаністю до свого рідного краю взяли на себе засновники Української православної парафії Св. Покрови у Саутфілді (Мічиган). У вересні 1955 р. школа релігії і українознавства тут почала діяти для українських православних дітей. Першими вчителями її були Омелян Каранець та Ольга Гаховська й Катерина Жупінас. В 1959 р. при школі засновано дитячий садок. В тому ж році архієпископ Володимир узяв школу під свій нагляд і вона увійшла до складу шкіл Української православної церкви в США. В 1970 р. була змінена програма навчання, внаслідок чого встановлювалася єдина шкільна система, за якою всі парафіяльні школи поділялись на початкові (1-5 класи), вищі початкові (6-8 класи), середні (9-10 класи). Школа ім. Лесі Українки стала середньою школою українознавства [10].

На початку 1950-х років в українській громаді міста Міннеаполіс (Міннесота) виникла потреба організації і відкриття парафіяльної школи. З цього приводу українцями церкви св. Костянтина був створений окремий комітет, який започаткував збір фондів. З 1956 р. почала діяльність перша українська школа в Міннесоті, яка діяла як суботня в зв'язку з браком сестер-вчительок і не здобула статусу щоденної [11].

Перші українські школи не мали якоїсь особливої назви. З часом вони почали називатись: "Школа українознавства" або "Рідна школа". В 50-х роках українські школи були восьмирічними. В 60-х деякі з них почали вводити одинадцятирічну систему в школах Чикаго, Детройту, Нью-Хевена, Ньюарка, Сіракуз та інших міст. Інші школи мали дванадцятирічний термін навчання – це "Рідна школа" в Філадельфії і школа в Йонкерсі (Нью-Йорк).

В 1965 р. 405 чоловік були учнями "Рідної школи" Детройту. В 1967 р. "Рідна школа" в Філадельфії мала 362 учні; 355 – у Клівленді, 230 – в Ньюарку (Нью-Джерсі), 205 – в Рочестері. Найчисельнішими були показники Чикаго, де в 1969 р. навчалось 740 учнів.

На початку сімдесятих років число учнів почало зменшуватись. Так, в 1975-76 роках в 33 зареєстрованих учбовою радою школах налічувалось 3532 учні і 318 вчителів; в 1979-80 роках в 26 школах навчалось 2609 учнів і 266 вчителів; в 1985-86 рр. в 28 школах – 2100 учнів і 300 вчителів; в 1989-90 рр. в 27 школах було зареєстровано 2030 учнів і 285 вчителів [12]. Спад в кількості учнів і шкіл пов'язаний з декількох причин, серед яких треба назвати міграцію, асиміляцію і змішані шлюби.

В 80-х ситуація стала більш стабільною. Нові школи були відкриті в деяких містах: Атланта (Джоржія), Майамі (Флорида) і Пхеонік (Арізона), де раніше не було організованих українських громад. Краще зрозуміти картину розвитку українських шкіл в США допоможе таблиця [13].

Таблиця 1

Кількість українських шкіл та учнів в них у 1979-1989 рр.

	Кількість учнів у навчальному році									
	1979-1980	1980-1981	1981-1982	1982-1983	1983-1984	1984-1985	1985-1986	1986-1987	1987-1988	1988-1989
Чикаго	423	355	325	317	320	300	280	290	260	263
Клівленд	220	209	193	187	178	164	146	145	135	142

Детройт	238	138	156	86	96	85	78	90	90	78
Ньюарк	104	110	105	112	125	129	123	118	99	90
Філадельфія Рідна школа	237	230	235	227	235	230	220	215	217	222
Вашингтон	121	133	129	131	121	113	96	83	87	69
Рочестер	137	128	136	125	116	87	82	78	72	68

З даних таблиці бачимо, що найбільша кількість учнів спостерігалася у 1979-1981 рр. В наступні роки їх число зменшується, але в цілому ситуацію в системі шкільного навчання можна назвати стабільною.

Сучасні українські школи в США можна поділити на цілоденні, суботні або недільні. В кінці 90-х років діяло 20 початкових шкіл та 5 середніх. Як відомо, церква завжди відігравала важливу роль не тільки в духовних потребах українських емігрантів, а й була центром освіти. Ця традиція зберігається в громаді і нині. В 1990 р. Українська католицька церква відкрила 21 постійно діючі школи неповного навчання, 4 – повного і 2 коледжі [14]. Всі початкові й середні школи утримуються Українською греко-католицькою та Українською православною церквами.

Перші суботні школи виникли ще наприкінці XIX ст. в період першої еміграції. На сьогодні в 56 суботніх школах навчається близько 4 тис. учнів. Для відповідного методичного забезпечення цих шкіл Українським конгресовим комітетом Америки (УККА) створена шкільна рада.

В Клівленді 21-го червня 1980 р. загальними зборами шкільної ради й ради опікунів був прийнятий та схвалений Статут шкільної ради при УККА. Статут серед основних завдань шкільної ради наголошує на вивченні української мови та інших українознавчих предметів дітьми й молоддю. Інші завдання полягають у репрезентації українознавчого шкільництва перед українською громадою, її організаціями та організаційною надбудовою і пропаганді серед українського громадянства потреби існування, розбудови й збереження шкіл і курсів українознавства; поширенні інформації про українське шкільництво в навчально-виховних, політичних та громадських колах США.

Статут закликав "виховувати молодь на етнічно-моральних засадах, пошануванні гідності людини та усвідомленні й зміцненні почуття приналежності молоді українського походження до українського народу, й разом з тим виховувати цю молодь на добрих громадян США.

Українські суботні школи розгорнули свою діяльність від Бостона до Лос-Анджелеса. На сьогодні в 12 штатах США діє 32 українознавчі школи, а саме в штатах Каліфорнія – 2, Коннектикут – 3, Меріленд – 2, Іллінойс – 4, Массачусетс – 1, Мічиган – 1, Нью-Йорк – 8, Нью-Джерсі – 5, Огайо – 3, Пенсільванія – 1, Вашингтон – 2. Всі ці школи належить до товариства "Рідна школа" в США.

Крім "Рідної школи", існують і приватні українські школи, наприклад, "Академія Св. Георгія" для хлопців, яка була заснована отцем Василем в 1946 р. і діяла до 1954 р.. Діяльність Академії було відроджено в 1968 р. для навчання хлопців і дівчат. В 1972 р. Академія випустила перших 32-х студентів. Академія існує і сьогодні і може похвалитись тим, що після закінчення 95% її випускників продовжують навчання в вищих учбових закладах країни.

Активно підтримують ідею відкриття і діяльності шкіл українознавства представники четвертої хвилі імміграції в Америці. Саме вони, які зовсім недавно прибули до цієї країни, взяли участь в організації і початку діяльності української школи у місті Сакраменто, штат Каліфорнія, з метою виховувати своїх дітей в українському дусі з вивченням рідної мови. Школа була заснована у приміщенні церкви Триєдиної Благодаті в 1991 р.. Першими учителями-засновниками школи

були: Любов Болебрух, Аркадій Яслинський, Світлана Касянчик, Надія Калинюк та Джуді Луїс.

Д.Луїс увійшла в історію школи як її засновниця неукраїнського походження. Вона, директор штатних і федеральних фондів "Фолсом-Кордова" об'єднаного шкільного дистрикту, допомогла у виділенні приміщення в державній школі – Williamson Elementary School – і фінансів для придбання шкільного приладдя.

Ця школа тільки за одинадцять років існування зробила великий крок в своєму розвитку – від свого заснування як української суботньої до державної, зареєстрованої у "Фолсом-Кордова", об'єднаному шкільному дистрикті, в статуті як "Heritage Language Ukrainian Saturday School".

В 2001-2002 році навчалися у школі Williamson Elementary School і вивчали рідну українську мову, літературу, культуру, історію України 328 учнів. Школа має свій видавничий орган – журнал "Рідне слово", редактором якого є директор школи Надія Калинюк. "Рідне слово" має своїх читачів як серед української громади Сакраменто й інших штатів Америки, так і в Україні, Німеччині, Канаді.

З метою глибшого пізнання української культури, учителі і учні проводять шкільні ранки, свята, присвячені українським письменникам, поетам – Т.Шевченкові, І.Франкові, Лесі Українці, "Святу рідної мови", "Святу Матері" та інші.

Крім того, школа має хор і ансамбль бандуристів. засновником ансамблю є Ольга Герасименко-Олійник, випускниця Львівської консерваторії, колишній старший викладач консерваторії, Заслужена артистка України. Звичайно, це є свідченням про досягнення, зроблені адміністрацією школи і громади.

Ще одна недільна школа на чолі з Т.Литвинчуком почала свою діяльність з кінця 1990-х років в місті Хьюстен (Техас), де навчається 35 учнів. На заняття вони збираються в неділю, після церковної літургії. В школі вони вивчають українську мову, музику, народний танець, історію, географію і літературу. Крім того, кожного місяця в школі виходить газета "Соняшник", висвітлюючи діяльність учнів в житті громади [15].

Вже було підкреслено про важливість збереження національної ідентичності представниками третьої хвилі еміграції, в зв'язку з чим ними були засновані різні освітні товариства. В 1950-х роках були засновані філії організації "Учительської громади" в таких містах, як Нью-Йорк, Клівленд, Ньюарк, Детройт, Балтімор.

"Учительська громада" в Чикаго понад тридцять років була спонсором школи українознавства при церкві св. Миколая, яка залишається найбільшою серед інших в діаспорі; у 1963 р. за ініціативою товариства почали діяти педагогічні курси для молодих вчителів і було засновано ще одну школу українознавства при церкві св. Йосифа в північній частині Чикаго.

Ідея цієї організації і сьогодні полягає в згуртуванні всіх професійних вчителів українського походження, котрі працюють викладачами в українознавчих школах або інших освітніх інституціях. Головним завданням української "Учительської громади" є збереження українських дітей і молоді від національного відчуження.

3 березня 2000 р. відбулися зустрічі чикагських вчителів з десятьма вчителями з України, які перебували за спеціальною програмою обміну педагогічним досвідом. В 2002 р. товариство відзначило своє п'ятдесятиріччя. Своєму існуванню воно повинно бути вдячне першим засновникам, серед яких директори О.Левицький, В.Данилишин, А.Антонович, І.Дмитерко, Я.Берестянський, вчителі Ю.Сидорович, М.Овчаренко, авторка підручника "Золоті ворота" А.Михайлович та багато інших.

Ідеї попередників продовжують їх сьогоднішні послідовники, які є не тільки високоосвіченими вчителями, але і видатними науковцями. Надія Хойнацька, наприклад, – авторка підручника історії в школах українознавства. Високі нагороди та грамоти від президентів Р.Ніксона, Р.Рейгана і Б.Клінтона має член Товариства

професор, доктор Михайло Біда – видатний економіст. Його медалі прикрашають Український національний музей.

Отже, хвиля еміграції 90-х рр. зробила позитивний внесок з точки зору поповнення її рядів новими високоосвіченими представниками з різних галузей, серед яких 98% – учителі, що працюють в українських недільних школах (у Канаді, США і Європі) [16]. Це саме ті українці, які виїхали з України у 90-х роках.

Обов'язком громади є передача знань української мови, підтримка українське шкільництво і збудження інтересу до культури і традицій українського народу. Ці завдання продовжують виконувати представники останньої хвилі через учбові заклади.

Джерела та література:

1. Зубалій О.Д., Лановик Б.Д., Траф'як М.В. Історія української діаспори. – К., 1998.
2. Стеткевич, Осип. Українське шкільництво в Америці // Пропам'ятна книга з нагоди сорокалітнього ювілею Українського Народного Союзу. – Джерсі-Сіті, 1936.
3. Ukrainians in America/ by Myron B. Kuropas. – Minneapolis: Lerner Publications Company, 1996.
4. Ukrainians in America/ by Myron B. Kuropas. – Minneapolis. Lerner Publications Company. – 1996.
5. Tkacz Alexandra. Schools of Ukrainian studies in the U.S.A. // The Ukrainian quarterly. – Vol. 48. – 1992.
6. Осип Стеткевич. Вказ. праця. – С. 340.
7. Ukrainians in Detroit and Michigan, 1895-1988. – Detroit, 1988. – P. 183.
8. Ibidem. – P. 175-179, 180-182.
9. Ukrainians in America/ by Myron B. Kuropas. – P. 187.
10. Ukrainians in Detroit and Michigan, 1895-1988. – P. 175-179, 184-186.
11. Козак М. З історії українського поселення в Міннесоті // Свобода (Джерсі Сіті). – 1979. – Ч.190. – 22 серпня.
12. Tkacz Alexandra. Op. cit. – P. 318.
13. Ibidem.
14. Ukrainians in America / By Myron B. Kuropas. – P. 51.
15. The Ukrainian Weekly. – November, 5. – 2000. – N 45. Vol. LXVIII. – P.92.
16. Хрещатик. – 2002. – 5 вересня.

С.В. Пронь

УКРАЇНА ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ПОЗИТИВИ І НЕГАТИВИ (НА ПРИКЛАДІ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛ- ДЕМОКРАТІЇ ДАНІЇ, НОРВЕГІЇ, ШВЕЦІЇ)

Насамперед, необхідно зробити наголос, – чому йдеться про досвід соціал-демократії саме цих країн?

По-перше. Нагадаю, що вони – найстаріші соціал-демократичні партії світу: у Данії партія була створена у 1871 році;

у Норвегії – у 1887-ому;

у Швеції – у 1889-ому.

По-друге. Це партії, які довгий час знаходилися при владі, наприклад, Соціал-демократична робоча партія Швеції безперервно була "партією влади" з 1932 до 1976-го року, у 1982 році знову сформувала уряд; соціал-демократична – офіційна назва – "Норвезька робоча партія" – керуюча партія у 1935-1965 роках; 1971-1972, 1973-1981, з 1986 року і так далі.

По-третє. Ними вже пройдено відповідний шлях боротьби і за владу, і за реформування суспільства, і політичного маневрування...

В чому полягає позитивний досвід цих політичних партій, які його складові частини?

Перше. Не слід забувати, що в боротьбі за владу будь-якій партії необхідний союзник. Таким союзником для скандинавських соціал-демократів стали, наприклад, "ліві" партії: Народна партія – у Швеції; так звані "чисті" Венстре (буржуазні ліберали) – у Норвегії, "реформ-венстре" – у Данії.

Друге. Необхідно також пам'ятати, що соціал-демократи в цілому проходили у скандинавські парламенти за партійними, ліберальними списками: у Данії вони вперше потрапили до парламенту у 1884 році; у Швеції – у 1897-ому; у Норвегії – у 1903-ому.

Третій момент – це вдала співпраця з профспілковими організаціями: вже наприкінці 90-х років XIX століття у всіх трьох країнах виникли загальнонаціональні профспілки.

Четверте. Відмова від лозунгів, що закликали до дій "взагалі", а розробка, роз'яснення, прийняття *розгорнутої концептуальної програми*. Ця програма повинна торкатися і реальної податкової реформи, і проблем кредитування, і "болючих питань" промисловості та сільського господарства, і соціальної політики...

Можна не знатися у фінансово-економічній сфері, але добре розуміти, що *практика* двосторонніх торгівельних та сплачувальних угод разом з валютним контролем, дозволили соціал-демократичним урядам цих країн вдало регулювати зовнішньоекономічну діяльність.

П'яте. Вміння йти на розумні компроміси з колишніми політичними супротивниками. Це добре видно на прикладі Данії, де у 1952 році саме сумісними, узгодженими діями соціал-демократів та представників буржуазних партій, був підготовлений проект нової конституції.

Або, наприклад, вдала соціальна політика шведського соціал-демократичного уряду Ерландера (до 1968 року), хоча він був кабінетом меншості: закон 1962 року про різні види соціального забезпечення; надання з 1963 року подвійної допомоги на квартплатню низькооплачувальним сім'ям з дітьми; введення з 1965 року обов'язкової для всіх трудівників 4-х тижневої відпустки; скорочення, починаючи з 1968р., робочого тижня з 45 до 42,5 годин.

Шосте. Продумана, зважена, спланована молодіжна політика. В цьому аспекті дуже доречний досвід норвезької соціал-демократії (НРП) – це й відомий "закон про маленьку людину" 1967 року й заснування нових учбових закладів – університетів у Тройхейме та Тромсьо.

В чому є "негативізм" досвіду скандинавської соціал-демократії?

По-перше, якщо вже було "сказано" – зроби. Наприклад, Соціал-демократична партія Данії проголосила у 1934 році програму з привабливою назвою "Данія для народу", але нічого не зробила для втілення її у життя.

Підсумок – втрата більшості голосів виборців.

По-друге, не треба "сліпо" копіювати цей досвід; у кожного з нас своя країна, у якої свої внутрішні та зовнішні резерви; візьміть те, що годиться, відкиньте те, що непотрібно. Поки що не існує іншого виходу, крім узагальнення практичного досвіду, необхідності аналізувати, систематизуючи отриманні знання, переносючи їх на національне підґрунтя.

По-третє. Не бажання та загальна відсутність знань зовнішньополітичної діяльності соціал-демократичних урядів скандинавських країн. Згадаймо популярного керівника шведських соціал-демократів Улофа Пальме (1927-1986рр.), який, під гаслом відповідальності політичних керівників за долю "європейського дому", зумів об'єднати лідерів соціал-демократії ФРН, Швеції, Австрії (В. Брандт, Б. Крайський). Саме Пальме один з перших у 1979 році поставив свій підпис під Заключним актом Наради з безпеки та співробітництва в Європі (Хельсінки), бо вважав, що 35 країн

висловили бажання створити таку Європу, де безпека буде гарантованою; де народи – поважаючи територіальну цілісність та політичні системи один одного – будуть встановлювати міцні контакти та співробітництво, в якому визнаватимуться права і свободи людини.

Автор не торкався проблеми українських соціал-демократів, як, відповідним чином, не ставив за мету давати будь-які поради (щодо політичного спектру і державотворення), але переконаний, що про серйозність концептуальних намірів, при наймі прихильників СДПУ (о), говорити передчасно і не варто, бо під гаслом ідей "соціал-демократії", не знаючи і не враховуючи існуючий європейський досвід; вводячи в оману себе та політичне суспільне оточення збільшенням кількісного партійного складу, обравши шлях "окозамилювання", вони сьогодні виглядають у політиці як сліпе цуцня. У всякому разі, це є незаперечним відносно їх ставлення до сучасної ролі, місця, призначення та перспектив незалежної України.

Література:

1. О'Делл Э. Скандинавия. – М., 1962.
2. Кан А.С. Новейшая история Швеции. – М., 1964.
3. Прокофьев В. Северная Европа и мир. – М., 1966.
4. Лагутина Е., Николаева Н., Сергеев В. Скандинавские страны. – Л., 1964.
5. Могунова М.А. Скандинавские государства: центральные органы власти. – М., 1975.
6. Тимашкова О.К. Скандинавская социал-демократия на современном этапе. – М., 1978.
7. Кан А.С. История скандинавских стран. – М., 1980.
8. Лидеры современной социал-демократии / Под ред. В.С. Рыкина. – М., 1991.
9. Страны и народы. – Санкт-Петербург, 1997.

Всесвітня історія

**ПРОВИНЦИАЛЬНЫЕ ОРГАНЫ ВРЕМЕННОГО
ПРАВИТЕЛЬСТВА 1917 Г.**

(по материалам уездов Закаспийской, Уральской и Астраханской областей)

Проблемам формирования органов и механизмов двоевластия в отдаленной периферии посвящена значительно меньшая литература, чем в столицах и крупных промышленных регионах. К тому же основное внимание в ней сосредоточивается на революционном лагере, его Советах, фабзавкомах, профсоюзах, солдатских и крестьянских комитетах и пр. Между тем, без столького же основательного изучения правительственного лагеря, организаций господствующих классов, механизма их властвования и управления невозможно полное и всестороннее объяснение расстановки классовых сил, партий и политических течений в 1917 г. Картина событий на политической арене будет бедна. Явные и тайные пружины политических комбинаций властей и оппозиционных им сил останутся не до конца раскрытыми и понятыми. В настоящем сообщении исследуется процесс формирования исполнительных уездных комитетов, выполнявших функции местных органов власти Временного правительства в отдельной периферии, в Туркестанском крае и казачьей Уральской области.

В прессе того времени местные органы власти именовали по разному: временные исполнительные комитеты, исполнительные комитеты Временного правительства, земские комитеты, гражданские комитеты, революционные комитеты. В докторской диссертации Т.Е.Елеуова, в кандидатских диссертациях и статьях С.Т.Кожабаева [1] и С.Т.Тлепова эти органы упоминаются. Однако о степени неизученности сюжета достаточно говорит тот факт, что Т.Е.Елеуов, С.Т.Кожабаев и некоторые другие авторы [2] пишут о правительственных исполкомах и исполкомах Советов рабочих и солдатских депутатов, принимая их за один и тот же институт.

По Мангышлакскому уезду Закаспийской области сохранились протоколы и иные документы Исполкома, которые позволяют проследить формирование двоевластия и его специфику даже сравнительно с соседним Гурьевским уездом Уральской области. Хорошо прослеживаются маневры, лавирование, демагогия по отношению к революционным массам либеральной интеллигенции и мелкого чиновничества, поднявшихся на волне революции и вошедших в органы правительственной власти и правительственные организации.

После свержения царской власти и создания органов Временного правительства в Ашхабаде Закаспийской области, областной комиссар граф Г.И.Доррер прилагал большие усилия, чтобы сохранить в неприкосновенности старый аппарат власти в уездах. Он ориентировался в первую очередь на закрепление власти за узким кругом лиц из числа крупнейших на всем восточно-каспийском побережье торговцев и предпринимателей во главе с миллионером З.К.Дубским. В результате проведенных 27 марта 1917 г. выборов была избрана городская, составленная из 12 гласных, дума. Во главе ее по настоянию Доррера встал "почетный городской староста" З.К.Дубский [3]. Помощником избрали крупнейшего купца из туркмен Чакир Бек-Назарова, личного друга будущего атамана В.С.Толстова. Предоставив бежавшему на Мангышлак Толстову свой дом, Назаров преподнес атаману весной 1920 г. символический подарок – дорогое английское оружие. "Не унывай атаман, – подбадривал хозяин дома, – в случае чего, уйдем в

Иран вместе, купим ресторан, твоя жена заведовать будет, а мы купцами станем, по вечерам гулять будем" [4].

Через неделю, 5 апреля 1917 г., прапорщик Смирнов, председатель организационного комитета, телеграфировал Дорреру: "Исполнительный комитет еще не выбран. Созываю митинги, разъясняю момент, способы избрания. По-моему мнению, дело в порядке" [5]. Председателем Исполкома стал прапорщик Краснодембский, а пост комиссара уезда занял сам Смирнов [5, т.1, л.130].

Однако Смирнов переоценил свои заслуги перед Доррером. Миллионер Дубский обратился к Дорреру с просьбой передать пост уездного комиссара ему. "Сердечно приветствую вашу готовность помочь Временному правительству в деле организации управления Мангышлаком, – ответил Доррер, – утверждаю вас временным уездным комиссаром" [5, т.2, л.57]. Этой же телеграммой от 12 апреля 1917 г. Доррер разрешил Дубскому оставить при себе на службе прежних царских чиновников Загоровского и Кириллова, пристроил в Ашхабаде в собственной канцелярии бывшего уездного начальника подполковника Быкова. Более того: в помощники Дубскому рекомендовал подследственного пристава из г. Красноводска капитана Кружинского.

Бесцеремонное навязывание в новые органы власти прежних царских чиновников, фигура широко известного эксплуататора Дубского, усталость от голода и других бедствий военного времени вызвали в уездном городе Форте Александровском "всеобщее недовольство населения, доходившее до возмущения". Чтобы успокоить жителей Форты, бюро Исполкома поспешило, не сносясь с Доррером, отклонить кандидатуру Дубского на пост уездного комиссара [5, лл.133-134, 141]. Доррер вынужден был вернуться к кандидатуре прапорщика Смирнова. Однако к возмущению населения добавилось еще и недовольство солдат Форт-Александровского гарнизона. Поэтому Исполком временно назначил комиссаром врача Яковсона. Но и это, видимо, не внесло в население успокоения. Все выдвигаемые Исполкомом фигуры оказывались одна другой "достойнее". Отдельных членов Бюро Исполкома начали избивать [5, л.157].

Именно это обстоятельство вынудило их жаловаться в Ашхабад, что телеграммы Доррера "подрывают авторитет Исполкома, волнуют население, окрыляют надеждой темные силы уезда и понимаются населением как симптомы возврата к старому режиму" [5, л.143 с об.] Доррер же, раздраженный отказом Дубскому, не утвердил на пост комиссара Яковсона.

Чтобы разрядить обстановку, назначаются выборы комиссара по куриальной системе. Правила выборов обеспечивали преимущество чиновничеству и торговцам. Что же касается участия кочевого казахского населения, то Доррер рекомендовал **позволить им лишь высказаться** о желательной для них кандидатуре уездного комиссара. Но при этом "предупредить, что назначение уездного комиссара зависит от Туркестанского комитета Временного правительства" [5, л.73]. В результате комиссаром уезда проходит прапорщик Краснодембский. 31 мая 1917 г. Краснодембский доложил Дорреру о своем вступлении в должность. В ответ от графа последовало разное письмо в адрес исполкома: "Совершенно напрасно усмотрел (Исполком – В.Д.) в моих действиях нарушение демократических принципов". В том же письме радетьел демократии объявил Краснодембского лишь помощником комиссара, заявив, что "пока юридически считается уездным начальником откомандированный из Гюргена полковник Михайлов" [5, л.191].

А правитель канцелярии Доррера на просьбу Мангышлакского Исполкома удалить из канцелярии Доррера царского чиновника Загоровского пригрозил распустить весь уездный Исполком.

Вскоре, однако, Доррер убедился, что истоки фронды исполкомовцев по отношению к нему и Дубскому кроются не в их собственных взглядах и позиции. Они

боялись трудового населения уезда, и, в первую очередь, солдат гарнизона. Все исходившие от населения требования – об удалении из уезда старых царских чиновников, прекращении спекуляции, установлении твердых цен на предметы первой необходимости и пр. – активно поддерживались в первую очередь солдатами местного гарнизона. Доррер собственноручно составляет телеграмму в Ташкент, требуя убрать солдат из Форта – Александровского, поскольку они, раздраженно заявлял граф, "от безделья вмешиваются в управление уездом" [5, л.208,239].

Сам же уездный исполком по всем вопросам внешней и внутренней политики целиком поддерживал Временное правительство. А решения комиссий исполкома по ряду конкретных вопросов принимались в духе дорреровских позиций. К примеру, 17 апреля 1917г. юридическая комиссия ставит на обсуждение вопрос "Об устранении всех управителей киргизских и туркменских волостей" и единогласно проваливает его. Когда же под натиском народного гнева Исполком вынужден был их устранить, а Доррер продолжал препятствовать, в его адрес направляется красноречивое оправдание: "Против этих управителей были выдвинуты столь серьезные обвинения, что исполнительный комитет счел себя обязанным удалить их и **назначить по указанию народа** временных волостных управителей, которым поручить исполнять обязанности вплоть до организации выборов" [5, л.143 с об.].

19 мая 1917 г. единогласно принимается решение об обеспечении промыслов миллионера Дубского дешевой рабочей силой за счет привлечения военнообязанных, освободив их от службы в армии. [5, л.130, 154] Принятые же под энергичным нажимом населения решения, такие, как пресечение монархической агитации бая Т. Алниязова, национализация единственного на полуострове источника соли – озера Булак (принадлежало Бакинскому владельцу пароходов и торговцу П.М. Онанову), решения по урегулированию продовольственного дела повисли в воздухе [5, л.145-147, 154, 156].

Активные социально – политические и экономические требования, предъявлявшиеся населением к Мангышлакскому уездному Исполкому, его неспособность удовлетворять их, а также постоянное давление ашхабадских монархистов, направленное на сохранение старых порядков и прежнего чиновничьего корпуса, привели Исполком к кризису. 31 мая 1917г. его председатель, прапорщик Краснодембский, от поста отказался [5, л.159]. Заняв пост уездного комиссара, Краснодембский объединяет реакционную часть буржуазии вокруг комиссариата и его органов, в первую очередь – вокруг продовольственного комитета. 29 сентября 1917 г. Краснодембский сообщил в канцелярию Закаспийского областного комиссариата, что уездный исполком вообще "расформирован" [6].

Казахская торгово-предпринимательская буржуазия, многочисленное чиновничество и интеллигенция помимо уездного Исполкома объединились в Мусульманском комитете, сформированном 29 мая 1917г [6, оп.1, д.1, т.1, л.159]. Пост председателя занял крупнейший торговец О.Имангазиев. Единственной радикальной акцией, проведенной с целью поднять в глазах масс авторитет этого комитета, были решения об исключении из него и из уездного исполкома купца Нефесова. За сокрытие от учета партии сахара, а также исключения бая Т.Алниязова за монархическую пропаганду [6, д.1, т.1, л.145-146, 156]. В целом же политика этого буржуазного национального органа определялась как его составом, так и обстоятельствами формирования.

Об этом написала жалобу группа из 18 казахов в уездный исполком. Указав, что в Мусульманском комитете собрались **"вредные для населения самозванцы"**, они заключали: **"в настоящее время весь туземный состав фортовского комитета с нами во – вражде"** [7].

В уездном исполкоме в свое время, еще 7 апреля, была создана комиссия "для решения туземных дел, разбирающихся в порядке шариата". [7]. После

исключения председателя этой комиссии купца Нефесова из Исполкома и Мусульманского комитета, авторитет исполкомовского органа оказался сведенным к нулю, хотя формально она прекратила свое существование вместе с исполкомом, в сентябре 1917г. Мусульманский же комитет прекратил свое существование к концу 1917г. [8] Ряд его членов перешел во вновь созданную организацию – Мусульманский Совет [9].

Таким образом, одной из особенностей революционного процесса в Мангышлакском уезде Закаспийской области являлось **отсутствие в период от февраля к октябрю 1917г. двоевластия**. Буржуазия, прислуживавшие ей чиновники и служащие, немногочисленная русско-казахская интеллигенция сформировали местные органы власти и организации, враждебные трудящимся, не допустили в них представителей от рядовых рыбаков, батрачества и аульной бедноты.

При отсутствии Совета рабочих и солдатских депутатов (возник в конце декабря 1917 г. – начале января 1918г.) опорным пунктом консолидации революционно настроенного населения выступил небольшой солдатский гарнизон. Заметим, что именно солдаты гарнизона позднее, в 1918 г., возглавили борьбу против эсеров и затаившихся монархистов, захвативших руководство в уездном и соседнем Николаевском поселковом Советах.

Возникновение буржуазных органов и организаций почти на год раньше Советов, захват руководящих органов в советах антиреволюционно настроенными элементами предопределили сложный и затяжной характер борьбы за Советскую власть на Мангышлаке. Местным революционным силам понадобилась серьезная помощь со стороны пролетарских центров страны.

По иному протекал процесс формирования местных органов Временного правительства и двоевластия в самом большом уезде Уральской области – Гурьевском.

На нефтяных промыслах уезда, где было занято около восьми тысячи рабочих, создание Исполнительного комитета вначале взяла в свои руки администрация иностранных фирм, в лице ее русских служащих. Председателем Исполкома стал инженер Урало-Каспийского нефтяного общества И.С.Кузнецов, его помощником – инженер общества "Уральская нефть" М.В.Богуш [10]. Основную часть ведущих деятелей Исполкома, заслуживших похвалу в свой адрес со стороны эсеров-анархистской газеты "Уралец", составляли управляющие и инженеры. В отличие от г. Уральска и уездных городов на Доссоре, который считался центром Эмбенских промыслов, Временному правительству не удалось вовлечь в Исполком рабочих. Они уже в марте 1917 г. стали объединяться в заводские комиссии, комитеты; создали Совет рабочих депутатов. И в дальнейшем водораздел классового противостояния четко обозначился между администрацией нефтяных фирм, правительственным Исполкомом, верхами казачества – с одной стороны, и противостоявшим им Советом рабочих депутатов и заводскими комитетами – с другой. В этом, наряду с компактностью рабочего отряда нефтяников, решающую роль сыграло наличие в рабочих организациях отдельных большевиков, а в среде самой трудовой массы – "большевистского духа", привнесенного и постоянно поддерживавшегося благодаря связям с пролетарским Баку [11].

В отличие от областного центра в уездном Гурьеве крупные буржуа, из иногородних, имевшие миллионные капиталы и верхи казачества вначале в Исполком не пошли. Они сохраняли и укрепляли свои позиции вокруг старых органов власти: Третьего войскового казачьего отдела и Станичного правления. В дополнение к ним был создан Военный комитет. Его возглавил есаул А.А. Хохлачев, ставший впоследствии начальником штаба бело-казачьего Гурьевского фронта,

действовавшего на антибольшевистском фронте против Астрахани. В состав уездного Исполкома, первого после февральского формирования, в большинстве вошли представители средней и мелкой торгово-ремесленной буржуазии, интеллигенции, служащих, ремесленников, рабочих. Среди них отдельные лица из числа административно ссыльных выходцев из городов Поволжья.

Председателем Исполкома, по утверждению одного из его членов М. Чукуева, стал меньшевик Погадицкий [12]. Демократически настроенная часть членов Исполкома представляла собою беспартийных или членов местной организации эсеров, часть которых позднее в 1919 г., вступила в большевистскую партию. **Оформленных меньшевистской и большевистской организаций в Гурьевском уезде, ни в его центре, ни на нефтяных промыслах источники не обнаруживают** (противоположные утверждения по этому вопросу ни на чём не основаны). Однако в состав исполкома населением Гурьева был избран яркий оратор, энергичный борец против местных монархических властей Александр Лоскутов. По воспоминаниям участников событий, он был административно ссыльным священнослужителем. Поселившись уединенно на окраине города вдвоем с племянницей, Лоскутов с местными служителями церкви "встречался только в горячих спорах на митингах", давая отпор их реакционным, по его аттестации, проповедям. Будучи членом Гурьевского Совета солдатских и рабочих депутатов, Лоскутов в числе девяти его наиболее активных членов расстрелян толстовцами весной 1918 г. Описывая расстрел, газета "Красный боец" в № 146 за 1920 г. назвала по имени только Лоскутова и отметила его принадлежность к большевистской партии. Вот начало этой заметки: **"Памяти священника-большевика.** В Гурьеве, весной 1918г, бандитом Толстовым был замучен священник-большевик Лоскутов" Других подтверждений партийности Лоскутова обнаружить не удалось.

Поскольку в Уральской области не было в свое время введено городовое положение, вся не казачья часть населения, иногородние, и казахи Гурьева и уезда возлагали на уездный Исполком надежды как на свой представительный орган. Немногочисленные наемные рабочие, ремесленники, батрачество до создания Совета рабочих и солдатских депутатов обращались в Исполком со своими запросами. А избранные в него демократически настроенные деятели (священник А. Лоскутов, М. Чукуев, плотник С.А. Курдюков, наборщик Г.И. Капкин, священник Н. Внуков и др.) всячески поддерживали их требования. На этой почве между Исполкомом и казачьим станичным правлением начались острые столкновения.

Впервые они выявились еще 13 марта. Участники городского митинга после горячих речей Лоскутова, учителя гимназии П.И. Червякова и др. потребовали арестовать начальника уезда И.П.Завьялова, крестьянского начальника Петряевского, попечителя местной тюрьмы священника А. Самарцева. Исполком вынужден был поддержать требования. Председатель Военного комитета есаул А.А. Хохлачев, опираясь на поддержку вооруженного казачества, резко выступил в защиту старых царских чиновников. Требование населения удалось провести благодаря поддержке ротного солдатского комитета. Комитет отражал настроения фронтовиков, солдат других губерний России, несших гарнизонную службу в Гурьеве в порядке отдыха после фронтовых ранений. В солдатский комитет входили З.Ф. Явкин, Дуля и Кошкин [13]. В начале апреля казачьи чиновники и крупные предприниматели предпринимают меры к подчинению уездного Исполкома. 7 апреля 1917 г на объединенном собрании городского станичного и продовольственного комитетов выносятся решения об избрании комиссаром уезда начальника городской милиции есаула В.Е. Голованичева, комиссаром города – прапорщика Ермиличева. Должность атамана Гурьевской станицы передать крупному богачу, тестю будущего атамана Толстова, монархисту П.М.Болдыреву [14].

Первым актом вновь избранного станичного атамана и комиссара уезда Голованичева явился арест наиболее радикального члена уездного Исполкома –

священника Александра Лоскутова [15]. Ночью, тайно от населения, его отправили в г. Уральск. Арест произвели в горячее время весенней путины, когда все мужское население города находилось вне города. Тем не менее, уже утром толпы рабочих, ремесленников, демократической интеллигенции, масса женщин окружили здание станичного правления, требуя возвращения Лоскутова. Демонстранты не расходились до четырех часов дня, пока Лоскутов не был возвращен с дороги в посланном за ним личном атаманском автомобиле.

После создания 9 мая 1917г. Гурьевского Совета рабочих и солдатских депутатов давление на демократическую часть Исполкома еще более усиливается, поскольку между демократической частью членов Исполкома и Советом устанавливается сходство позиций по ряду вопросов, связанных с жизнью города. Ряд членов Исполкома оказался избранным и в Совет. В помощь крупной казачьей и иногородней буржуазии уезда подключаются казачьи чиновники областного центра. Газета "Яицкая воля" публикует порочащие статьи, утверждая, что "с самого начала революции обыватели до сего дня не могут наладить сколько – нибудь правильный порядок не только в деле продовольствия, но и в деле управления".

Члены Исполкома, защищавшие интересы крупной буржуазии, покинули его еще в конце апреля в знак протеста против возвращения в Исполком Лоскутова [16]. Буржуазия и верхи казачества открывают травлю демократически настроенных членов Исполкома и Совета рабочих и солдатских депутатов [17]. Исполком обвиняется в том, что в нем от его первоначального состава осталось "менее половины избранных членов и нет представителей от гурьевских казаков, составляющих не менее половины населения Гурьева". Областная казачья газета потребовала переизбрания Исполкома, доказывая, что "таковой комитет не может считаться законным" [18].

4 июня 1917г. начальник уездной милиции есаул Голованичев протащил на станичном казачьем сходе постановление: уездный Исполнительный комитет упразднить, денежные суммы и даже саму копию телеграммы МВД о разрешении вводить в городах Уральской области городское положение изъять" [19]. Противодействие верхов казачества введению городского положения ущемляло интересы всех категорий неказачьего населения. Тем не менее, крупная буржуазия из иногородних и казахов готова была временно примириться с ущемлением своих прав ради сохранения блока с монархически настроенными верхами казачества для борьбы против революционного и демократического движения.

7 июня 1917г. состоялось объединение заседание уездного Исполнительного комитета [20], Совета рабочих и солдатских депутатов, Мусульманского национального комитета, Союза рабочих депутатов [21] и Почтового комитета. В принятом постановлении осуждались сословные притязания станичного схода на монополизацию власти в Гурьеве, его вмешательство в дела управления и снабжения города. В городе помимо казаков живут иногородние русские, татары и казахи, поэтому, доводилось до сведения граждан, что постановление станичного схода объявляется недействительным, поскольку противоречит основным принципам "великой гражданской свободы".

Второй пункт документа подчеркивал, что "всякое решение по делам управления городом может приниматься лишь учреждением, созданным на общем собрании всех горожан Гурьева без различия сословия, веры и национальности". Третий пункт требовал, чтобы во все комитеты г. Гурьева, "ведущие управлением и продовольствием" были введены представители от всех слоев городского населения, без различия сословия, веры и национальности, в количестве, согласном с численностью данного населения" [22].

Объединенное собрание обратилось к населению с Воззванием, обещая защищать все "основы, права и принципы великой гражданской свободы". Однако

преимущество в вооруженных силах (казаки), а также милиция, формирование военных комитетов были на стороне казачьих верхов. Совдеп и Исполком на месте могли искать вооруженную поддержку лишь у небольшого солдатского гарнизона. Собрание обратилось с "приветственной телеграммой" к Петроградскому Совету рабочих и солдатских депутатов и "с кратким сообщением, что в Гурьеве, под влиянием темных сил, начинается засилье казачьего населения над другими, вызывающее обострение общественных групп" и с просьбой о помощи. Для обстоятельного изложения создавшегося положения в Петроградский Совет командирован от имени местного Совета депутат В.И. Тяжов (эсер), занявший с сентября 1917г. пост председателя исполкома Совета [23]. В МВД было направлено новое ходатайство о введении городского положения.

Однако из Уральска прибыл секретарь областного Исполкома Временного правительства, член войскового казачьего правления Д.Н. Бородин. Опираясь на вооруженное формирование, он объявляет о создании "нейтральной" комиссии и выборах нового Уездного исполнительного комитета. Эсеровское большинство Совета рабочих и солдатских депутатов капитулировало и направило своих представителей в "Общую" комиссию по выборам в новый Исполком [24].

Уже сам состав предвыборного собрания, подобранный 1 августа 1917г. комиссией, предопределял поражение радикально настроенных демократических элементов прежнего Исполкома и Совета. От станичного схода на нем присутствовали 8 человек, от Совдепа только – 2. От духовенства столько же, сколько от уездной организации эсеров – по два. По два представителя получили также Военный комитет, союзы торговцев, служащих правительственных учреждений, учителей и прочие. Не было не одного представителя от Союза рабочих, возглавлявшегося Г.С. Николаевым. Или его представителей не допустили, или рабочие бойкотировали выборы – установить не удалось.

Кандидаты в новый Исполком выставлялись по трем спискам. Первый – казачий. Во второй вошли уполномоченные от купечества, чиновников, учителей и служащих. В третий – от иногородних и мусульман. Легко заметить, что произвол в группировке, при которой перемешивались сословные, национальные и служебные признаки, открывал широкие возможности для политиков проводить в Исполком угодных им лиц. Эсеровский же Совет рабочих и солдатских депутатов свел предвыборную пропаганду и агитацию к межсословной борьбе. С одной стороны "демократические" иногородние и мусульмане, с другой – "враждебное им казачество". Это предопределило поражение на выборах демократических элементов как из того, так из другого сословий.

Новый Исполком состоял из 35 членов и 55 кандидатов [25]. Крупная казачья и иногородняя буржуазия получила в нем большинство: 16 депутатов представляли консервативную часть монархического казачества, 5 консервативных чиновников, купцов, учителей и служащих торговой и кооперативных контор. Среди 14 делегатов от иногородних и казахов в основном оказались лица торгово-ремесленного слоя, зажиточного и среднего достатка [26].

На первом, организационном, собрании вновь избранного Исполкома 27 августа 1917г. казачья и иногородняя буржуазия, находившиеся на службе у иностранных фирм чиновники, скрепили свой союз партийным формированием президиума. Председателем стал мировой судья Д.М. Котельников, позднее оказавшийся в составе толстовского правительства, заместителем – инженер на службе иностранных фирм А. Рогалевич. Посты секретарей заняли урядник В.Я. Свечников и почтовый чиновник М.М. Котлов [27]. Тем не менее, верхи прокорниловски настроенного казачества на этом не остановились, они постарались позднее захватить и пост председателя горисполкома, проведя на него своего человека, чиновника – монархиста И.А. Кожевникова.

Из всех авторов, писавших о борьбе за Советскую власть в Урало-Прикаспии, внимание Гурьевскому уездному (городскому) Исполкому уделил лишь С.Т.Кожобаев в кандидатской диссертации [28] и в опубликованных по ее теме статьях. Однако из авторского изложения видно, что он представлял городской Исполком – орган местной власти Временного правительства и Исполком Совета рабочих и солдатских депутатов как один и тот же орган. Нельзя также согласиться с итоговым выводом С.Т.Кожобаева: "Создавая новый городской Исполнительный комитет, крупные рыбопромышленники и купцы хотели парализовать деятельность Совета рабочих и солдатских депутатов, отстранить его от руководства массами. Но и эта попытка потерпела провал" [29].

Факты говорят об обратном. Первоначально, в марте 1917 г. Гурьевский Исполком создавался как местный орган власти Временного правительства. Попытки оказавшихся в нем демократических элементов превратить его в представительный орган всех слоев населения закончились безуспешно. Верхи промонархически настроенной казачьей и консервативной иногородней буржуазии к осени сумели переизбрать Исполком, подчинить его, превратить в орган антибольшевистской и антисоветской борьбы. Эсеровское же руководство Совета рабочих и солдатских депутатов, во главе которого с 14 сентября 1917г встал эсер В.И. Тяжов, введя членов Совета и в новый состав правительственного Исполкома, закрепило тем самым свою соглашательскую политику с политикой буржуазии. Это ослабило позиции радикально настроенных рабочих, ремесленников, солдат и казаков – фронтовиков. Они тянулись к Совету, как к единственному органу, который мог бы стать самостоятельным органом революционно – демократической власти. Между тем, если в первом составе Исполкома эсеровские руководители Совета рабочих и солдатских депутатов заседали вместе с буржуа-иногородними, то войдя в новый состав Исполкома, они стали заседать там с казаками – корниловцами. То есть провинциальным отрядом из "военной шайки", по сердитому пропагандистскому выражению В.И.Ленина, – опирающейся на реакционные войска, на кадетов и на монархистов [30]. Гурьевский Совет вследствие этого и оказался в том затянувшемся по времени состоянии, о котором В.И. Ленин писал: "... Эти Советы похожи на баранов, которые приведены на бойню, поставлены под топор и жалобно мычат. Советы теперь бессильны и беспомощны перед победившей и побеждающей контрреволюцией" [30, с.17].

Таким образом, до победы большевистского Октября радикально настроенная часть населения Гурьевского уезда не смогла создать большинства ни внутри правительственных выборных исполкомов, ни в Советах рабочих и солдатских депутатов. В свою очередь буржуазии не удалось подчинить трудящихся уезда через систему своих "представительных" выборных органов, несмотря на усердную пропаганду "единства революционных интересов", "равенства" и т.п. Потерпев в исполкомах первого формирования полное банкротство, иногородняя буржуазия пошла на тесный союз с верхами прокорниловского казачества, хотя это ущемляло ее сословные экономические интересы. В партийном плане это был союз кадетов, меньшевиков и правых эсеров с казаками – монархистами, направленный против большевиков и радикально настроенной массы беднейшего населения.

После победы большевистского Октября в Петрограде и возвращения в уезд фронтовиков, после выезда из уезда руководящих деятелей Совета (В.И. Тяжов, Н.Я. Якубович, П.И. Червяков, В.В. Старцев) в советах берут верх революционные его члены, они то и провозглашают в уезде Советскую власть.

В Букеевской Орде, входившей в состав Астраханской губернии, в отличие от всей Уральской области и Мангышлакского уезда Закаспийской области, формирование правительственных органов местной власти и революционных

организаций трудящихся в период двоевластия происходило еще более полярно и остро. Сказывалась не только глубина социальной дифференциации в оседлых аулах в сравнении с аулами кочевников Мангышлака. Огромная часть аульной бедноты проходила школу политического просвещения в рабочих коллективах поволжских рыбных промыслов, среди грузчиков пристаней, на промышленных предприятиях Астрахани. "Астрахань в то время, – справедливо подчеркивает большевистский функционер П.И. Варламов, – была своеобразным агитационным пунктом, через который проходили рабочие рыбных промыслов" [31].

Главным итогом политической активности в казахских аулах явилось формирование революционных организаций трудящихся раньше, чем это сделали правительственные чиновники и феодально-байская аристократия. Петр Иванович Варламов, секретарь Букеевского губкома ВКП (б) свидетельствовал: вскоре после падения царизма был ликвидирован Временный совет по управлению Внутренней Ордой, а пользовавшийся правами генерал – губернатора председатель Совета Подгурский был выслен из Ханской Ставки.

На митинге казахской, русской и татарской бедноты, с участием солдат местного гарнизона, в обстановке острого политического противостояния принимается решение создать новую власть – Ханкоставочный Исполнительный комитет. По своему социальному и политическому характеру он может быть сравним с Советом рабочих, и солдатских депутатов. Сносился и подчинялся Ханкоставочный исполком Астраханскому Совету рабочих и солдатских депутатов.

Казахская буржуазия и бай-феодалы создали свой орган позднее, лишь 21 апреля 1917г. Они созвали "общекзахский" съезд Орды, на котором провозгласили, что отныне управление Ордою всецело берет в свои руки Центральный исполнительный комитет. Возглавил его комиссар Временного правительства Б.Кулманов. Пост помощника занял кадет и алашордынец Мендыханов. Политику продовольственного комитета направляли крупные казахские, татарские и русские купцы – предприниматели.

Ведущей партией Центрального исполнительного комитета являлись кадеты. Активную помощь им оказывали политики из числа меньшевиков и эсеров, регулярно прибывавших на помощь из Саратова и Астрахани. По всем важнейшим вопросам внутренней и внешней политики казахская буржуазно-байская организация поддерживала Временное правительство. Основные усилия направляла она на энергичное подавление революционного подъема масс и, в первую очередь на усмирение крестьянства, разворачивавшего под руководством рабочего класса и большевиков борьбу за разрешение аграрного вопроса [32]. Потерпели полное крушение попытки буржуазно – байских верхов аула увлечь за собою трудящихся националистическими лозунгами.

Таким образом, сравнительный анализ формирования местных органов власти и организаций Временного правительства в трех прикаспийских уездах трех крупнейших областей республиканской России обнаруживает определенную модификацию в послефевральских процессах консолидации антисоветского лагеря. В уезде с кочевым и торгово-рыбацким населением (Мангышлак) чиновники Временного правительства не допустили в свои выборные органы и организации радикально настроенных представителей трудящихся. Им удавалось сохранять свое единовластие от февраля 1917 г. до конца января 1918г., а затем захватить и руководящие посты в Совете. Поэтому **большевистская власть была установлена только в мае 1919г. силами моряков-десантников Каспийской флотилии**. А не в декабре 1917 г., и не "местными революционерами", как пишут о том все исследователи. В Гурьевском уезде включение представителей радикальных демократических слоев населения в правительственный Исполком уже

в апреле 1917г. привело его к кризису, что облегчило создание Совета рабочих и солдатских депутатов (начало мая 1917г.). В Букеевской Степи трудящиеся сформировали Советы раньше, чем создали свои органы комиссары Временного правительства, и это обусловило более раннюю победу большевистской Советской власти, чем в двух сравниваемых соседних уездах.

Источники и литература:

1. Т.Е. Елеуов Установление и упрочнение Советской власти в Казахстане. Алма-Ата, 1961, с.130; Кажабаяев С.Т. Деятельность первых Советов рабочих, солдатских и крестьянских районов Казахстана. Ученые записки Гурьевского пед-та. Вып. 2, 1962, с.131.
2. Великая Октябрьская социалистическая революция в Казахстане: Летопись событий. Алма-Ата, 1967, с.65.
3. Центральный гос. архив (далее: ЦГА) Туркменской ССР. Ф. 597 – Ашхабадский исполнительный комитет Временного правительства, оп 1, д. 1, т. 1, с.45-47.
4. См.: Толстов В.С. В неизвестную даль. Константинополь, 1921.
5. ЦГА Туркменской ССР. Ф.597 – Ашхабадский Исполнительный комитет Временного правительства, оп. 1, д.1, т. 2, л.27, 43.
6. ЦГА Туркменской ССР. Ф.97, оп. 1, д 2, л.32.
7. ЦГА Туркменской ССР. Ф.597 оп. 1, д. 2, л.24-33.
8. ЦГА Туркменской ССР Ф.Р-496 оп. 1, д. 6, л.70-74.
9. Государственный архив Гурьевской области (далее: ГАГО). Ф. 117 – Исполком Мангышлакского уезда Совета, оп. 1, д. 15, св. 1, лл. 280-281, д. 21, св. 2, л. 15.
10. Уралец, 1917, 3, 4 августа. Партархив Казахского филиала Института марксизма – ленинизма при ЦК КПСС, ед.хр. 31, 1918, 171-172 (копия).
11. См.: Мозгунова Е.Л. Революционная борьба Эмбенских нефтепромыслов в период Великой Октябрьской социалистической революции. – Известия АН Каз.ССР 1959, вып. 2, с. 27-35; Лысянский Г. Борьба за власть Советов на нефтепромыслах Эмбы. В сб. воспоминаний "Казахстан в огне гражданской войны". Алма-Ата, 1960, с. 89-93.
12. Чукеев М. Борьба за Гурьев (рукопись). Копия из газет "Прикаспийская коммуна". Подлинник в фондах Казахского фил. Института марксизма – ленинизма при ЦК КПСС.
13. Явкин З. Незабываемые дни. В газ. "Прикаспийская коммуна", 1957, 18 августа.
14. Гурьевский вестник свободы печати (далее: Гурьевский вестник), 1917. 8 апреля.
15. Чукеев М. в воспоминаниях пишет, что председатель Исполкома меньшевик Погадицкий передал станичному комитету "все секреты" Исполкома и рабочих организаций и "однажды ночью все руководители рабочих были арестованы и в ту же ночь на автомобиле отправлены в Уральск". Газеты 1917 года подтверждают арест только Лоскутова (Гурьевский вестник, 1917, 14 апреля.; Яицкая воля, 1917, 2 июля).
16. Яицкая воля, 1917, 20 июня.
17. Яицкая воля, 1917, 25 июня.
18. Яицкая воля, 1917, 2 июля.
19. Пахмурный П. и Григорьев В. в своих исследованиях утверждают, что "на станичном сходе было решение о роспуске городского Совета рабочих депутатов и профсоюзных организаций", при этом ссылаются на газету "Уралец" от 28 июня 1917г. (см.: Пахмурный П., Григорьев В. Октябрь в Казахстане) (Из опыта партийного руководства борьбой масс за победу Октябрьской революции в Казахстане. Алма-Ата, 1978, с.97). Это распространенная путаница. В "Уральце" речь идет о городском Исполкоме – местном органе Временного правительства.
20. В газетных информациях он часто именовался Временным городским исполнительным комитетом, но функции его были уездными.
21. Так названа в газете профсоюзная организация – Союз всех профессий, организатором которого и председателем был Григорий Сергеевич Николаев. Он же был первым председателем Гурьевского Совета рабочих и солдатских депутатов.
22. Яицкая воля, 1917, 25 июня.
23. Кожабаяев С.Т. (см.: "Ученые записки" Гурьевского пединститута, вып. Пурьев, 1962, с. 129). В работе, написанной ранее в соавторстве, верно говорится, что председателем он стал с 14 сентября (см.: Файн Л.Е., Кожабаяев С.Т., Темиргалиев К.Е. Из истории борьбы за установление и упрочнение Советской власти в Гурьевской области. Гурьев, 1957, с. 12).

24. ГАГО. Ф. 117, оп. 1, д. 1, лл. 1-15.
25. Гурьевский вестник, 1917, 26 августа.
26. ГАГО Ф. 117, оп. 1 д. 1, лл. 21-24.
27. Яицкая воля, 1917, 7 сентября; ЦГАОР Каз. ССР.Ф.695, оп. 1, д. 317, лл. 14-15 (копия).
Атаман В.С. Толстов в своих мемуарах отмечает, что, бежав степью к иранской границе, он еще в течение трех дней получал от Котельникова через байских вестовых сведения о положении в Форте – Александровском после занятия его краснофлотцами.
28. Кожобаев С.Т. Борьба трудящихся Прикаспийских районов Казахстана за победу Советской власти. 1914-1920, Алма – Ата, 1965 (рукопись).
29. Кожобаев С.Т. Деятельность первых Советов рабочих, солдатских и крестьянских депутатов на территории Прикаспийских районов Казахстана. Ученые записки Гурьевского гос. Пед. Ин – та, вып. II, 1962, с. 131.
30. См.: Ленин В.И. Полн. Собр. Соч., т. 34, с. 13.
31. Варламов П.И. За советы в Букеевской степи. – В кн.: В огне революции: Сб. восп. Алма – Ата, 1957, с. 83-94.
32. См.: Варламов П.И. Указ. Соч., с. 85-86.

І.В. Ткаченко

СТАН ПРОМИСЛОВОСТІ МОСКВИ НАПЕРЕДОДНІ ПРОГОЛОШЕННЯ НОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Актуальність дослідження періоду, що передував непу, зумовлюється низкою обставин. По-перше, згідно принципу історизму ми не зможемо зрозуміти причинно-наслідкових зв'язків у 20-х рр. ХХ ст. без вивчення того, як вплинула політика "воєнного комунізму" на зміну більшовицької концепції розвитку економіки взагалі та промисловості зокрема. По-друге, надзвичайно важливо усвідомити процес формування зазначеної економічної концепції в умовах Москви задля того, щоб конкретніше аналізувати як вона розвивалась і у що, насамкінець, перетворилась. По-третє, залишається актуальним завдання з позиції системного аналізу дослідити розвиток більшовицької економічної доктрини шляхом трансформації її від революціонізму до реформізму. При цьому останнє неможливо зрозуміти без попереднього. Ми маємо унікальну можливість аналізувати період, який безпосередньо передував періоду системної зміни більшовицької доктрини в цілому і економічній, зокрема. Ось чому питання щодо актуальності політики, яка зазнала краху, не може викликати сумніву, тим більше, що вона ще історично буде затребувана у кінці 20-х рр.

Ситуація в промисловості Москви напередодні впровадження непу висвітлювалась на сторінках газети "Экономическая жизнь" [1]. Особливий інтерес представляли дані, що публікувались статистичними органами. Також було використано матеріали газети "Известия" [2], які дали можливість зрозуміти складність ситуації, що виникла в промисловості міста.

Останні місяці, що передували проголошенню нової економічної політики, не достатньо вивчені дослідниками. Зокрема, ситуація в промисловості Москви частково висвітлена в працях Н.М. Алещенко [3], Є.Г. Гімпельсона [4], М.М. Горінова [5], В.Б. Жиромської [6], А. Матюгіна [7], С.А. Павлюченкова [8]. У той же час комплексного дослідження ситуації в промисловості міста напередодні непу автором не було виявлено.

Автор ставить за мету висвітлити негативний вплив громадянської війни на стан промисловості Москви, визначити ступінь руйнування даної галузі економіки міста наприкінці 1920 – на початку 1921 рр. та з'ясувати причини катастрофічного падіння промислового виробництва.

Специфіка процесів, що відбувались у промисловості Москви в роки впровадження нової економічної політики, визначалась своєрідністю розвитку даного сектору економіки міста в попередні роки. Москва була центром розвинутого в промисловому відношенні регіону. Так, за даними промислового перепису 1918 р. в Московській губернії зосереджувалось 17,7 % усіх промислових підприємств та 30,2 % робітників республіки. Зі вказаної кількості промислових об'єктів губернії на Москву припадало 66,5 % підприємств та 41 % робітників [9, с. VIII, XXI].

Промисловий розвиток регіону в цілому та Москви зокрема був спричинений природними та культурно-історичними умовами. Так, природнокліматичні умови мало сприяли розвитку сільського господарства, що змушувало населення займатись різними промислами та ремеслами. З іншого боку Москва, як культурно-адміністративний центр, забезпечувала приплив торговельних та промислових капіталів, сприяла надходженню промислової сировини з окраїн. Тому, не зважаючи на незначні сировинні ресурси краю, промисловість тут розвивалась досить інтенсивно. Будучи також торговельним центром країни, вона гарантувала збут готової продукції. Позитивно впливали на розвиток промисловості регіону та міста такі чинники, як наявність розвинутої системи залізничного транспорту та значна кількість робочої сили, яка не знаходила свого застосування у сільському господарстві.

Структура промисловості Москви відрізнялась галузевим розмаїттям, де були представлені текстильні, харчові, хімічні, металообробні, машинобудівні, деревообробні виробництва, підприємства силікатної, шкіряної, поліграфічної промисловості та промислові заклади з виготовлення одягу і предметів туалету тощо [10, с.162-194].

Напередодні впровадження непу промисловість Москви, як і всієї Радянської Росії, відрізнялась наявністю великої кількості дрібних підприємств, частка яких становила 71,7 % їх загальної чисельності. В меншій мірі, але також досить чисельною, була група середніх промислових об'єктів, відносна кількість яких становила 21,9 % [11, с.170]. Отже, в структурі промисловості міста переважала група підприємств дрібної та середньої промисловості, а частка великих промислових об'єктів була незначною і становила лише 6,4 %. Аналогічний відсоток великих підприємств було зафіксовано вказаним переписом загалом по всій Радянській Республіці (6,8 %). В той же час у Петрограді великі підприємства становили 10,4 %, в Центрально-промисловому районі їх нараховувалось 11,3 %, а в Московській губернії – 21,5 % [11, с. 172].

Не зважаючи на значну кількість дрібних підприємств Москви, вони концентрували лише 16,2 % загальної чисельності робітників міста, 83,8 % працюючих зосереджувалось на середніх та великих підприємствах, з яких на великих (з числом працюючих більше 500 чоловік) працювало 52 % робітників [11, с. 170].

В роки громадянської війни Москва не була в безпосередній близькості до фронту і знаходилась, здавалось би, в значно вигіднішому становищі, ніж промислові центри, які декілька разів переходили з рук в руки ворогуючих сторін. У той же час місто, його промисловість вповні відчули негативний вплив воєнних дій даного періоду. Справа в тому, що Москва була економічно пов'язана з регіонами, на території яких точились бойові дії, та з тими, які виявились відрізними від неї в результаті війни. Розірвані економічні зв'язки спричинили падіння промислового виробництва міста.

До негативних явищ в промисловості періоду громадянської війни слід віднести скорочення кількості промислових підприємств та чисельності працюючих на них робітників. Таблиця 1, складена за результатами промислового перепису 31 серпня 1918 р. та даними поточної промислової статистики Московського

статистичного відділу, ілюструє роботу промисловості міста у період з серпня 1918 р. по червень 1920 р. Наведені дані стосуються промислових підприємств ценової промисловості, до яких належали ті, що мали не менше 16 робітників при наявності механічного двигуна, та без механічного двигуна з кількістю робітників не менше 30 чоловік.

Таблиця 1.

**Робота промислових підприємств Москви
в серпні 1918 – червні 1920 рр. [11, с.179].**

	Усього промислових підприємств	Працюючих	Непрацюючих	Загальна чисельність робітників
На 31 серпня 1918 р.	1190	951 (79,9 %)	239 (20,1 %)	155032
На 1 червня 1919 р.	1154	768 (66,6 %)	386 (33,4 %)	105210
На 1 червня 1920 р.	1063	657 (61,8 %)	406 (38,2 %)	87363

Отже, вказана статистика свідчить про значне скорочення загальної кількості промислових підприємств і працюючих на них робітників та про зростання чисельності непрацюючих промислових об'єктів.

Слід зауважити, що в умовах економічної кризи в першу чергу припиняли роботу дрібні підприємства. На квітень 1919 р. було закрито 53,5 %, промислових закладів, які мали до 10 робітників, а також 14,8 % з кількістю робітників від 11 до 100 та 9 % заводів і фабрик [12, с.206].

Отже, за роки громадянської війни відбувалось скорочення кількості промислових об'єктів та працюючих на них робітників. В той же час, аналізуючи вищевказану статистику, варто звернути увагу на той факт, що при значному скороченні чисельності робітників мало місце порівняно незначне скорочення кількості промислових підприємств.

Дана ситуація пояснюється тією обставиною, що велика кількість промислових закладів, не закриваючись повністю, працювала з перебоями, а деякі зупиняли виробничий процес на тривалий строк, надаючи відпустки своїм працівникам. Так, за матеріалами відділу статистики Вищої Ради Народного Господарства (ВРНГ) у Москві за період з 1 по 15 липня 1920 р. на колишній фабриці Іванова, яка належала до групи підприємств з обробки харчових та смакових речовин, відсоток простою виробництва становив 74 %, а за вказаний період колишня фабрика Маркова з цієї ж виробничої групи працювала лише 4 дні. У зв'язку з відпустками були закриті до 1 серпня 1920 р. перша державна тютюнова фабрика та друкарня Левенсона, з 10 по 24 липня 1920 р. зупинив роботу металообробний завод колишній Лист-бутирський [1. – 1920. – 31 июля]. За даними Московської секції статистики праці фактична кількість робочих днів на одного московського робітника за місяць восени 1920 р. коливалась у межах від 14,6 до 19,8 днів [1. – 1920. – 16 октября].

Вказаний режим роботи підприємств міста супроводжувався значним скороченням чисельності робітників на працюючих промислових підприємствах. Зокрема, на металообробному заводі колишньому Добрових і Набгольц з 12 липня 1920 р. працювало лише 35 робітників з 564. (1. – 1920. – 31 июля), а на колишньому заводі Гужона з 3688 робітників, які працювали в 1913-1914 рр., залишилось 825 [7, с. 7].

Найбільше непрацюючих підприємств нараховувалось у галузі виробництва харчових продуктів, чисельність яких становила 54, в хімічній промисловості – 44, у поліграфічному виробництві – 60. Але у вказаних виробництвах була задіяна незначна кількість працюючих. Значно більша кількість робітників і службовців припадала на непрацюючі бавовняні та з переробки вовни промислові заклади. Так,

у 35 непрацюючих бавовняних фабриках міста нараховувалось 6459 робітників та 766 службовців, а у 37 фабриках з обробки вовни – 1038 робітників та 167 службовців. На ці дві виробничі групи підприємств припадало 90,2 % усіх робітників непрацюючих промислових об'єктів Москви [1. – 1920. – 1 октября].

Великий відсоток зупинених фабрик мав місце у шовковій промисловості, який сягав 84,2 % усіх підприємств текстильної галузі. В той же час непрацюючі робітники цього виду виробництва становили лише 43,6 %. В інших галузях московської промисловості відсоток непрацюючих підприємств відрізнявся значними коливаннями. Так, виробництва, які виготовляли продукцію для армії, зазнали порівняно меншого скорочення. До таких, зокрема, належали металообробні, де відсоток непрацюючих промислових закладів становив лише 18,5 %. А в гірничозаводській галузі цей показник сягав 62,5 % [11, с. 181].

Варто також розглянути й інший бік проблеми скорочення кількості робітників Москви. Продовольча криза та зменшення чисельності працюючих підприємств змушували цю категорію населення залишати місто, шукаючи роботу та продукти харчування на селі. У Москві означений процес відбувався досить інтенсивно ще й тому, що значну частину фабрично-заводських робітників міста ($\frac{9}{10}$) складали вихідці з сіл. Тому на підприємствах, які напередодні впровадження непу продовжували працювати, виникла проблема нестачі робочих рук, про що свідчать дані таблиці 2.

Таблиця 2.

**Попит та пропозиція робочих рук на ринку праці Москви
(осінь 1920 р.) [1. – 1920. – 4 ноября].**

Виробництва	Пропозиція робочих рук	Попит на робочі руки
Текстильні	111	210
Швацькі	389	574
Харчові	363	383
Друкарські	95	127
Будівельні	227	1268

Як видно з наведеної статистики, окремі галузі виробництва потребували значної кількості робочих рук. Подальше скорочення чисельності робітників ще більше загострювало ситуацію в промисловості міста.

Наслідком закриття або скорочення виробництва стало падіння обсягів валової продукції промисловості Москви. Так, якщо в 1913 р. підприємства міста випустили промислової продукції на суму 556.742 тис. золотих крб., то в 1920 р. – лише на 85.683 тис. золотих крб., що становило 15,4 % [13, с.2 приложеній]. Окремі галузі зазнали ще більшого скорочення. Зокрема, вартість валової продукції текстильної промисловості становила 10,5 %, металообробної – 12 %, хімічної – 12,5 % рівня 1913 р. [13, с.15].

Знизилась за роки громадянської війни продуктивність праці в московській промисловості. В 1920 р. в текстильній галузі вона становила 24,8 %, в хімічній – 24 %, в шкіряній – 30,8 %, в металопромисловості (в 1919/1920 р.) – 16,1 % рівня 1913 р. [14, с. 214].

Основними причинами, які зумовили падіння виробництва промислової продукції Москви та сприяли скороченню чисельності робітників, стали сировинна, паливна та продовольча кризи.

Як зазначалось вище, громадянська війна спричинила відрив московського регіону від джерел постачання промислової сировини. Зокрема, припинились поставки шовку з Японії, Китаю, Італії, Франції та Кавказу [1. – 1920. – 15 июля]. Протягом двох останніх років війни на московські фабрики не надходила бавовна з Туркестану та Західної Європи [15, с.109]. Значно скоротилось постачання

продовольчої сировини для харчової промисловості, особливого загострення набула дана проблема у зв'язку з неврожаєм 1920 р. в Центральних районах Росії. У результаті складалась загрозлива ситуація для галузей, що випускали товари широкого вжитку.

Особливого загострення набула проблема забезпечення міста паливом. Якщо в 1914 р. Москва споживала 110.700 тис. пудів умовного палива, то в 1918 р. – 64.300, в 1919 р. – 51.060, в 1920/21 р. – 53.100 тис. пудів [14, с. 237]. Припинилось постачання вугілля з Донбасу, оскільки ця територія знаходилась у зоні воєнних дій. Майже не надходила до міста нафта. Хоча в Підмосковному вугільному басейні збільшився видобуток, але це була лише незначна частка необхідного палива. Тому в паливному балансі міста більше 84 % складали дрова, частка яких у 1914 р. становила лише 36 % [12, с. 207].

Паливна проблема надзвичайно загострилась восени 1919 р. Відділ палива Московського міського раднаргоспу у своїй доповіді РНК від 21 листопада 1919 р. визначав щоденну мінімальну потребу в дровах для Москви в 250 вагонів. Фактично ж наприкінці жовтня та в листопаді 1919 р. в місто було завезено значно менше вказаної норми [12, с. 207]. Проблему з паливом не було вирішено і в 1920 р. Виступаючи на III Всеросійському з'їзді рад народного господарства, Московської ради та профспілок 25 січня 1920 р., О.І. Риков зазначав, що оптимальною нормою для Москви є 400 вагонів дров на добу, але на даний момент не вдалось забезпечити навіть 300. Основною проблемою, на думку доповідача, була відсутність транспортних засобів для перевезення цього виду палива [15, с. 111]. Один з дослідників непу стверджує, що паливна проблема виникла в результаті політики правлячої партії щодо селянства та проведення нею продовольчої політики. Відмовившись восени 1920 р. від лісозаготівель способом господарського підряду, насильницькими методами не вдалось залучити селян до заготівлі дров. Такі дії дали незначний результат – близько 30 % від завдання [8, с. 16].

Нестача палива призвела до зупинення руху на залізницях, в результаті чого до столиці припинилось постачання продовольства та промислової сировини. В місті було обмежено норму видачі хліба населенню, хоча вона була недостатньою і в попередні роки. Так, в 1919 р. робітники Москви чверть продуктів отримували за картками, а три чверті добували на "чорному ринку". Службовці за картками отримували лише п'яту частину необхідного хліба [14, с. 174].

Проблема поліпшення забезпечення міста продовольством розглядалась на пленумі Московської Ради 2 червня 1920 р. В доповіді про економічне становище робітників відзначалось, що "спостерігається невдоволення серед окремих груп робітників у зв'язку з продовольчими складнощами". Також повідомлялось, що робітники окремих промислових підприємств вимагають, щоб тим, кому надали відпустки, дозволили поїхати у провінцію за продовольством. Однак, представники Наркомату шляхів сполучення заявили на пленумі, що залізниця не в змозі перевезти таку кількість робітників [2. – 1920. – 3 июня].

Паливна та пов'язана з нею продовольча кризи набули загрозливих масштабів. В перших числах січня 1921 р. вже виникли перебої з постачанням хліба у Москві. Як з'ясувалось, його запаси в Європейській Росії були вичерпані, існувала лише можливість завезення з Сибіру та Північного Кавказу, чому перешкоджала транспортна проблема. Щоб забезпечити місто продовольством, вдалися до надзвичайних заходів. Зокрема, потяги з хлібом прирівнювались до воєнно-оперативних, а за їх просуванням до Москви слідували представники Московської Ради [12, с. 233-234].

Не зважаючи на вказані заходи, ситуацію не вдалось покращити. На початку лютого 1921 р. в місті почались страйки робітників-металістів, які тривали три тижні. В такій ситуації Президія Московської ради, не чекаючи дозволу центральної влади

та Наркомпроду, на початку березня прийняла рішення про зняття в Московській губернії загороджувальних загонів. Вказаний факт засвідчував надзвичайну складність ситуації, вихід з якої був можливим у разі відмови від попередньої економічної політики.

Отже, за три роки, що передували впровадженню нової економічної політики, промисловість Москви значно скоротилась. Мало місце зменшення як кількості промислових підприємств, так і працюючих на них робітників. В залежності від галузі виробництва це скорочення було більш інтенсивним або ж мало порівняно незначні масштаби. Найбільшого негативного впливу зазнали такі галузі, як харчова, хімічна, поліграфічна, а особливо – текстильна. До негативних наслідків економічної кризи в промисловості міста слід віднести також значне падіння продуктивності праці. Зазначені явища в промисловості Москви були спричинені транспортною, паливною, сировинною та продовольчою кризами, які переплелись між собою і утворили замкнений ланцюг причин та наслідків.

Джерела та література:

1. Экономическая жизнь: Газета экономических комиссариатов РСФСР: Высовнархоза, Наркомпути, Наркомпрода, Наркомзема, Наркомвнешторга, Наркомфина, Наркомтруда и ЦСУ. – М., 1920.
2. Известия ВЦИК Советов рабочих, крестьянских, казачьих и красноармейских депутатов и Московского Совета рабочих и красноармейских депутатов. – М., 1920.
3. Алещенко Н.М. Московский Совет в 1917-1941 гг. – М., 1976.
4. Гимпельсон Е.Г. Советский рабочий класс. 1918-1920: Социально-политические изменения. – М., 1974.
5. Горинев М.М. Москва в 20-х годах// Отечественная история. – 1996. – № 5. – С. 3-17.
6. Жиромская В.Б. Советский город в 1921-1925 гг.: проблемы социальной структуры. – М., 1988.
7. Матюгин А. Москва в период восстановления народного хозяйства (1921-1925 гг.). – М., 1947.
8. Павлюченков С.А. Экономический либерализм в пределах политического монополизма // Россия нэповская. – М., 2002. – С. 15-57.
9. Всероссийская промышленная и профессиональная перепись 1918 г. Предварительная сводка данных. – М.: Типография Горсовнархоза, 1920.
10. Статистический ежегодник 1921 г. – Вып. 1 // Труды ЦСУ. Т.VIII. Вып.3. – М., 1922.
11. Красная Москва. 1917-1920: Сб. статей по материалам стат. отдела Моск. Совета РК и Кр. Д. – М., 1920.
12. История Москвы: В 6-ти т. Т. 6: Период построения социализма (1917г. – июнь 1941 г.). Кн. 1. – М., 1957.
13. Фабрично-заводская промышленность г. Москвы и Московской губернии. 1917-1927. – М., 1928.
14. Московский Совет Рабочих, Крестьянских и Красноармейских депутатов. 1917-1927. – М., [1927].
15. Рыков А.И. Экономическое положение Советской России (Доклад на объединенном заседании III Всероссийского съезда советов народного хозяйства, Моссовета и профсоюзов 25 января 1920 г.) // Рыков А.И. Избранные произведения. – М., 1990. – С. 106-118.

А.В. Ленько

РЕФОРМЫ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В ИНДИИ (ПЕРВЫЕ ДВА ДЕСЯТИЛЕТИЯ ПОСЛЕ ОБРЕТЕНИЯ НЕЗАВИСИМОСТИ)

Первые два десятилетия независимого развития Индии характеризовались не только социально-экономическими сдвигами, но также серьезными политическими реформами, которые привели к формированию национальной политической

системы. Новая политическая система учитывала и органично соединяла в себе уникальные индийские традиции, а также наиболее прогрессивные институты и ценности западной демократии. Индия была одной из немногих восточных стран, которые с момента возникновения определенно стали на путь демократического развития и на протяжении всей дальнейшей истории неизменно придерживались выбранных ориентиров. Бывшая "жемчужина" Британской империи стала ярким образцом демократии для всех афро-азиатских стран, покончивших с колониальным периодом своей истории. Освещение особенностей реформирования полуколониальной политической системы Индии, которая несла на себе следы английского господства, является актуальным с точки зрения изучения позитивного опыта политической модернизации обществ с явно выраженной не западноевропейской социально-культурной и политической традицией.

В отечественном востоковедении немало внимания уделялось особенностям социально-культурных и идеологических процессов, которые присущи в большей или меньшей степени всем странам Востока. Среди ученых, которые специально занимались анализом и обобщением типичных для Востока социально-культурных закономерностей, можно выделить Л.С. Гамаюнова, А.В. Гудыменко, Б.С. Ерасова, Б.С. Старостина, В.Л. Шейниса. Ценные теоретические наработки этих востоковедов до настоящего времени не применялись к анализу социально-политических процессов в независимой Индии, что, по нашему мнению, является упущением, так как на Востоке в гораздо большей степени, чем на Западе, проявляется самодовлеющее влияние традиций на все сферы общественной жизни. В этой связи представляется научно актуальным сопоставить некоторые элементы отечественной "теории востоковедения" с фактическим материалом, который содержится в индологической литературе, посвященной политическому развитию Индии. Следует отметить, что политические процессы в независимой Индии рассматривались в работах таких ученых как А.Э. Азарх, Л.С. Гамаюнов, Д. Гандгил, Т.Ф. Девяткина, Э.Н. Комаров, И. Левин, В. Мамаев, М.А. Плешова, А.И. Чичеров, М. Babybhei, M.P. Chinai, N.V. Gadgil, H.V.R. Iyengar, J.R. Siwsch. Исходя из выше изложенного, автор статьи ставит перед собой задачу рассмотреть изменения политической системы в Индии не просто как ее дальнейшее развитие, а, прежде всего, как реформу унаследованной полуколониально политической системы согласно сложившимся на момент обретения Независимости индийским политическим традициям, а также субъективным предпочтениям политического руководства страны.

В рассматриваемый период истории Индии возможности выхода на поприще частного предпринимательства и коммерции для многих представителей среднего класса (включая самостоятельных мелких хозяев и лица наемного труда) были предельно сужены. Пути социального продвижения реализовались скорее в форме межпоколенной мобильности посредством института образования, чиновничьей карьеры, службы в армии и полиции, чем в собственно хозяйственной области. Основное препятствие для них заключалось в ограниченных абсорбционных возможностях современного сектора [1, с. 493], которые не удалось существенно поднять из-за срыва ускоренной модернизации. Поэтому перед модернизирующимся индийским обществом стояла задача найти пути социализации индивида, оставляя ему возможность выбора и изменения, а также создать средства контроля неизбежных конфликтов в обществе и внутри самой личности [2, р. 255-261]. Следует отметить, что моральный солидаризм проявлялся в традиционных восточных обществах в форме малой группы, рода, клана, племени или касты. Индийское общество в целом нуждалось в более универсальных и модернизированных интеграторах, которые не несли бы ярко выраженной межличностной привязки, что характерно для Востока, где существует установка на

ценностно-личностные, солидаристские связи в их сложившейся локальной или глобальной форме [3; 4, с. 18]. Такими интеграторами могли быть: реформированная религиозная традиция, государство и гражданское общество [5, с. 520]. Как показала практика, в политической модернизации Индии были, прежде всего, задействованы два последних интегратора.

Сама практика политического руководства страной, а также выбор модели экономического развития, в основе которой лежало централизованное планирование, и создание в этих целях такого важного органа, как Плановая комиссия, возглавляемого сначала Джавахарлалом Неру, требовали значительной концентрации власти. Постепенно шел процесс усиления центральной власти в большей степени, чем это было предусмотрено Конституцией [6, с. 168]. Основными рычагами усиления центральной власти стали мажоритарная система и Высшее руководство (неформальный центр власти).

Мажоритарная система выборов давала решающее преимущество единственной крупной партии (ИНК) перед остальными. В результате полученных на всеобщих выборах в 1952, 1957 и 1962 гг. лишь 45-47 % голосов, Конгресс обеспечил себе около трех четвертей депутатских мест в Лок Сабхе [7, с. 4]. Представители политической элиты Индии глубоко верили в демократичность парламентских институтов и поддерживали парламентаризм, но они не считали образцом для Индии ни английскую, ни американскую двухпартийную систему, ни многопартийную систему по типу французской, ни устойчивую компромиссность различных групп и партий, которая была характерна для Швеции [8, с. 52; 24, р. 64]. В связи с этим парламентскую демократию было целесообразно подчинить интересам исполнительной власти, которая, согласно традиции, являлась монополией ИНК. Поэтому премьер-министр Индии Джавахарлал Неру отверг предложение Г.В. Малванкара, избранного спикером в 1952 г., взять за правило назначать на эту должность политически не ангажированного депутата [9, р. 83.]. После смерти лидера правых С. Пателя, контролировавшего ИНК, Неру потребовал от президента ИНК П.Д. Тандона переизбрать Рабочий комитет и Центральную избирательную комиссию, с целью ввести туда своих сторонников. На последовавший отказ Тандона, Неру вышел из Рабочего комитета и тем самым спровоцировал кризис власти. В результате этого Тандон вынужден был покинуть пост президента ИНК. Таким образом, в августе 1951 г. Неру удалось совместить два поста – президента Конгресса и премьер-министра [10, р. 182]. В результате острых разногласий в Рабочем комитете в 1954 г. Джавахарлал Неру вынужден был оставить пост председателя Конгресса, который с этого времени стал играть менее важную роль в политической жизни страны и в партии [8, с. 52]. Решающим центром в ИНК стала парламентская фракция [8, с. 16], так как она утверждала основные направления внутренней и внешней политики. Парламентская фракция, по существу, превратилась в самостоятельную парламентскую группу Конгресса, и в официальных документах и прессе она даже называлась парламентской партией Конгресса. В начале 1960-х годов развернулась ожесточенная борьба за руководство парламентской фракцией ИНК, которая выражалась в стремлении оппозиционных Неру группировок ввести пост заместителя председателя парламентской фракции. Учитывая занятость Неру в Кабинете Министров, заместитель председателя парламентской фракции мог бы фактически самостоятельно вершить дела в парламенте. Однако Неру был категорически против этого и своевременно воспрепятствовал созданию такого поста [8, с. 53].

Важную роль в руководящих органах Конгресса играло, так называемое, Высшее руководство (High Command). Обычно в Высшее руководство включались председатель Конгресса и несколько наиболее влиятельных конгрессистов. М.К. Ганди входил в состав Высшего руководства и имел неоспоримый авторитет [11, р.

324] даже тогда, когда формально не был членом Конгресса. В период независимости туда включались премьер-министр и ведущие министры. После 1947 г. Неру всегда входил в Высшее руководство и был его главой независимо от того, являлся он председателем Конгресса или нет. Решения Высшего руководства не носили официального характера, но имели огромное значение для деятельности ИНК и правительства. Эта группа, как правило, решала самые важные вопросы политики и экономики страны, вносила их на обсуждение рабочего комитета, Всеиндийского комитета Конгресса (ВКК) или съезда партии [8, с. 73-74].

Наиболее важные рычаги власти приводились в действие под воздействием индийского неотрадиционализма, который способствовал сочетанию принципов традиционной и харизматической власти, и ограничивал потенциальные возможности рационально-легальной власти, дискредитированной за годы колониализма. Неотрадиционализм был реакцией на модернизацию, которая выражается в стремлении сохранить традиции в условиях ускоренного развития восточных обществ. В Индии наиболее ярким проявлением неотрадиционализма является гандизм, мотивы которого были подхвачены в различных течениях индуизма [4, с. 21-22,]. В связи с этим, можно считать историческим для Индии январское заседание Всеиндийского комитета Конгресса в 1942 г., когда М.К. Ганди официально назвал Неру своим приемником [12, с. 168]. Вследствие перечисленных выше особенностей механизма власти, полномочия Кабинета министров практически не были очерчены в Конституции Индии. Согласно Конституции, не требовалось обязательного контрассигнования президентских указов премьер-министром или министрами как условия их дееспособности. Широкие полномочия Президента фактически осуществлялись Кабинетом министров. Президент, как правило, лишь оформлял решения, принимаемые Кабинетом во главе с премьер-министром. Эта практика в период правления Неру превратилась в неписаный конституционный обычай [13, с. 12-13].

Джвахарлал Неру признавал, что в Индии не было устойчивых демократических институтов и традиций [14, с. 443], а индийская политическая система в период колониализма, представляла собой смесь демократии и авторитаризма, обладая, как считал Неру, недостатками обоих [14, с. 161-163].

Было также очевидным, что если не предпринимать сознательных усилий по развитию инициативы, самостоятельности, самоорганизации масс, то растворение индивида в общине приведет к его поглощению государством, представляющее действительный или мнимый общественный интерес [5, с. 520]. Существенное идеологическое влияние на Неру и на индийскую общественность оказывала концепция политического развития Индии М.К. Ганди. Ряд положений этой концепции может рассматриваться как антитеза теории рациональной бюрократии М. Вебера. М.К. Ганди отрицал позитивный характер государственного управления, основанного на доминировании бюрократии, и развивал идею "непосредственной демократии" на началах самоуправления [15, с. 12]. В 1948 г. на открытии общенациональной конференции министров, ведавших делами местного самоуправления, Неру подтвердил свою солидарность с основными политическими идеями М.К. Ганди [См.: 16, р.ХШ]. Он заявил следующее: "У нас вошло в привычку думать о демократии наверху, а значит в меньшей степени о демократии внизу. Однако демократия наверху не добьется успеха, если она не создаст фундамент внизу" [Цит. по: 6, с. 168]. К началу 50-х годов все деревни большинства штатов имели свои выборные панчаяты, и только в некоторых штатах охватывали 70-90 % всех поселений [6, с. 174].

Недостаточная эффективность действия Программы общинного развития (ПОР), которая с 1952 г. являлась одним из основных механизмов государственного воздействия на сельское хозяйство и социальную сферу (первоначально внедрялась

при организационной и финансовой поддержке США), побудила правительство Индии в 1957 г. поручить Плановой комиссии под руководством Б. Мехты выяснить причины слабой экономической отдачи ПОР и определить пути ее дальнейшего развития. Комиссия пришла к выводам, которые точно согласовались с концепцией демократического социализма, проводимой правительством Неру. Основная идея заключалась в том, что для успешного осуществления ПОР (развития экономической демократии) необходимо ее сочетание с расширенной политической демократией и их более глубокая интеграция. Комиссия заявила, что требуется заинтересованность, участие и контроль со стороны сельской общественности, а также тесное взаимодействие государственной администрации и местных выборных органов. На основании ст. 40 Конституции Индии (государство обязалось наделить сельские панчаяты необходимыми полномочиями и властью для эффективного самоуправления [17]) предлагалось усовершенствовать существующее самоуправление путем создания системы панчаятов на трех уровнях – деревни, блока и дистрикта. Предложения комиссии Б. Мехты были одобрены Неру и с 1959 г. система "панчаяти радж" стала внедряться повсеместно [6, с. 178]. Идеи демократизации и децентрализации политическое руководство Индии вынашивало на протяжении нескольких десятилетий напряженной политической борьбы. Сам Неру настолько был захвачен этими идеями [18, р. 34-38], что принял личное участие в церемонии открытия системы "панчаяти радж" в Раджастанхоне [6, с. 178].

В 1959-1962 гг. в большинстве штатов была введена трехступенчатая система панчаятов, согласно которой предполагалось тесное взаимодействие коллেকтора дистрикта с председателем зила паришад, главы блока общинного развития с председателем панчаят самити, сельского инструктора ("грам севак") с председателем панчаята. Несмотря на то, что на практике их взаимоотношения складывались трудно, активизация деятельности панчаятов и проводившиеся в них выборы способствовали пробуждению общественного сознания у сельских жителей [6, с. 179-180]. По всей видимости, правительство Индии рассчитывало реализовать свою идеологическую концепцию демократического социализма не столько путем парламентской демократии, которая для него превратилась в рычаг власти, сколько через развитие демократии на местном уровне. Таким образом, предполагалось создать гражданское общество, где, по мнению профессоров Р. Прасада и С. Рао, в первую очередь, народ должен быть источником стабильных позитивных перемен, а не государство, которое, как правило, является главным инициатором и проводником радикальных преобразований [19, р. 205.]. Для того чтобы окончательно закрепить выбранную стратегию на высшем государственном уровне, премьер-министр Джавахарлал Неру содействовал созданию министерства общинного развития и кооперации [6, с. 180], а в 1964 г. по его настоянию на сессии ИНК в Бхубханешваре была принята резолюция о демократическом социализме.

Курс на укрепление демократии предполагал появление нового мощного общественно-политического интегратора – государства. В первой половине XX столетия в некоторых районах Индии существовала заметная разница между политическими деятелями и работниками, занятыми в сфере образования, общественной деятельности и т. п. После получения независимости такие разграничения в основном исчезли, она стала осуществляться государством или полугосударственными организациями [20, с. 345]. Местные политики обрели значительное влияние, а чиновники, представители гражданской службы, стали скорее работать на политиков, чем на широкую общественность [6, с. 166]. Принадлежность к правящей партии давала определенные преимущества, позволяла расширить социальные и деловые связи, и поэтому в Конгресс потянулась наиболее предприимчивая часть населения, которая резко увеличила число его членов в первое десятилетие независимости (в 1951 – около 30 млн.

первичных членов, в 1957 г. число их упало до 4,5 млн., а в 1963 г. — до 2,6 млн. человек [8, с. 69-71]. Доступ к государственному аппарату позволял устанавливать новые аскриптивные связи (термин прочно утвердился после работ Т. Парсонса. И вобрал в себя все варианты предписанного типа социальных связей, обозначаемых широким рядом терминов межличностные, коммунитарные, коммунократические, общинные, солидаристские, клановые и т. д.), образование которых было затруднено или невозможно в рамках традиционного индийского общества. Например, Д. Гандгил отмечал, что большинство чиновников, получившие от правительства огромные возможности для регулирования деятельности частного предпринимательства, рассматривали бизнесменов как потенциальных нанимателей или покровителей их сыновей, родственников и даже их самих [21, с. 342-343]. Вероятно, в связи с этим, многие крупные индийские предприниматели стремились сами занять высокие посты на государственной службе: Дж. Матхаи был членом правительства, Х. Модии губернатором штата Уттар-Прадеш, А.Д. Шрофф и П.Тхакурдас возглавляли важные государственные комиссии, Г.Л.Мехта был послом в США [22, р. 266.].

Таким образом, политическая элита Индии стремилась создать общество, где, народ будет выступать инициатором позитивных перемен, а не государство, которое в большинстве случаев является единственным организатором и проводником радикальных преобразований. Поэтому парламентскую демократию было решено подчинить интересам исполнительной власти, которая, согласно традиции, являлась монополией ИНК. Премьер-министр Индии Джавахарлал Неру остался верен своему курсу на политическую модернизацию Индии. В 1951 г. он мог без особого сопротивления ввести диктатуру в Индии, или, как отмечал М. Эдвардс стать, "неоспоримым цезарем" [23, р. 247]. Сам Неру, как и его окружение, был твердо убежден в прогрессивности демократии, и поэтому определенно отказался от диктатуры или жесткого авторитаризма. Под руководством первого премьер-министра независимой Индии началась широкомасштабная политическая реформа, которая затронула всю общественно-политическую систему, включая общественную и государственную идеологии. Характерной особенностью реформы политической системы Индии стал курс на укрепление демократии в Индии. Он предполагал максимально допустимую концентрацию власти на высшем уровне при сохранении парламентской демократии в сочетании с максимально возможной демократизацией и децентрализацией на низших уровнях власти, то есть на уровне местного самоуправления. Государственной идеологией модернизации стала концепция демократического социализма, которая предусматривала укрепление демократии, развитие государственного сектора при одновременной поддержке частного сектора экономики, обеспечивала эффективную реализацию государством социальных программ и способствовала развитию общественно-политической системы Индии по пути ускоренного прогресса.

Источники и литература:

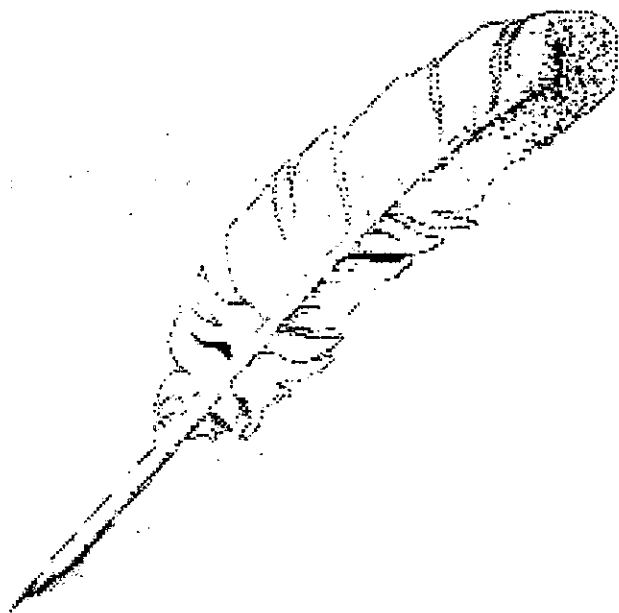
1. Гудыменко А.В., Старостин Б.С. Общество и индивид // Развивающиеся страны: экономический рост и социальный прогресс. — М., 1983.
2. Germany G. Modernization and Urbanization // The New Encyclopedia Britannica. — 1988. — Vol. 24.
3. Национально-освободительное движение и идеологическая борьба. — М., 1987.
4. Ерасов Б.С. Массовое сознание в развивающихся странах: содержание и динамика перемен // Идеологические процессы в массовом сознании в развивающихся странах Азии и Африки. — М., 1984.
5. Шейнис В.Л. Основные сферы социальной жизни: тенденции и особенности развития // Развивающиеся страны: экономический рост и социальный прогресс. — М., 1983.

6. Плешова М.А. Представительная демократия в Индии: эволюция местного самоуправления // Экономическое, социальное и политическое развитие Индии (1947-1987). – М., 1989.
7. Комаров Э.Н., Чичеров А.И. Тенденции политического развития современной Индии // Идеологические проблемы современной Индии. – М., 1970.
8. Девяткина Т.Ф. Индийский национальный конгресс (1947-1964). – М.1970.
9. Gadgil N.V. Government from Inside. – Meerut: Meenakshi, 1968.
10. Siwsch J.R. Dynamics of Indian Governments and Politics. – Delhi, 1985.
11. Babybhei M., Chinai M.P. India's March Towards democratic socialism. A Businessman's Perspective. – Bombay, 1972.
12. Бхатия В. Джавахарлал Неру и становление индийско-советских отношений (1917-1947). – М., 1989.
13. Левин И., Мамаев В. Вступительная статья // Конституция Индии. – М., 1956.
14. Неру Дж. Автобиография. М.1955.
15. Азарх А.Э. Государственные служащие Индии. Эволюция государственной бюрократии в условиях независимости. — М., 1979.
16. Gandhi M.K. Village Svaraj. – Ahmadnabad, 1962.
17. Конституция Индии. – М., 1956.
18. Iyengar H.V.R. Administration in India. – Bombay, 1969.
19. Problemes de la culture et des valeurs culturelles dans le monde contemporain. – Paris, 1983.
20. Гамаюнов Л.С. Индия: исторические, культурные и социально экономические проблемы. – М., 1972.
21. Гандгил Д. Планирование и экономическая политика в Индии / Под ред. Ю.А. Ершова и М.С. Панкина. – М, 1963.
22. Leadership and Political Institutions in India. – Princeton, 1959.
23. Edwards M. Nehru. A Political Biography. – London: All Lane, 1971.

Summary

The paper "Reforms of political system in India (the first two decades after obtaining Independence)" studies the process of transformation of political institutions in Independent India. The author emphasizes a state and a civil society as main factors of political modernization of India in the above-mentioned period. The concentration and strengthening of power in the high ranks of the Indian establishment went along with the decentralization and democratization at the bottom of the Indian society. The main tools of firming the power had been a majority-based election system and High Command (the informal organization of the most honorable statesmen), and the democratization was mainly brought by the elective three-level system of self-governance. In spite of it not being authorized by Constitution at such scale the post of Prime Minister has become most important that reflects the specifics of India as an Eastern country.

Регіональна історія

**МІСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ І ЗЕМЛЕКОРИСТУВАННЯ ОДЕСИ
НАПРИКІНЦІ ХVІІІ – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ СТОЛІТЬ**

За наявними джерелами відвід землі місту почався у 1794 році. Ордером від 30 травня граф Зубов, на підставі Найвищого рескрипту "про влаштування м. Гаджибея" від 27 травня 1794 року, повідомив де-Рібаса про те, що дав розпорядження Катеринославському губернатору Каховському з метою відведення землі під будівлі і вигін 29500 дес. зручної і 1200 дес. незручної землі. У своїх розрахунках про відвід землі граф Зубов посилався на атлас Катеринославської губернії і на розділ 8 пункта 2 межевої інструкції, у якій була встановлена визначена кількість землі для відводу. Роздачу землі, що залишалася б згодом у надмірності, Зубов відводив до компетенції де-Рібаса, обґрунтовуючи своє рішення тим, що останній був головним командиром.

Подальший розвиток відводу землі м. Одесі приводиться в рапорті Генерала Бердяєва від 18 квітня 1797 року, серед статистичних даних про кількість будинків, фабрик, магазинів наводяться дані про те, що земля під будівлі і вигін уже відмежована (у кількості 29500 дес. зручної і 1200 дес. незручної), але не затверджена межевими знаками [3].

З метою затвердження визначеної і відмежованої кількості землі для міста під будівлі і вигін Бердяєв відсилає 18 квітня 1797 року рапорт Імператору Павлові І.

На свій рапорт Бердяєв одержав наказ Імператора Павла від 20 травня 1797 року, яким велів місту Одесі, за прикладом інших міст, призначити узаконену пропорцію "вигонних земель" (1). Цей наказ, на перший погляд, не дає прямої відповіді на рапорт Бердяєва (2) про затвердження за містом 30700 дес., але з загального його змісту можна зробити висновок, що у зв'язку з попередніми подіями, що в ньому міститься визнання за містом власницьких прав на всю призначену йому первісну кількість землі безвідносно до її ситуації, що визначалася межевими законами. Іншими цими словами не обмежувало місто користуватися земельним наділом у призначеному йому розмірі. Але з іншого боку, вирішуючи питання про земельний наділ, наказ Павла І не міг встановити прав міста на володіння наділом тим обсягом окружної риси, як він був наділений [3].

Попереднє межування Одеського міського вигону зроблено Костянтиноградським землеміром Полозовим у травні 1795 року. Внаслідок Найвищого веління від 20 травня 1797 року і розпорядження Новоросійського Губернського Правління (за наказом Сенату від 26.05.1797 року) губернський землемір Чуйко дав ордер Перекопському землеміру Бобровникову про формальне відмежування міської "вигонної" землі. У межевому акті, складеному 12.09.1797 року і внесеному в межеву книгу, що потім була, з планом, затверджена Сенатом, землемір обчислив:

- 1) розмір усієї площі всередині окружної межі – у 5878 дес. 109 саж²;
- 2) кількість зручної землі, що залишилася – у 5170 дес. 995 саж². за винятком незручних місць;
- 3) кількість земель, охоплених окружною межею і входних до складу "вигонної" площі, з підрозділом на кілька категорій
 - а) землі під будівлями міста Одеси – у 901 дес. 1080 саж., б) під хуторами 2 дес. 256 саж., в) під ріллею – 119 дес. 1080 саж., г) степу, здатної до ріплі і косовиці 4147 дес. 1434 саж., д) під фортецями (великий і малий) 38 дес. 2240 саж., е) під

цвинтарем 2 дес., ж) під великими дорогами 49 дес. 1265 саж., під польовими дорогами 28 дес. 990 саж., під затокою 9 дес. 194 саж., ярами, косорогами, кам'янистими, піщаними місцями і солонцями 579 дес. 1625 саж.[3].

Такі були результати попереднього межування(3) земель міста Одеси.

На зручній землі всередині окружної межі складалося під час межування, за ревізькими казками міста купців, міщан, іноземців всього 2882 душі. Очевидно, що з усієї землі, що увійшла в окружну межу, у користуванні міста відійшла тільки зручна земля 5170 дес. 995 саж.. При підведенні підсумків землі незручної 707 дес. 1514 саж., виявляється, що в нього входить фортечна територія (38 дес.)(4). До складу зручної землі за межевою інструкцією 25 травня 1766 року (р.8), увійшли тільки ті, що Були відведені під міські будівлі і хутори, зорена і здатна до косовиці земля, яку місто одержало у користування.

У рапорті Сенату про виконання наказу Новоросійське Губернське Правління відповіло, що, призначена за іменним Найвищим велінням до м. Одеси "вигінна" земля, усього в кількості 5878 дес. 109 саж., формально відмежована. Яка ж кількість "вигінної" землі віддано місту в користування можна зробити висновок з наказу Губернського Правління Одеській Думі від 20 березня 1802 року з приводу наказу Сенату Олександра I від 24 січня 1802 року, в якому даються можливості Одесі зробити свій порт найвідомішим. У п. 1 підтверджується і продовжується дана Одесі Катериною II десятирічна пільга від платежу податків. У п. 2 указу наказано відмежувати необхідну кількість землі під міський вигін, відповідно до законодавства, а іншу частину розподілити між мешканцями по 50 дес. кожному [3].

Таким чином, юридично Найвищий наказ 1802 року визнає 1) що первісний наділ у 30700 дес. був затверджений за містом; 2) що, у відомих розмірах, раніше встановлених, затверджена за містом земля надійшла в його володіння, в якому і повинна залишитися; 3) що за відділенням "вигонної" землі в законній пропорції 5878 дес. 109 саж., повинна надійти у володіння міста вся спочатку визначена кількість землі, плануючи в тому числі і землю, яка виділена в його користування за часів Павла I, і; 4) що при неможливості залишити міський вигін у законних межах, додати донеї визначену кількість незручної частини "вигонної" землі, слід все відсутнє до повного наділу кількість землі, що підлягає віддачі в користування міста, поповнити землею, яка розташована поза "вигонної" риси.

Різниця наказів 1797 р. і 1802 р., стосовно земельного наділу, зводиться до того, що другий, у розвитку першого і відповідно клопотанню самого міста, надає всю залишену з 30700 дес. землю, за відрахуванням "вигонної", роздавати на господарські заклади міських мешканців, поповнювала рівною кількістю землю, уже зайняту поселенцями, із загальних місту приналежних земель, нарізкою поза відмежованою площею. Ми вважаємо, що значення Найвищого наказу 1802 р. роз'яснюється наказом Губернського Правління Думі і межевому перевірочному акту 1816 р.

Посилаючись на призначення, при початковому заснуванні міста по Найвищими веліннями Катерини II, під місто 29500 дес. зручної і 1200 дес. незручної землі і на виокремлення, по указі Павла I, окремо з тієї кількості частини для міського вигону, 5170 дес. 995 саж. зручної і 707 дес. 1514 саж. незручної, – яка затверджена формальною межею, Губернське Правління вирішило, що "вигонну" землю необхідно залишити в тому ж стані, відвести місту й інші землі в повній кількості, якій вона була колись призначена, щоб складала всю кількість 30700 дес. разом з міським вигонном. Завердження частини, що відійшла формально під вигін, наділяли в колишньому стані і віддачі місту відсутньої до повної кількості наділені землі викликало необхідність відмежувати у володіння міста ту кількість землі, що у складності з наданими в користування міста 5170 дес. 995 саж. "вигонної" землі і було потім відмежовано місту 19 червня 1802 р. виконуючим обов'язок землеміра Інюковим, а за

розпорядженням Катеринославської межевої контори, унаслідок знайдених невірностей, 23 серпня 1816 р. межу знову перевіряв старший землемір Михайлов. У межевому акті, складеному, обмежена земля названа дачами (Херсонської губернії Тираспольського повіту) подарованої за іменним Його Імператорської Величності наказу до міста землі, на якій розташовані слободи (Великий Фонтан, Люстер, Татарська, Дальницкая і Нерубайская) і хутора з замиськими будинками і різними угіддями, і яка у володінні знаходиться міста, купців, міщан і різночинців. Уся ця земля обмежена окружною межею, у якій виявилось 27752 дес. 1199 саж., розділена землеміром на зручну і незручну. За винятком незручних місць залишилося однієї зручної землі 25512 дес. 1903 саж., що разом з даної місту в користування "вигонною" землею 5170 дес. 995 саж. і утворюють повну кількість землі, призначену місту графом Зубовим і остаточно затверджена у володіння міста, із заміною незручних місць 1200 дес. зручними за наказом 1802 року [3]. Крім того, у 1802 році містом було придбано у поміщика Алтестія близько 12 000 дес. землі [18]. Таким чином, в результаті відмежування і покупки землі був остаточно сформований земельний фонд міста Одеси.

Форми землеволодіння(5).

Весь земельний фонд ми можемо поділити на кілька категорій:

а) власне міські землі;

б) хутори, дачі з замиськими будинками(6);

в) слободи, мешканці яких вважалися міськими міщанами(7).

За принципом землекористування, землі міста Одеси можуть бути розділені на наступні види: "дворові" місця в місті – належать власникам на повному праві; хутірські землі, що роздавалися в умовне володіння; садибні землі і "ділянки" – як орані землі також знаходилися в умовному володінні, на право володіння видавалися спеціальні відкриті аркуші.

Розподіл міської землі між мешканцями.

За законодавством кінця XVIII – першої половини XIX століть місто було великим землевласником, що не вело власного господарства, і тому муніципальна влада повинна була здавати землі в користування з метою одержання фіксованого прибутку шляхом платежів податків і повинностей, надаючи кожному орендарю повну волю у встановленні системи господарства.

Складність полягає в тому, що для різних категорій міської землі не було встановлено єдиних правил землевідвода. Вони варіювалися в залежності від форм і видів землеволодіння. Окремі правила існували для землевідвода мешканцям Одеси, передмість і сіл, розташованих на міській землі.

На практиці процес розподілу землі здійснювалося в такий спосіб.

Як відзначалося вище, указом 1802 року муніципальній владі дозволялося виділяти місцевим мешканцям по 50 дес. землі в одні руки, з метою заведення власної системи господарства. Але згодом виявилось, що місцеві мешканці стали займати землі самовільно без відводу. Як результат можуть піти незворотні наслідки – земля може стати предметом комерції і виникнути новий юридичний зміст земельних правовідносин. Тому Міська дума 1816 року клопоталася про припинення відводу землі. У 1817 році граф Ланжерон не був настільки категоричний і представляв у міністерство пропозиція або заморозити процес відводу землі, або відводити по 10-15 дес. землі з метою захисту інтересів місцевих мешканців. Комітет Міністрів у 1818 році, вивчивши і проаналізувавши за фактом сформовану ситуацію, дійшов до висновку, що роздачу землі необхідно призупинити. Однак дане рішення не змінило основ законодавства, у якому не був передбачений процес самозахоплення, і не було встановлено системи відповідальності за подібний процес [18]. І тому процес самозахоплення продовжився. Через таке положення вже в 1827 році, затверджена думка Державної Ради роздача земель знову була

санкціонована, але вже зі сплатою особливого збору по 1 карбованцю з десятини землі. З цього часу відводилося лише по 5 десятин із зобов'язанням побудувати будинок і посадити 100 дерев і 400 кущів.

Упорядкування процесу землевідводу знаменується виданням у 1842 році "загальних правил для роздачі земель у Новоросійському краї і Бесарабії, і в одеському градоначальстві". З загального змісту можна зробити висновок про те, що стали відводитись ділянки землі у розмірі 1 дес. з метою розведення садів і виноградників, і з умовою посадити протягом 3 років 100 фруктових дерев або 1200 кущів винограду. Однак і ці міри успіху не набули.

На одержання "ділянки" (орної землі) видавалися спеціальні відкриті аркуші. Така легкість отримання землі залучила масу населення, і в цьому випадку також почався процес самозахоплення землі, що спричинило за собою масу непорозумінь. З метою рішення даної проблеми в 1809 році герцог Ришельє разом з будівельним комітетом установив особливі правила для відводу і володіння землею. Згідно з цими правилами землі видавалися тільки тим, хто міг побудувати будинок і посадити дерева (тобто встановлювався майновий ценз на право орендування землі). У 1810 році було зроблене розмежування землі, що пройшло вкрай нерівномірно. Так, у Фоміній Балці кожному двору дісталось по 37 дес, у Гнілякові – 22, у Холодній Балці – 21, жителям Сухого Лиману по 13,5, Молдаванки – 6,5 дес. Цим якщо і припинилися непорозуміння, то лише між поселеннями, усередині села відбувалися ті ж розбрати через землю, і ділянки деревами не обсаджувалися, через це в 1827 р. оформлена думка Державної Ради – розмежувати знову землю і наділити 890 дворів по 11 дес. Для обсаджування ділянок даний був 3 річний термін і в 1830 р. приступили до розділу [18]. Думка Державної Ради не приведено було у виконання в точності: від неї зроблені відступи, викликані необхідністю і природним положенням справи. Насамперед, відповідно до представлення комісії, затвердженому генерал-губернатором, садибна земля була виділена особливо, також виділені ділянки під загальний вигін, і тільки інша орна земля пішла в розділ. Наявних домогосподарів виявилось не 890, як було раніш, а 1485, чому і сама величина ділянок була трохи зменшена, і для кожного села встановлена різна. На Великому і Малому Фонтані виділили по 7,5 дес. на двір, у Бурлачій Балці – 8 дес., 1548 саж., у Сухому Лимані – 9 дес., 1288 саж., у Татарці – 8 дес. 1767 саж, у Холодній Балці – 5 дес. 1422 саж, у Гнілякові – 8,5 дес, у Фоміній Балці – 7,5 дес., у Дальнікі – 7 дес., у Нерубайському – 5 дес., у Малому Куяльникові – 4,5 дес., у Кривій Балці – 4 дес. 800 саж. Тим, хто щойно поселився у Холодній Балці, Гнілякові, Фоміній і Дольнікі виділили з міської оброчної землі ще 113 ділянок, розміром від 4 до 5 дес. У 1843 р., за розпорядженням генерал-губернатора, була утворена особлива комісія для перевірки обзаведень ділянок і правильності володіння ними. Комісія ця знайшла 1598 ділянок у 10422 дес., з яких тільки 29 були обсажені, відповідно до правил відводу, і пропонувала відібрати необзаведенні ділянки. Однак, градоначальник, у своїй пропозиції Думі, знаходив неможливим відібрати ділянки, тому що уряд не зважиться позбавити 1500 сімейств міщан прибутків. У такому виді користування ділянками продовжувалося до 1890 року [18].

Як результат, на думку проф. А.І. Кіріпнікова, В.К. Надлера, Н.І. Ленца, А.Є. Шейнса й інших, склалася досить складна ситуація. При безладдях, що існували при роздачі землі, а, потім, і при переході земельного майна, основні розходження землеволодіння переплуталися. Більшість хутірських земель, садиб і ділянок переходили з рук у руки з новим юридичним змістом, і часто в наступних документах уже не згадувалося про умовне володіння. Земля ставала повною власністю. Умовність володіння, внесена в одні актів і не внесена в інші, породжувала масу непорозумінь [18]. Нездатність вирішення подібних ситуацій силами місцевого самоврядування вказувала про її незрілість і, виступаючи, хоча і не в повному обсязі,

як власник, повинні були вчитися раціональному використанню і розпорядженню землею.

Форми використання цих земель були різні: існувало і власне господарство, оренда, здача на рік за гроші, скопщина, тобто здача за частку врожаю. Оброчні міські землі здаються в оренду з публічних торгів на відомі терміни одеським міщанам для хліборобства і сінокосіння. Хутірські землі користуються як садиби для розведення садів і винограду. Частина земель приділяється під хліборобство; на цих землях переважно ведеться велось господарство, але вони роздавались і подесятинно за гроші або з частки врожаю. Виділені міщанським суспільством землі під хліборобство знаходились не в користуванні общини односельців, а поділені на шматки – ділянки.

За формою розведення сільськогосподарських культур на міській землі* ми можемо прийти до наступних висновків: перевага віддавалася у вирощуванні хліба (озимий та яриці); вирощування винограду; скотарству; рибальству; шовківництву і бджільництву. У сукупності занять на міській землі формувалася бюджетна частина міста. У розписі про доходи і витрати вона входила під різними найменуваннями (у залежності від правил по складанню розписів), тому умовно назовемо цю частину "доходи з землі, приналежної місту". З цієї ж статті формувався і витратний фонд міста, тобто частина, що муніципальна влада могла використовувати на місцеві необхідності і нестаток. Примітно і те, що у видатній частині бюджету на розвиток сільського господарства не було ні однієї статті за весь досліджуваний період. Так, наприклад, у 1798 році по даній статті в бюджет міста надійшло 203 р. 60 к., тобто 1,2 % бюджету міста [2]. У 1816 році по сукупності в міський доход надійшло прибутку на суму 58456 р. 39 к., що склало 16,2 % бюджету міста. У 1851 році прибутків, отриманих містом із землі, що належить місту на суму 156027 р. 50 к., що склало 7,5 %. У 1860 році місто одержало прибутки на суму 182166 р., що склало 4,01 % бюджету міста. У 1861 році з землі, приналежної місту, надійшов прибуток у сумі 62787 р. 69 к., що склало 14,1 % бюджету міста. Як бачимо з приведених даних, частина бюджету з прибутків із землі приналежної місту збільшується до 1816 року, потім намічений період падіння дохідної частини з землі [2]. Причому не виявляється зв'язку між збільшенням дохідної частини від збільшення всього бюджету, і навпаки. Уся справа в розвитку інших статей доходу, частка яких постійно збільшувалася, у першу чергу це доходи з митних сплат, і доходи з винного відкupu.

Яскравий приклад подібного підходу можна знайти на прикладі бюджету 1861 року, де з падінням прибутків від мита і винного відкupu знизився і загальний прибуток міста, але різко збільшилася частка бюджету від доходів з землі, приналежної місту(8). Таким чином, на формування бюджетної частини з землі, приналежної місту, пропорційно впливали фактори інфляції і збільшення пунктів доходів, що у свою чергу призводило до збільшення даної бюджетної частини за період з 1798 по 1861 року на 12,9 % [2;13-15]. Нажаль джерела Російського Державного Історичного Архіву і матеріали Державного Архіву Одеської Області не дають необхідних зведень про розвиток міських земель до 1830-х років і місця в цьому процесі місцевих органів влади. Відомі нечисленні згадки з даної теми в звітах губернаторів. Але мова йде більше про проблеми ніж про успіхи. Основна змістовна база по керуванню земельною власністю муніципальними органами влади зводиться до наступних характеристик: 1) загальний рівень розвитку і керування земельними ресурсами оцінювався незадовільно; 2) відсутність матеріальної зацікавленості з боку місцевого населення; 3) муніципальні органи влади не організували переробних промислових закладів; 4) органи місцевого самоврядування не подбали про встановлення раціональної системи господарства і системи обробки полів, як результат відсутність толоч і раціонального плочосмена, що дає пагубні наслідки при неврожаях; 5) нераціональна система розподілу землі між жителями; 6) органи

місцевого самоврядування не вживають заходів до удосконалення технологій по виробництву; 7) муніципалітети не вживають заходів до підвищення кваліфікації у робітників; 8) в області виноробства основні проблеми – ця нестача грошей для розвитку, слабка купівельна спроможність населення, виготовлялася не якісна продукція, недостача технологій для переробки врожаю; 9) успішно розвивалися тільки скотарство і рибні промисли, і як відзначалося в звітах губернаторів і оглядах губернії, ці галузі були дуже корисними в економіці міста і краю в цілому. Одночасно з цим намітилися до 1830 – м рр. і негативні фактори в цих галузях – значне зменшення продажу, а в результаті і доходів, лов риби проходив не по періодах, а постійно, що в результаті приводить до зменшення кількості риби, постійне підвищення оподатковування. Скотарство страждало в основному: від інфекційних захворювань, що призводило до значного падіння худоби; постійного подорожчання корму, у результаті приводило до того, що на зміст витрачалося більше, ніж отримувався прибуток; і регулярних підвищень податків [2].

Кроки виходу зі сформованої складної ситуації були намічені урядом і місцевою адміністрацією, а практичне втілення було покладено на компетенцію місцевих органів влади. Отже, були розроблені і знайшли практичне застосування наступні кроки: а) наділення додатковою землею, у результаті розширювалися посівні площі; б) збільшення грошових дотацій (не регулярні й одноразові); в) муніципалітети організували появу цехів по переробці сільськогосподарської продукції; г) стимулювання торгівлі (у першу чергу зовнішньої); д) упроваджувалися нові способи оброблення землі, збору врожаю; е) створення умов для зацікавленості населення займатися сільським господарством; ж) різні заохочення за заняття сільським господарством. У результаті удалося вивести з "примітивного стану" багато галузей міського господарства [2].

За даними звітів губернаторів, оглядів Херсонської губернії та Новоросійського календаря результати землекористування були досить успішними. В області вирощування хліба (найпоширенішими сортами пшениці були ярова й озима) врожай збільшився з 1,5 чвертей на душу населення в 1815 році до 5,5 чвертей на душу населення в 1861 році, тобто в 3,6 рази. Збільшилася також кількість хліборобів з 15913 чоловік у 1805 році до 43359 чоловік у 1829 році, тобто збільшилося в 2,7 рази, а до 1861 року збільшилося ще майже на 9000 чоловік [2; 4-10].

Землі, відведені під розведення фруктових садів, згодом не мінялися і склали 1101 дес. 1200 саж. (розводили в основному яблука, груші, сливи). Кількість дерев сильно не змінювалося і, в середньому за досліджуваний період, склало наступну кількість: яблунь – 40674, груш – 27042, слив – 7103 (врожайність і прибутковість підрахункам не піддавалися).

В області скотарства популярними для розведення були коні, вівці, свині і "рогата худоба". Кількість худоби збільшилося з 98092 голів у 1809 році до 334803 голів у 1861 році, тобто в 3,4 рази. У прибуток не вказувався в грошовому еквіваленті, але робилися висновки "заняття це приносить величезні вигоди місцевому населенню" [11;12].

Бджільництво не одержало особливого розвитку і кількість пнів у середньому складало 2000. У звітах губернаторів відзначалося, що прибуток виходив не значним [2].

Шовківництво також не отримало розвитку. Кількість землі, відведена під шовківництво, з часом не змінювалась і складала 6 десятин У середньому шовк виготовлявся від 5 фунтів до 8 пудів 18 фунтів [2].

Рибальство, за відомостями першої половини XIX століття, було дуже вигідним заняттям. У середньому існувало 40 рибних ловель і артілей. Ловилася риба на суму від 40000 карбованців до 70000 карбованців. На продаж у середньому йшло тільки 40% риби [11; 12; 2].

У галузі виноробства були помітні позитивні зміни протягом першої половини XIX століття, але загальна оціночна характеристика розвитку негативна. Кількість виноградних лоз до кінця досліджуваного періоду збільшилася до 4000000. Кількість вина, що виготовляється, у середньому показнику коливалося від 10 000 до 14 000 ведр [4-10; 2].

У 1861 році Херсонський губернатор, оцінюючи розвиток сільського господарства на міських землях за першу половину XIX століття, прийшов до висновку, що господарська частина в місті вимагає посиленого нагляду з боку адміністрації. Місто, володіючи величезними земельними угіддями, доведене бездіяльністю органів самоврядування до недостатності в засобах на покриття необхідних витрат. Загальний стан земельної власності міста оцінювалося як неефективне і нераціональне господарювання [2]. В результаті чого необхідні були великі зміни.

Таким чином, формування інститутів колективної муніципальної власності проходило тільки етап свого становлення і громадське управління повинне було вчитися раціональному користуванню та розпорядженню землею, причому при постійному зростанні витратної частини бюджету.

Примітки:

(1) На думку П.Н. Павлова, законодавство Російської імперії не знає інших прав власності на землю, крім права приватної і державної власності. Однак це не виходить, що дореволюційний законодавець не бачив специфічних особливостей права власності на землю місцевих публічних утворень. У царській Росії визнавався особливий характер даної власності. У сучасній Україні особливий характер власності муніципальних утворень виражається в тому, що поряд із правом приватної і державної власності, встановлюється право муніципальної власності. Особливий характер відповідної власності в Російській імперії визначався в нормах про об'єкт, суб'єкт і здійснення права власності на майно місцевих публічних утворень. Публічні обличчя виступали не тільки в ролі суб'єктів цивільних прав, але і носіїв публічної влади. В силу цієї обставини ці обличчя реалізували приналежне їм право власності в особливому порядку. Також як і казна (держава) учасники цивільних правовідносин, яких можна назвати муніципалітетами, реалізували в Російській імперії права власника на основі застосування як норм публічного, так і приватного права [1].

(2) Згідно наказу П.О. Зубова від 30 травня на Хаджибей розповсюдились статті "Грамоти на права і переваги містам Російської імперії". Прийнятий у 1785 р., цей закон визначав структуру органів міського "самоврядування". Все населення міста складало "міську громаду", яка виступала в ролі юридичної особи, могла мати власність (землю), прибуток з майна, збирати з населення спеціальний збір. "Городові обивателі" поділялись на шість станових розрядів – власників земель і будинків. У відношенні міст і міських співтовариств дореволюційний законодавець визнав за необхідне спеціально сказати про можливість приналежності їм міських земель, вигонів причому як усередині міста, так і за його межами [17]. Таким чином, демонструвалося, що право власності на майна суспільні не можна ототожнювати з майном, що знаходиться у власності казни (держави) чи приватних особ. Майна суспільні призначалися для здійснення публічних функцій. Говорячи словами дореволюційного законодавця для місцевих переваг і нестатків (ст. 81, 88, 90, 111, 117, 134, 136, 144, 167 Городового положення) [16].

(3) Межування може вважатися логічним завершенням "писцевих" межувань. У XVIII столітті в Росії починає застосовуватися так званий геометричний метод межування, за яким досить точно визначалися як загальна площа володінь, так і площа всіх угідь. Розпочато генеральне межування з обнародування Маніфесту про генеральне розмежування земель усієї Імперії від 19 вересня 1765 р. До Маніфесту додавалися Генеральні правила, дані межевої комісії для створення межевої інструкції та Інструкції землемірам, до генерального межування земель Імперії. Для підготовки висококваліфікованих кадрів у 1779 році в Москві була заснована землемірна школа при межевій Канцелярії, з 1819 року вона стає Константиновським землемірним училищем, а з 1835 року – Межевим інститутом, на основі якого пізніше були створені Московський інститут геодезії, аерофотозйомки і картографії, і

Московський інститут інженерів землевпорядження, перетворені в даний час у державні університети. Переведення оброку державних селян з осіб на землі викликав необхідність збирати більш повні дані про приналежність, кількість, якість і оцінку земель. Тому в 1837 році міністерство державного майна приступило до розробки нового земельного кадастру. Були проведені великі роботи по зйомці і визначенню розмірів садибних земель, ріллі, косовиць, пасовищ. Кожне з цих угідь поділялося на кілька розрядів. На основі зібраних даних про врожайність за 12 років визначали умовний валовий прибуток ріллі і косовиць. З прибутку виключали вартість насіння, витрати на добрива, обробку ґрунту, перевезення продукції і визначали умовний чистий прибуток. За даними про середні ринкові ціни на сільськогосподарські продукти обчислювали умовний чистий прибуток у грошовому вираженні [1].

Таким чином межування мало наступні основні цілі:

1. Юридичну – визначення і зміцнення формальними юридичними законами меж земельних володінь зі складанням відповідних юридичних документів.

2. Сільськогосподарську – усунення незручних умов землекористування (черезсмужжя, сильна звивистість меж і тощо).

3. Фінансову – визначення прибутковості володінь для числення податку на основі докладної зйомки й оцінки угідь.

(4) В законодавстві Російської імперії, земля, що відійшла у володіння "обивателів" міста, не могла мати нічого спільного з державною територією порту. У Найвищому наказі від 27 січня 1795 року про створення губернії Вознесенської, як і в наказах від 27 травня 1794 року й у пізніших Найвищих веліннях, проводиться суворе розмежування між міською і портовою територією. Таким чином, земля, існуюча під фортецями, не могла бути віддана у володіння міста. За межовими правилами підлягали віддачі в користування міста з казенних земель лише порожні. Землі не порожню хоча б і входили у встановлену ст. 2 р. 8 інструкції пропорцію вигону (дві версти п'ятисотих навколо міста), але вказувалися за казною, та на межових планах повинні були вказуватися окремо [3].

(5) На думку Павлова П.Н., у дореволюційній Росії законодавство і юридична наука не виділяли форм власності на землю. Дана економічна конструкція почала активно застосовуватися тільки в радянському праві, коли в юридичній сфері виникла традиція заміни правових понять соціально-економічними поняттями. У законодавстві Російської імперії мова йде не про форму, а про право власності [1].

(6) Складаючи власність міста, вони не могли переходити з рук в руки, без обмеження звання і стану. Пізніше на ці землі поширився порядок віддачі ділянок в оброчне утримання для будівлі дач, тобто висловлюючись сучасною правовою мовою, надання за окрему платню у термінове користування земельних ділянок для визначених господарських нестатків;

(7) Юридично дані землі складали власність міста, могли переходити тільки від міщанина до міщанина, і тільки односельцю; продаватися могло тільки майно, розташоване на землях, а не самі землі [18].

(8) Якщо в 1798 р. у бюджет входило 2 пункти доходу, то в 1861 р. у бюджет входив уже 31 пункт доходу з землі приналежної місту [13-15; 2].

Джерела та література:

1. Павлов П.Н. Разграничение государственной собственности на землю//Недвижимость и инвестиции. Правовое регулирование. – №4-2000.-с.1-7
2. Российский Государственный Исторический Архив. Ф. 1263-1281. – Оп. 3-20.
3. Лонгинов А. Устройство Одесского порта и первоначальный отвод земли городу Одессе// ЗООИД.-т.XVII. – Стр. 73.
4. Новороссийский календарь на 1837 г. Одесса.-1836., с.54-56.
5. Новороссийский календарь на 1839 г. Одесса.-1838., с.123-166.
6. Новороссийский календарь на 1835 г. Одесса.-1834., с.108-110.
7. Новороссийский календарь на 1836 г. Одесса.-1835., с.77-80.
8. Новороссийский календарь на 1845 г. Одесса.-1844., с.352-354
9. Новороссийский календарь на 1846 г. Одесса.-1845., с.334-338.
10. Новороссийский календарь на 1854 г. Одесса.-1853., с.407-408, с. 89.

11. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния./Составил Генерального Штаба полковник А. Шмидт/. – С-Пб, т. II – 1868, – с. 817, с. 744, с. 844.
12. Военно – статистическое обозрение российской империи (Херсонская губерния). Т. II., ч. 1., С.-Пб, – 1849, – 678 с.
13. Державний архів одеської області (ДАОО). Ф. 4. оп. 4. с. 11: 363 арк.
14. ДАОО. Ф. 4. оп. 4. с. 20. 85 арк.
15. ДАОО. Ф. 4. оп. 4. с. 15. 36 арк.
16. Российское законодательство. М., 1987. Т. 5. С. 68–129.
17. Історія Одеси / Колектив авторів. Гол. Ред. В. Н. Станко. – Одеса: Друк, 2002 – 560 с.
18. Одеса 1794-1894. К столетию города. – Одеса, 1895. – стр. 21-30.

В.І. Гамза

РЕЛІГІЯ І ЦЕРКВА ТЕРНІВСЬКИХ БОЛГАРСЬКИХ ПОСЕЛЕНЦІВ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Болгарська Тернівка (зараз мікрорайон міста Миколаєва) була створена в 1802 році на місці колишньої турецької колонії з однойменною назвою. З часом вона переросла у велике поселення, яке і нині зберігає певні етнічні риси. Поряд із болгарами тут проживають українці, росіяни та інші національності.

Спеціальних досліджень з історії релігійно–церковного життя колонії немає. Водночас окремі фрагменти знаходимо в працях українських і болгарських науковців. Деякі довідкові дані є в матеріалах Херсонської єпархії, виданих на початку ХХ століття [1]. О.Гриневич у статті “Терновка и Успенская церковь в ней” наводить ряд фактів з історії храму в II половині ХІХ століття [2]. Частково цього питання торкнувся Д.Заковоротній у публіцистичній роботі “Храмы Николаева” [3]. Статистичну інформацію про церкву подає болгарська дослідниця Р.Радкова в науковій статті “Нови дани за просветно-църковното състояние на българските колонии в Новорусийския край и Бесарабия през първата половина на ХІХ век”. [4]

В останні роки тернівські болгари, як і інші національні меншини в Україні включились у процеси відродження духовності і культури, поживавилось життя багатонаціональної церковної громади в селищі. Закономірно, що актуалізувався їхній інтерес до історії власної церкви. Ця публікація висвітлює особливості релігійного життя Тернівки у початковий період її існування.

Загострення релігійних протиріч стало одним із суттєвих факторів, що призвели на початку ХІХ століття до міграції болгар, в тому числі і майбутніх тернівських колоністів із Туреччини на південь України. Загальновідомо, що в Османській імперії на державному рівні проводилась політика ісламізації, а в окремі періоди – жорсткої дискримінації по відношенню до неправовірних. Прагнучи протистояти асиміляції, болгари підкреслювали, насамперед, свою релігійну належність – що вони християни (православні), а після цього і етнічну – що вони болгари [5] В популярній у Тернівці пісні про дівчину Недо, що відмовилася стати дружиною турка співається:

“Ништа та турчин, турчин, Мустафа,
Бо ти си турчин, друга се вярa”....
(Не хочу тебе, турку, турку, Мустафа,
Бо ти, турку, іншої віри) [6]

У ХVІІІ столітті Росія, яка вела успішні війни проти Туреччини, об’єктивно утвердилася як захисниця православної віри. Переселяючись на її територію і опиняючись у спорідненому християнсько-слов’янському середовищі, болгарські

переселенці сподівались отримати не тільки безпеку і матеріальний добробут, але й можливість вільно відправляти релігійні обряди.

За іронією історичної долі болгари – вихідці із декількох населених пунктів південно-східної Фракії (адміністративно її охоплював Андріанопольський вілайет) мігрувавши до Тернівки і тут зіткнулись із слідами турок. У 90 роках XVIII століття в цьому поселенні, підпорядкованому Адміралтейству, проживали військовополонені турки, які згодом отримали російське підданство. Для задоволення їхніх релігійних потреб, а також забезпечення лояльного ставлення до російської влади в 1795 році за наказом адмірала М.Мордвінова під керівництвом військового інженера І.Князева було розпочато будівництво кам'яної мечеті із двома мінаретами [7]. Безпосередній нагляд за спорудженням храму здійснював архітектор Вунш [8]. Новопризначені – мулла Мустафа Ефендім [9], його помічник Снехмед [10], а також бригадир Саліх-ага і перекладач Осман Барак Гарабза отримували жалування з Херсонського повітового казначейства за вимогою Єкатеринославської казенної палати [11].

В 1798 році туркам дозволили за їх власним проханням переселитися в Карасу – Базар (сучасне місто Білогірськ в Криму) і згодом вони покинули селище [12].

В 1802 році в Тернівці з'явилися перші болгарські переселенці – 16 сімей (85 осіб). Наступного року колонія поповнилась ще 74 родинами (312 осіб) [13], і новостворена християнська громада власними силами здійснила перші роботи по реконструкції будівлі мечеті у православну церкву. Тернівський сільський приказ повідомив Конторі опікунства новоросійських іноземних поселенців про факт переобладнання мечеті в церкву. Вона, в свою чергу, звернулася до архієпископа Новоросійського Афанасія з проханням освятити цей храм [14]. Його було названо на честь свята Успіння Пресвятої Богородиці.

До парафії Успенської церкви крім Тернівки відносились Інгільська болгарська колонія, заснована в 1804 році. Це порівняно нечисленне поселення обслуговувалось тернівським причтом. Першого священника парафії, вихідця із болгарських поселенців – Іоана Юр'єва (Йоргієва) в сан рукопоклад митрополит Гавриїл [15]. В зв'язку із зростанням громади в 1812 році склад служителів церкви розширився: із числа місцевих жителів були призначені паламар Марко Волков і диякон Стефан Іванов [16]. В 1820 році останній став священником і знаходився в цьому сані тривалий час – близько 30 років. Він володів грамотою і представляв інтереси громади як в духовних так і в світських справах. Таким чином, в перші десятиліття існування колонії релігійні потреби поселенців забезпечували священно-і церковнослужителі – болгари. Це відповідало інтересам громади, оскільки вони добре знали місцеві особливості і спілкувались із парафіянами рідною мовою. Але на початку 50-тих років XIX століття в Тернівці як і в інших колоніях, з'являються священники – не болгари. Згідно з правилами, для того, щоб стати священнослужителем людина мала відмовитись від колоністського статусу. Певною мірою це виступало стримуючим фактором для місцевих жителів, котрі прагнули отримати духовний сан. У свою чергу, єпархії “зручніше” було здійснювати керівництво через українців та росіян, але вона не заперечувала проти перебування на священницьких посадах болгар із освітою. З 1875 по 1903 рік у церкві служив Іоан Димов, випускник Херсонської духовної семінарії. Деякий час він працював законовчителем тернівського жіночого училища, мав церковні нагороди [17]. Останнім священником перед жовтневою революцією був Петро Миронович. Єпископ Миколаївський затвердив його членом благочинної ради II міського округу. Значну увагу він приділяв викладанню Закону Божого в міністерських та земських школах Тернівки. В 1914 році його релігійно-просвітницьку діяльність відзначили срібною медаллю на пам'ять про 25-річчя місцевої церковно-парафіяльної школи. Псаломщик, диякон Олексій Яцкевич поєднував педагогічну діяльність із науковим

дослідженням клімату, за що отримав нагрудний знак від Російської академії наук [18].

Священник разом із церковнослужителями виконував покладені на нього функції згідно із нормами, встановленими в Російській православній церкві (в Османській імперії на болгарські землі розповсюджувалась духовна влада Константинопільського патріархату). До його обов'язків входило ведення метричних записів про народження, шлюби, смерть, які фіксувалися як державний документ. Щорічно він подавав до духовного правління відомості про свою паству: сповідувannya, наявність іновірців тощо. Жителі Тернівки переважно були сумлінними парафіянами, у звітах не було інформації про сектантів, а також злочинів "проти віри".

За свідченням мешканців, літургії в храмі відбувались переважно у неділю та на свята. В інші дні причт забезпечував духовні треби: хрестини, вінчання, обряд поховання. Практично кожна сім'я мала досвід спілкування зі священником, який нерідко брав участь у самих церемоніях родинних свят. Приміром, не лише закріплював в церкві шлюби, а й ішов із сватами до домівки дівчини тощо.

Важливу роль духовна особа відігравала і в громадському житті. В статті 46 "Свода учреждений и уставов о колониях иностранцев в Империи" зазначалось, що жодне положення сільського приказу не може бути признаним за дійсне, якщо воно не обговорене і не прослухане всіма членами громади [19]. В зв'язку із тим, що в перші роки більшість колоністів не володіла російською мовою, священнику доводилося розтлумачувати їм укази, листи тощо, фактично виконуючи роль посередника між поселенцями і адміністрацією. Це об'єктивно зміцнювало його авторитет.

В 1822 році, під час конфлікту через земельні межі між громадами сіл Пересадівки, Калинівки, Горохівки та міста Миколаєва з одного боку і Тернівки з другого, повіреним від колоністів виступив Стефан Іванов. Суперечка закінчилась мировою угодою, скріпленою рукописанням та клятвою на Біблії представників згаданих вище населених пунктів [20].

Духовне правління Херсонської єпархії періодично проводило інспекції, щоб оцінити моральний стан священників, фізичний вигляд храмів. Відвідавши тернівську церкву перевіряючи у звітах зазначали, що священнослужителі поведінки доброї, пияцтвом не вражені [21].

Причт тісно взаємодіяв із церковною громадою, очолюваною старостою. Хоча ця посада була нормативно закріплена, проте ніяких привілеїв не надавала. Керівник громади обирався строком на три роки, протокол зборів надсилався до Херсонського духовного правління, яке підтверджувало їхню легітимність. В архівних фондах зберігся документ про вибори старости в 1811 році, в якому є такі відомості: "...Ми, нижчепідписані, херсонської губернії та повіту, болгарської колонії тернівської Успенської церкви парафіяни, за загальною нашою та священика згодою, вибираємо на основі... затвердженій інструкції,... церковним старостою колонії Тернівка жителя Костянтина Ніколаєва,... людину чесну, і достойну, і особливо, що він, Костянтин, і в минулий час з самого початку заведення тут церкви... уже 8 років був тут старостою..." [22].

Церковна громада разом із причтом вирішувала численні проблеми, в першу чергу, матеріальної підтримки храму. У зв'язку із тим, що парафії не вдалося власними зусиллями відремонтувати приміщення церкви, у 1832 році Стефан Іванов звернувся з рапортом до Одеської контори іноземних поселенців, в якому писав про те, що "дерев'яна стеля та ненадійно зроблений дерев'яний темний купол уже зовсім падають..." [23]. Прохання тернівської громади і відповідне подання наглядача колонії титулярного радника Пирогова до опікунського комітету колоній південного краю Росії [24] досягли результатів. Комітет призначив архітектора Алексєєва [25]

для складання плану і кошторису відновлення куполу та стелі [26]. Починаючи з 70-тих років XIX століття ремонт приміщення проводився вже за рахунок самих жителів. В 1883 році інтер'єр храму було оновлено, а саму церкву вдруге освячено. В 1894 році на внутрішні ремонтні роботи та прикрашення приміщення парафіяни пожертвували 1200 карбованців.

Для проведення різноманітних благодійних заходів серед колоністів церква мала власні кошти, що надходили від парафіян, а також за аренду землі з моменту її виділення. Кошти зберігалися у церковного старости, котрий фіксував надходження та витрати в письмовому вигляді, у його віданні заходила також різниця [27]. Під час формування колонії матеріальної допомоги потребувало багато із переселенців. Адже рятуючись від кирджалійських (розбійницьких) нападів, що стали безпосередньою причиною міграції болгар із Туреччини, значна частина сімей втратила родичів, майно і кошти. Ще в 1804 році в церкві за дозволами контори опікунства та консисторії, парафіяни встановили скриню для збору грошей на користь сиріт, старих людей і жебраків [28]. В цьому ж році було зібрано 12 крб. 16 коп. [29]. Надходження записувались у шнурованій книзі, яка по закінченню календарного року надсилалась до Херсона [30]. З часом статті пожертв поповнилися. Відповідно до даних за 1917 рік вони надавались на потреби червоного хреста, голодуючих Галіції та Буковини, хворих і поранених на війні, для розповсюдження православ'я тощо [31].

Готівкові церковні кошти зберігалися "під ключем церковного старости та печаткою церкви", частина з них йшла на поповнення рахунку в банку, де на 1917 рік було 5879 крб. 85 коп. [32].

Бюджет церкви формувався із декількох джерел, зокрема з грошових надходжень, від продажу свічок, відсотків з капіталу, прибутків із землі.

За архівними даними, земельного наділу та сінокосів церква не мала до 1823 року [33]. Внаслідок розмежування земель їй передали 120 десятин [34]. Згодом церковна ділянка, що знаходилась при злитті річок Мокра Тернівка та Інгул, отримала серед поселенців назву "Попово". На початку XX століття вона збільшилась до 154 десятин, але давала порівняно невеликий прибуток – близько 700 карбованців, що пояснювалось низькою якістю ґрунтів [35]. В 1887-1888 роках за ініціативою волостної управи спробували переділити церковну землю, але жителі Тернівки прийняли остаточне рішення про непорушність її меж [36]. Сільський сход постановив, що ця земля є "невід'ємною власністю церкви" [37]. До власності церкви відносились також побудовані громадою в 1860 році поруч із храмом кам'яні будинки для священника та дияконів [38].

Тернівські поселенці брали участь у давній християнській традиції – паломництві до святих місць. Так, колоніст Петро Стоян в 1819 році звернувся до адміністрації із проханням про надання йому річного паспорту для поїздки за кордон, в Афон [39]. В цей же час 10 поселенців отримали терміном на 2 місяці документи для мандрівки до Києва на поклоніння святим мощам [40]. З Афонського монастиря, Києво-Печерської лаври віруючі привозили ікони, свічки, церковну літературу, тощо. Безпосередня близькість Миколаєва дозволяла тернівчанам відвідувати міські храми. Традиційно представники громади брали участь у храмовому святі церкви Святих апостолів Петра і Павла в сусідньому селі Матвіївці. Відповідно на престольне свято Успіння Пресвятої Богородиці в Тернівку приїздили віруючі з міста й навколишніх сіл. Отже, церковна громада не прагнула ізольованості, а поширювала зв'язки з іншими парафіями.

Протягом XIX століття релігійне життя тернівських болгар пройшло певну еволюцію, пов'язану з новими соціально-культурними умовами, а також статусом і роллю церкви. Православна віра християн в Османській імперії мала свої особливості. Болгарський дослідник Бончо Станоев характеризує світогляд народу в

ті часи як релігійно-поганістичний, пояснюючи цей факт значним впливом різноманітних марновірних уявлень, вірувань та дій, який був викликаний теоретичною і організаційною слабкістю священницького інституту [41]. Діана Радойнова аналізуючи сакральну культуру Странджі (область у південно-східній Фракії), робить акцент на поширене в цьому регіоні так зване побутове православ'я, яке є своєрідною сумішшю елементів християнської філософії, космогонії і есхатології, а також відносно довготривалих фрагментів язичеських вірувань і практики [42], зокрема, давньофракійського походження. У східній Странджі не було великих релігійних центрів, в тому числі монастирів – джерел розповсюдження духовної освіти. Водночас навколо багатьох селищ знаходились різновиди каплиць (параклісів) – *столнини і одърчета*, кожен із яких мав своїх святих і родових патронів, обрядову практику, що включала релігійні і фольклорні аспекти. Святі патрони оберігали як цілі поселення, так і окремі родини. Місцеве населення поклонялось значній кількості сакральних персонажів, яких наділяли різноманітними функціями та якостями. Окремі фрагменти странджанського релігійного досвіду певною мірою відчувались і в житті тернівської громади. В часи колонії та пізніше зберігало популярність знахарство, яке практикували баби “баячки”, кожна з яких “спеціалізувалась” на лікуванні певної хвороби, але спільним було обов'язкове використання християнських молитов.

Слід сказати, що в церковному календарі поселенці, принаймні, до початку ХХ століття особливо вшановували традиційні саме для болгар свята, зокрема, Георгієв День (6 травня). Святий Георгій вважався покровителем землеробів та скотарів. В одній із тернівських пісень йому надається перевага, навіть, над Великоднем:

“Мене мама ма имала на личен ден, на Великден,
Мене мама ма кръстила по наличен, на Гергьовден...”
(Мене мати народила у значний день, на Великдень,
Мене мати охрестила у значніший, Георгіїв день.)

Святкувався “личен празник” (значний день) урочисто і всією громадою. По закінченню богослужіння на площі біля церкви (мекдані) музиканти грали на народних інструментах – кавалі, гайді, гадулці, відбувались змагання борців, на деяких вулицях селища влаштовувалася торгівля солодощами, в багатьох оселях кололи курбан, який символізував жертву святому.

Поступово в релігійному житті тернівських болгар відбувались зміни. Церква в Російській імперії була не лише духовним закладом, а й ідеологічним, статистичним та контролюючим органом із державними функціями. Релігійне і церковне життя поселенців будувалось відповідно до тих правил, які затверджував Синод. Поряд із православними святами, в першу чергу, дванадцятьма, відзначались дні народження правлячого імператора та його родини. В релігійній свідомості болгар, як і українців та росіян, найголовнішим святом стало Воскресіння Христове, важливе місце посів *Никуловден* – день святого Миколая.

Хоча і російський варіант православ'я не позбавлений язичеських елементів, загальновідоме різко негативне ставлення церковних ієрархів щодо “поганських” звичаїв і обрядів, включаючи і ті, що увійшли в християнську культову практику. Зрозуміло, що в Тернівці не прижився власне странджанський обряд “нестинарство”. Цей звичай і дотепер зустрічається у південно-східній Фракії, і представляє собою ритуальне ходіння жінок з іконами по розпеченому вугіллю. Дійство відбувається 3 і 4 червня на честь святих Константина і Олени, які вважаються покровителями нестинарів. Нема свідчень про “кукерські ігри” (кукерів зображували парубки в зооморфних масках та костюмах. Один з них одягався нареченою. Цей образ відображав ідею родючості, дітонародження.)

Але в Тернівці зберегли свою популярність *Бабин ден* – на честь бабакушерок, 21 січня, *Трифонов ден* – свято виноградарів – 14 лютого, а також *Мартеници* – символ весни.

Освітня діяльність церкви націлювалась на те, щоб "зрізнити болгар з російською мовою, поселити в них добру моральність, утвердити в законі Божому та зробити їх вірними синами Батьківщини, яка дала їм батьківський захист" [43]. В 1839 році колоністи за власною ініціативою спорудили перше училище [44]. В 1889 році поруч із будинком священника, відкрилась церковно-парафіяльна школа, на утримання якої виділялось 390 крб. [45]. Всього в Тернівці на початку ХХ століття функціонувало 5 шкіл, а також церковна бібліотека. Всі заклади були російськомовними.

В просвітницькому напрямку, особливо в першій половині ХІХ століття, зрушення відбувались повільно, що пояснювалось безграмотністю більшості переселенців, браком літератури та підготовлених кадрів законовчителів, а також психологічним бар'єром, щодо російської мови. В 50-тих роках ХІХ століття тернівський священник Венгриновський зазначав, що багато колоністів не знали щоденних молитов, мали слабе розуміння релігії [46].

Нові релігійні та соціально-культурні умови вплинули і на етнічні процеси в громаді: з часом зникли відмінності між переселенцями – представниками різних етнічних болгарських груп (рупців, загорців, тронків), греками та елінізованими болгарками. Серед населення поширилось самоусвідомлення російськопідданих болгар православного віросповідання.

Церковні традиції відбилися на системі власних імен та прізвищ. Порівнюючи списки поселенців за 1804 і 1829 роки, бачимо, що зменшилась кількість імен грецького походження (*Йоргі, Штеря*), майже зникають турецькі імена – *Сабє, Султана*. Жителі Тернівки в документах фіксуються на російський лад. Приміром, Пено Стамат, записаний у поіменних відомостях за 1804 рік в 1829 році числиться як *Пётр Стамати*.

Таким чином, переселившись із Туреччини на південь України і заснувавши колонію Тернівку, болгарські поселенці уникли релігійної дискримінації і потенційної загрози ісламізації. Внаслідок інкорпорації до Російської православної церкви їхні релігійні відправи змінилися за російськими канонами, поступово відбувся своєрідний перехід від "фольклорно-побутового православ'я" до православ'я із державницькими елементами. В ХІХ – на початку ХХ століть етнічна самосвідомість та культура тернівських болгар зазнавши окремих змін, в цілому зберегла свої основи.

Джерела та література:

1. Справочная книга Херсонской епархии. – Одесса, – 1906.
2. Гриневиц Е.В. Терновка и Успенская церковь в ней // Слов'янський світ і християнство. Четверті історико-культурологічні слов'язознавчі читання в м. Миколаєві. – Миколаїв, 2000. – С. 113-115.
3. Заковоротний Д.И. Храмы Николаева. – Николаев, 2001.
4. Радкова Р. Нови дани за просветно-църковното състояние на българските колонии в Новорусийския край и Бесарабия през първата половина на ХІХ век // Известия на Българското историческо дружество. – Кн.ХХХІІ. – София, 1978. – 170 с.
5. Станоев Б. Православието и България. – София, 1992. – С. 107.
6. З особистого архіву автора.
7. Державний архів Миколаївської області (ДАМО). – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 243. – Арк. 42.
8. Николаевцы. Энциклопедический словарь. – Николаев, 1999. – С. 92.
9. ДАМО. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 2.
10. ДАМО. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 42 зв.
11. ДАМО. – Ф. 243. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 33.
12. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. – Т. VI. – Херсон, 1890. – С. 129.
13. Державний архів Одеської області (ДАОО). – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 40 зв. – 41.

14. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 2.
15. Державний архів Херсонської області (ДАХО). – Ф. 207. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 5.
16. ДАХО. – Ф. 207. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 4.
17. ДАМО. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 330. – Арк. 2.
18. ДАМО. – ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 328. – Арк. 1-7.
19. Свод учреждений и уставов о колониях иностранцев в Империи // Свод законов Российской империи. Издание 1857 г. – Т. 12. – Ч. 2. – СПб., 1857. – С. 10.
20. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 957. – Арк. 2-3.
21. ДАХО. – Ф. 207. – Спр. 1395. – Арк. 1.
22. ДАХО. – Ф. 207. – Оп. 1. – Спр. 944. – Арк. 25.
23. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 2705. – Арк. 11.
24. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 2705. – Арк. 1-2.
25. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 2705. – Арк. 5.
26. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 2705. – Арк. 24.
27. ДАХО. – Ф. 207. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 6.
28. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 10.
29. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 34.
30. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 8-9.
31. ДАМО. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 1 зв.
32. ДАМО. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 333. – Арк. 1 зв.
33. ДАХО. – Ф. 207. – Оп. 1. – Спр. 1121. – Арк. 6.
34. ДАХО. – Ф. 14. – Оп. 1. – Спр. 957. – Арк. 5.
35. ДАМО. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 328. – Арк. 2-3.
36. ДАМО. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 329. – Арк. 39.
37. ДАМО. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 328. – Арк. 33.
38. ДАМО. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 328. – Арк. 33.
39. ДАОО. – Ф. 252. – Оп. 1. – Спр. 171. – Арк. 726.
40. ДАОО. – Ф. 252. – Оп. 3. – Спр. 3. – Арк. 2.
41. Станоев Б. Православието и България. – София, 1992. – С. 100.
42. Радойнова Д. Личностната идентичност в фолклора. – София, 1995. – С. 60.
43. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 1. – Спр. 5153. – Арк. 1-3
44. Радкова Р. Нови дани за просветно-църковното състояние на българските колонии в Новорусийския край и Бесарабия през първата половина на XIX век // Известия на Българското историческо дружество. – Кн. XXXII. – София, 1978. – С. 118.
45. ДАМО. – Ф. 410. – Оп. 1. – Спр. 328. – Арк. 2-3.
46. ДАОО. – Ф. 6. – Оп. 2. – Спр. 11686. – Арк. 25.

О.А. Макієнко

Ф.О. ВАСИЛЕВСЬКИЙ – СТАТИСТИК ХЕРСОНСЬКОГО ЗЕМСТВА (до 150-річчя від дня народження)

У березні 2005 р. українська громадськість відзначатиме 150-ту річницю народження Феофана Олександровича Василевського (1855-1915) – талановитого вітчизняного літератора, наукового і громадського діяча. Ювілейна дата виступає слушною нагодою для нового осмислення творчої спадщини призабутої постаті українського діяча, життя якого було нерозривно пов'язане з херсонським краєм.

У вітчизняному письменстві Ф.О. Василевський (псевд. Софрон Круть) здобув визнання передусім як публіцист, перекладач і новеліст. Його основні літературні праці, побудовані на безпосередніх спостереженнях автора і тематично пов'язані з культурою та побутом, громадським життям південнослов'янських народів, їх визвольною боротьбою проти турецького панування, були опубліковані у 1870-1880-х рр. на сторінках галицьких часописів "Правда", "Світ", "Дзвін", "Громадський друг",

"Молот" тощо. Своєрідним підсумком балканської серії праць Ф.О. Василевського став виданий І.Я. Франком збірник "Записки українця з побуту між полудневими слов'янами" (Львів, 1905). Літературно-публіцистична спадщина Ф.О. Василевського неодноразово привертала увагу дослідників (І.Я. Франко, С.О. Єфремов, О.І. Дей, М.Я. Гольдберг та ін.). Але, ймовірно, під впливом єфремівського погляду на постать Ф.О. Василевського як одного з багатьох "живих небіжчиків", що "розцуралися зовсім з рідним словом", вичерпавши "запас літературних та ідейних змагань" [26], сучасні науковці схильні оцінювати "здобутки і втрати" Ф.О. Василевського через призму його нереалізованих письменницьких талантів [18].

Наукова складова творчості Ф.О. Василевського досі не знайшла адекватної оцінки дослідників. Єдиним спеціальним дослідженням краєзнавчої діяльності Ф.О. Василевського на Херсонщині залишається стаття-некролог одного з його херсонських колег-статистиків [3]. Серед праць загального характеру варто відзначити роботу О.О. Рябініна-Скляревського "Херсонський гурток Русова. 1885-1889", яка містить аналіз статистичної діяльності херсонських громадівців 1880-х рр. [25; 21-26, 38-46]. У статті О.А. Макієнка визначалася роль земських статистиків у науковому та культурно-громадському житті на Херсонщині [16].

У даній публікації вперше робиться спроба розкрити маловідомі сторінки творчої біографії статистика Ф.О. Василевського, визначити його внесок у наукове дослідження південного регіону України.

Народився Ф.О. Василевський 11 березня 1855 р. у с. Селезенівці Сквирського повіту Київської губернії у родині священика (по материнській лінії Феофан був нащадком козацького сотника Хвилюновського). Початкову освіту здобув у місцевій церковно-приходській школі, згодом навчався у Києво-Софійському духовному училищі та Київській духовній семінарії [3; 76]. Але життєва перспектива, пов'язана з долею сільського приходського священика, вже не влаштовувала українську молодь 1870-х рр. У 1874 р. всупереч волі батька Ф.О. Василевський подався до Санкт-Петербурга і вступив до технологічного інституту, а в 1875 р. перевівся до Новоросійського університету [3; 76].

Атмосфера студентського життя в Одесі сприяла оформленню громадсько-політичної позиції Ф.О. Василевського. Він захоплюється народницькими ідеями, входить до складу Одеської громади. Але ставлення Ф.О. Василевського до популярних у студентському середовищі радикальних гасел було обережним. Його близький університетський приятель Д.М. Овсянко-Куликовський згадував: "Він відрізнявся позитивним складом розуму, великим здоровим глуздом; будь-який утопізм і романтизм були для нього чужі. Так звані "малими справами", якщо тільки вони давали можливість принести відчутну користь народу, він надавав перевагу перед великими революційними задумами, які здавалися йому заняттям сумнівним і непрактичним..." [21; 410]. Ідею "ходіння в народ" з метою пропаганди соціалізму і революції Ф.О. Василевський не поділяв.

Піднесення національно-визвольної боротьби південнослов'янських народів проти османського поневолення у середині 1870-х рр. викликало активний рух солідарності в середовищі української інтелігенції. У 1876 р. Ф.О. Василевський залишив навчання в Новоросійському університеті й разом з багатьма іншими добровольцями вирушив на Балкани для допомоги герцеговинським та чорногорським повстанцям. Перебування за кордоном – спочатку на Балканах, згодом у Чехії (Прага) та Швейцарії (Женева) – молодий українець використав для ознайомлення із європейською культурою, поповнення свого інтелектуального багажу. У Празі та Женеві він зблизився з колами української еміграції, прагнучи залучитися до посильної участі в пропаганді українських ідей за кордоном [21; 410].

Після повернення на батьківщину Ф.А. Василевський з жовтня 1878 р. по січень 1880 р. служив за призовом у лавах царської армії. Звільнений у запас в чині

молодшого фейєрверкера, він влаштувався на посаду волосного писаря. Народницькі переконання підштовхували Ф.А. Василевського до пошуків шляхів самореалізації на службі простому народу. Прагнучи допомогти інфантильному в правовому відношенні селянству зорієнтуватися в хитросплетіннях місцевої адміністративної і судової системи, позбутися численних станових упереджень і забобонів, він у 1883 р. склав своєрідний селянський poradnik "Про селянські громадські порядки", який через заборону цензури так і не був надрукований [25; 47].

Нова сторінка у творчій біографії Ф.А. Василевського відкрилася у 1883 р. Усе його наступне життя нерозривно пов'язане з молодим і перспективним напрямком регіональних досліджень у Російській імперії – земською статистикою. Поява в 1870-1880-х рр. земської статистики як своєрідного засобу моніторингу фінансових ресурсів земства, інформаційного підґрунтя земської діяльності надала потужний поштовх для подальшого розвитку обласницького (земельного) підходу в російському державознавстві. Земська статистика в якості способу безпосереднього вивчення соціально-економічних процесів у регіонах приваблювала народницьку інтелігенцію, а посада земської статистика надавала широкі можливості для здійснення народницьких ідеалів.

У 1880-х рр. Херсонське земство організувало масштабне оціночно-статистичне дослідження губернії. Співробітники статистичного відділення губернської управи за допомогою спеціальних реєстраторів провели ґрунтовне експедиційне обстеження регіону [16; 122-123]. Під час подвірного опису Єлисаветградського повіту Херсонської губернії (1883-1884) у числі рядових реєстраторів відкривав для себе нову сферу діяльності і Ф.О. Василевський. Близьке знайомство з умовами сільського життя стало йому в нагоді при вивченні соціально-економічних та культурно-побутових особливостей регіону. Енергійність і наполегливість молодого службовця швидко привернули увагу О.О. Русова – фундатора земської статистики на Херсонщині. О.О. Рябінін-Скляревський вказував на знайомство О.О. Русова і Ф.О. Василевського вже у першій половині 1870-х рр. під час етнографічних експедицій Південно-Західного відділу Російського географічного товариства [25; 62]. За клопотанням О.О. Русова Ф.О. Василевського було призначено на посаду помічника статистика Херсонської губернської земської управи [25; 24]. Упродовж 1880-х рр. Ф.О. Василевський виступав одним з найближчих сподвижників О.О. Русова у реалізації його масштабної програми краєзнавчого вивчення Херсонщини.

Наукові дослідження херсонської статистики органічно поєднували з активною культурно-громадською діяльністю. Губернський статистик О.О. Русов з трьома помічниками статистика – Ф.О. Василевським, А.М. Грабенком і О.Ф. Волошиновим – були залучені до роботи української громади в Єлисаветграді [24; 113]. Чітка ідейно-політична платформа перших земських статистиків посприяла українізації апарату Херсонського земства і оформленню на основі його організаційних структур потужного українського національно-культурного осередку.

Наслідком розгрому Єлисаветградської громади взимку 1884-1885 рр. стали арешт та наступне відкликання губернською управою до Херсона найактивніших статистиків-громадівців – О.О. Русова, О.Ф. Волошинова та Ф.О. Василевського [32; 174]. О.Ф. Волошинова було усунуто від роботи у статистичному відділенні Херсонського земства, а О.О. Русова позбавили права на експедиційні роз'їзди територією губернії. Тож справу безпосереднього оціночно-статистичного дослідження Херсонської губернії було покладено на трьох земських статистиків – О.О. Браунера, Ф.О. Василевського та А.М. Грабенка. Вони склали творче ядро реформованої у жовтні 1885 р. статистичної служби Херсонського земства, штат якої було збільшено до 14 співробітників [10; 14]. Л.В. Падалка, один із запрошених управою статистиків-новачків, відмічав цілковите захоплення старших товаришів

статистичною роботою, їх справжнє благоговіння перед новою науковою дисципліною [22; 66]. Ф.О. Василевський, здобувши посаду старшого помічника статистика Херсонської губернської земської управи, перетворився на вчителя і наставника для молодших колег.

У листопаді 1885 – квітні 1886 рр. земські статистики під керівництвом Ф.О. Василевського провели оціночний і подвірний описи Олександрійського повіту Херсонської губернії. Тут Ф.О. Василевський зарекомендував себе як "вмілий організатор робіт з подвірного статистичного перепису і допитливий спостерігач-статистик" [22; 65]. Дисциплінований і наполегливий у роботі, він висував жорсткі вимоги до себе та підлеглих службовців, що часом створювало атмосферу психологічної напруженості в колективі статистиків. Спогади Л.В. Падалки свідчать про гарячі суперечки та розбіжності на загальних зборах, де статистики періодично обговорювали результати обстежень регіону. Ф.О. Василевський, прагнучи повернути роботи у визначений планом напрямок, неодноразово енергійно протестував проти свавільного поводження статистиків з програмами досліджень [22; 68]. Інколи діловий авторитаризм Ф.О. Василевського провокував відкриті міжособистісні конфлікти. Напруженими залишалися його відносини з молодим і непомірно амбітним Б.Д. Грінченком [12; 13 зв.]. Багато років потому прихована образа на херсонців дозволила Б.Д. Грінченку оцінити херсонську добу (1885-1887) як один з найгірших періодів свого життя [13; 5-5 зв.]. Але професійні та особисті якості Ф.О. Василевського витримали випробування повсякденною працею та близьким спілкуванням із колегами-статистиками. Свідченням цього стала його багаторічна службова діяльність в структурах земського самоврядування на Херщині.

У 1885-1888 рр. Ф.О. Василевський брав безпосередню участь у написанні та підготовці до друку фундаментальної наукової праці "Материалы для оценки земель Херсонской губернии" в 6-ти томах, яка стала підсумком оціночно-статистичних досліджень Херсонського земства у 1880-х рр. Специфіка роботи земських статистиків зумовила колективний характер проведеного дослідження. Але наявна інформація про розподіл службових обов'язків серед херсонських статистиків дозволяє визнати авторську першість Ф.О. Василевського в упорядкуванні третього тому (по Олександрійському повіту) і помітну роль у підготовці другого (по Єлисаветградському повіту) і четвертого (по Тираспільському повіту) томів праці [3; 78]. У роботі знайшли втілення ліберально-народницькі переконання земських статистиків про негативні соціальні наслідки швидкої капіталізації економіки, впевненість у необхідності докорінних реформ у Російській імперії.

На перешкоді продуктивній науковій діяльності Ф.О. Василевського несподівано стали адміністративно-поліцейські перепони. Влада виявляла серйозну стурбованість персональним складом статистичного відділення Херсонської губернської земської управи. Більшість земських статистиків кваліфікувалися в якості осіб "небезпечних політичних переконань", а їх професійне спілкування з місцевим населенням розглядалося як "зручний засіб для поступового і майже невловимого поширення злочинних вчень і соціалістичної пропаганди" [6; 12 зв.]. Усі спроби херсонської жандармерії встановити негласний поліцейський нагляд за статистиками були неефективними. Конкретна допомога надійшла від російського уряду. 10 грудня 1886 р. справу про єлисаветградські народницькі гуртки імператор Олександр III вирішив адміністративним шляхом. Ф.О. Василевський в числі інших звинувачуваних земських статистиків потрапив на два роки під гласний нагляд поліції [32; 445]. А 22 грудня 1886 р. міністр внутрішніх справ Д.А. Толстой циркуляром зобов'язав губернаторів і градоначальників негайно усунути від занять земською статистикою осіб, "політична неблагонадійність яких, на підставі ґрунтовно зібраних відомостей, уявлятиметься достатньо доведеною" [6; 17]. Таким чином, О.О. Русов,

Ф.О. Василевський і А.М. Грабенко – досвідчені статистици-практики – на початку 1887 р. були усунені від земської служби.

Подружжя Василевських з маленькою донькою Оксаною фактично залишилося без засобів до існування. Офіційний статус піднаглядного і підписки про невиїзд з Херсона практично унеможливлювали працевлаштування за обраним фахом. Тож завідувач статистичного відділення О.О. Браунер таємно забезпечував колишніх колег статистичною роботою, поділяючи між ними належну грошову оплату [6; 24-24 зв.]. О.О. Русов, Ф.О. Василевський і А.М. Грабенко неофіційно брали участь у з'їздах і нарадах земських статистиків Херсонської губернії, організації поточної статистики в Херсонському земстві.

Активна участь Ф.О. Василевського у діяльності українського гуртка під керівництвом О.О. Русова (1885-1889) в Херсоні не залишилася поза увагою місцевих поліцейсько-жандармських органів. У рапорті начальника Херсонського губерньського жандармського відділення одеському тимчасовому генерал-губернатору Х.Х. Роопу від 29 листопада 1888 р. Ф.О. Василевський характеризувався як "старанний помічник" О.О. Русова у справі непомітного залучення в губернію маси "неблагонадійних" осіб [6; 24 зв.]. Зрозумілою виглядала стурбованість жандармерії майбутнім звільненням херсонських гуртківців з-під гласного нагляду поліції. Найбільш ефективним способом руйнування українського осередку в Херсоні полковник В.Ф. Томпофольський вважав адміністративну висилку О.О. Русова, Ф.О. Василевського і А.М. Грабенка за межі південноукраїнських губерній [6; 25]. У 1889 р. О.О. Русову і Ф.О. Василевському було заборонено проживання на Півдні України.

З 1889 по 1895 рр. родина Василевських мешкала спочатку в Києві, а згодом у с. Королівці Сквирського повіту Київської губернії. На малій батьківщині Ф.О. Василевський займався землеробською працею, намагаючись адаптуватися до умов життя простого сільського люду [11; 2-2 зв.]. Проте почуття відірваності від кола друзів-інтелігентів, відчуженість від реальної громадської і культурної роботи не залишали подружжя Василевських на Київщині. Восени 1894 р. вони отримали нагоду повернутися на Херсонщину, – в Херсонському земстві з'явилося вакантне місце губерньського статистика.

У січні 1895 р. Василевські з дозволу нового губернатора М.М. Вєсьолкіна прибули до Херсона. О.О. Русов і А.М. Грабенко, старі товариші Ф.О. Василевського по земській службі, допомогли йому влаштуватися завідувачем статистичного відділення Херсонської губерньської земської управи. З лютого 1895 – по березень 1915 рр. Ф.О. Василевський беззмінно керував земськими статистичними роботами у Херсонській губернії.

У середині 1890-х рр. статистичні дослідження займали помітне місце у діяльності Херсонського земства. Складні дискусії 1870–1880-х рр., які внаслідок гострого протистояння консервативної і ліберальної фракцій у земських зібраннях неодноразово загрожували самому існуванню земської статистики, залишилися у минулому. За головування в губерньській управі земців-лібералів Ф.П. Нікітіна та В.П. Андрєєвського статистика перетворилася у повноцінну галузь земського господарства, а статистици оформилися в самостійну групу земської інтелігенції на Херсонщині.

Під керівництвом Ф.О. Василевського земська статистична служба набула завершеної структури, її кількісний склад перевищив тридцять осіб [27; 77-79]. Губерньський статистик координував діяльність повітових статистиків, їх помічників та рахівників. У цей час земськими статистиками на Херсонщині працювали талановиті діячі науки і культури – М.І. Борисов, А.С. Бориневич, В.В. Різниченко, Г.А. Коваленко, М.О. Віташевський, Г.К. Пачоський та ін. На періодичних нарадах

земських статистиків вирішувалися теоретико-методологічні та організаційно-технічні питання місцевих досліджень.

Серед головних обов'язків губернського статистика були регулярне збирання інформації до щорічних звітів губернатора, укладання статистико-економічних оглядів і ведення сільськогосподарської хроніки по губернії, підготовка статистичних довідок для земської управи та інших установ, виконання спеціальних досліджень. З 1896 по 1915 рр. систематично виходили впорядковані Ф.О. Василевським щорічні "Статистико-экономические обзоры Херсонской губернии", які надавали узагальнену інформацію про територію і населення регіону, розвиток сільського господарства, промисловості і торгівлі, податки і повинності місцевого населення, стан кредитно-банківської справи тощо. Поступово розширювалася програма видання щорічних оглядів. У цьому відношенні досить показовим виглядає факт збільшення кількості табличних додатків з п'яти у 1896 р. до п'ятдесяти восьми у 1915 р. Останній впорядкований Ф.О. Василевським огляд губернії за 1913 р. виявився завершальним у цій серії статистичних праць Херсонського земства [8; 1]. В умовах війни за браком коштів і кваліфікованих спеціалістів губернська управа виявилася неспроможною продовжити публікацію довідкового видання.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. головною турботою статистиків у земствах Російської імперії стало проведення оціночно-статистичних досліджень нерухомого майна. 8 червня 1893 р. імператором було затверджено "Правила об оценке недвижимых имуществ", які передбачали проведення в усіх губерніях за єдиним планом оціночних робіт з метою впорядкування земських податків. Справа оцінки зосереджувалася у спеціальних губернських і повітових оціночних комісіях, що складалися з представників земств і місцевих адміністративних установ. Але основна робота – збирання матеріалів для оцінки нерухомого майна – була цілком доручена земським статистикам.

Видаючи оціночні закони, царський уряд переслідував цілком конкретні завдання. Справжні мотиви урядових ініціатив чітко сформулював І.П. Белоконський: "по-перше, вилучити обкладання майна з рук земств, по-друге – перетворити земську статистику на офіційну установу, що утримувалася б на кошти уряду й цілком підпорядковувалася губернським та повітовим комітетам, і, по-третє, нарешті, – припинити місцеві подвірні дослідження, якими статисти, на думку бюрократії, користувалися виключно з метою пропаганди" [1; 44]. Реалізувати на практиці подібні розрахунки не вдалося. Статистичні дослідження вимушено розпочалися навіть там, де раніше вони не проводилися або припинилися. Різко збільшився попит на кваліфікованих спеціалістів-статистиків. Земські статистичні служби за відсутності альтернативи поповнювалися людьми з "сумнівною політичною благонадійністю". Статистики, спираючись на підтримку земців, попри урядові приписи розгорнули широкі наукові дослідження на основі експедиційного методу обстеження.

Оціночні закони не стали на перешкоді прогресивному розвитку земської статистики. Всупереч твердженням окремих дослідників, що в статистичних дослідженнях була "підмінена душа справи", а "статистична творчість" під тягарем "оціночних наростів" поступово змінювалася на "статистичний формалізм" [14; 267-268], зазначимо, що нові підходи в оціночній справі не усували необхідності творчих пошуків земських статистиків. Адже покладений в основу оцінки принцип прибутковості вимагав досить глибоких статистико-економічних досліджень. Для земських статистиків характерним було широке розуміння завдань оціночної справи, яка пов'язувалася з вивченням багатьох природно-географічних, соціально-економічних і культурно-побутових факторів. Під час робіт шліфувалися програми і методика досліджень.

Херсонське земство одним з перших у Російській імперії розгорнуло оціночно-статистичні дослідження по новому закону. Вже 29 серпня 1893 р. на нараді

представників земства і статистиків було складено план майбутніх оціночних робіт. Справа розробки статистичних матеріалів повністю покладалася на статистичні відділення земських управ, які повинні були обновити наявні оціночні дані інформацією нових анкетних та експедиційних обстежень [19; 335]. За рішенням губернської оціночної комісії дослідження передбачалося завершити у найбільш короткий термін (до 1 квітня 1895 р.). Проте в силу об'єктивних і суб'єктивних причин оціночно-статистичні роботи не були доведені до логічного кінця ані в наступному році, ані в наступному десятиріччі.

Ф.О. Василевський очолив статистичну службу Херсонського земства у критичний час для оціночної справи в губернії. Принципові вади оціночного законодавства повною мірою виявилися у процесі розгортання досліджень. Уряд, зробивши оціночні роботи обов'язковими для земств, не регламентував їх тривалість і не забезпечив надійними джерелами фінансування (до 1899 р.). Бюрократична природа оціночних комісій заважала динамічності їх роботи. Досить показовим виглядає процес прийняття таблиць для розробки оціночних матеріалів у Херсонській губернії, що розтягнувся у часі з 24 жовтня 1894 р. до 30 січня 1898 р. [19; 336-337]. Неузгодженість дій повітових оціночних комісій наочно продемонструвала неефективність наявної системи організації оціночних робіт. Земські статистики, маючи лише дорадчий голос, не могли серйозно впливати на їх діяльність.

Політична ситуація в державі не сприяла інтенсифікації місцевих досліджень. Земські статистики розглядалися в якості головних підбурювачів аграрних заворушень в регіонах. У 1902 р. за розпорядженням міністра внутрішніх справ В.К. Плеве, оціночно-статистичні роботи були призупинені в 12 губерніях, а згодом за ініціативою губернаторів – ще в 6 губерніях Російської імперії. На українських землях діяльність земських статистиків не припинилася лише в Херсонській і Таврійській губерніях [1; 133]. Внесли корективи у хід оціночних робіт і революційні події 1905-1907 рр.

Таким чином, надзвичайна тривалість земських оціночно-статистичних досліджень за законом 8 червня 1893 р. в Російській імперії отримує логічне обґрунтування. Жодна з губерній, де подібні роботи проводилися з 1893 р., не виробила нових оціночних норм до 1910 р. [31; 12]. У Херсонській губернії земське оподаткування на нових підставах було введено лише у 1913 р. [20; 7]. Результати оціночно-статистичних досліджень земельної власності у Херсонській губернії були надруковані під редакцією Ф.О. Василевського у восьми випусках праці "Материалы для оценки земель Херсонской губернии по закону 8 июня 1893 года" (Херсон, 1901-1911), а оціночні відомості по міській нерухомості було узагальнено у трьох випусках праці "Материалы для оценки городов Херсонской губернии по закону 8 июля 1893 года" (Херсон, 1905-1909). У 1910 і 1912 рр. вийшли впорядковані Ф.О. Василевським два випуски довідкового видання "Херсонская губерния. Свод цифровых данных", з яких перший був присвячений народонаселенню та сільському господарству, а другий відображав мобілізацію, цінність і прибутковість приватного землеволодіння в регіоні.

У процесі оціночно-статистичних робіт земські статистики виконали ряд спеціальних наукових досліджень. Губернський статистик Ф.О. Василевський зарекомендував себе як енергійний і талановитий дослідник херсонського регіону. Його наукові праці, засновані на концептуальних засадах ліберального народництва, стали вагомим підґрунтям практичної діяльності Херсонського земства й суттєво розширили здобутки херсонського краєзнавства.

У 1896 р. Херсонське земство надіслало експонати для участі у господарській виставці в Нижньому Новгороді. До представлених діаграм Ф.О. Василевським була складена ґрунтовна пояснювальна записка. Перша її частина характеризувала

динаміку розвитку сільського господарства в регіоні упродовж 1880-х – першої половини 1890-х рр. за даними земської статистики, а друга частина відображала провідні тенденції у бюджетній політиці Херсонського земства за 1865-1894 рр. та розвитку земського страхування в Херсонській губернії за 1867-1895 рр.

У 1897 р. за рішенням губернського земського зібрання для з'ясування правильності використання шляхового капіталу земства під керівництвом Ф.О. Василевського було проведено дослідження економічного значення ґрунтових шляхів у Херсонській губернії. Програма дослідження передбачала вивчення вантажного й торгівельного руху. Але земським статистикам не вдалося її повністю реалізувати: земське зібрання зупинило роботи, задовільнившись з'ясуванням руху хлібних вантажів [17; I-II]. Тому замість трьох запланованих випусків праці "Материалы для исследования ґрунтовых дорог Херсонской губернии" світ побачив лише перший випуск "Грузовое движение" (Херсон, 1898), де було вміщено розрахунки норм споживання хліба, список шляхів, відомості про обсяг й інтенсивність хлібних та інших вантажоперевезень у регіоні. Дослідження підтвердило домінуюче положення хлібних вантажів у структурі вантажоперевезень (понад 93 млн. пуд. на рік) і провідну роль гужових перевезень хліба серед інших способів його транспортування (40%). Статистики звернули увагу на першорядне економічне значення ґрунтових шляхів до Одеси та Миколаєва у південно-західних повітах й під'їзних шляхів до залізничних станцій і пристаней у північних повітах Херсонської губернії [17; 53].

Важливим складовим елементом дослідження торгівельного руху стало вивчення ярмаркової і базарної торгівлі в містах та містечках Херсонської губернії. Так, 1 липня 1897 р. у Херсоні спеціальні реєстратори під керівництвом Ф.О. Василевського здійснили обстеження Троїцького ярмарку – одного з найдавніших і найбільших на Півдні України. Зібрані матеріали підтвердили факт прогресуючого занепаду торгівельного значення ярмарків внаслідок швидкого розвитку стаціонарної торгівлі й покращення системи транспортних перевезень у регіоні.

У 1887 р. при формуванні інституту повітових статистиків у Херсонській губернії до їх обов'язків було введено функції земських страхових агентів. Систематичні спостереження статистиків за умовами виникнення страхових випадків у системі земського страхування стали основою для розробки практичних заходів матеріальної допомоги Херсонського земства. Накопичений емпіричний матеріал було узагальнено Ф.О. Василевським у ґрунтовій праці "Пожары в Херсонской губернии за 1868-1894 гг.: Опыт исследования условий пожарности в поселениях, подлежащих обязательному земскому страхованию" (Херсон, 1900). Аналіз причин різкого зростання спустошливості й збитковості пожеж у населених пунктах губернії у 1880-1890-х рр. дозволив автору визначити залежності між рівнем пожежності та соціально-побутовими умовами життя населення.

Херсонські статистики взяли активну участь у підготовці та проведенні першого загального перепису населення Російської імперії 28 січня 1897 р. Його попередні результати, опубліковані Центральним статистичним комітетом МВС, стали предметом критичного аналізу в статті Ф.О. Василевського "Население Херсонской губернии по данным первой всеобщей переписи" [2]. Досвід багаторічної статистичної діяльності дозволив йому наголосити на методичних недоліках при проведенні перепису, систематизації і зведенні демографічних даних адміністративної статистики.

На початку XX ст. Херсонське земство звернуло особливу увагу на потреби розвитку місцевих ремесел і професійної освіти. Наявні ознаки аграрного перенаселення Херсонщини ставили перед владою проблему оптимізації розподілу трудових ресурсів. Спроби стимулювання неземлеробських видів занять в аграрному

регіоні як засобу підтримки селянського господарства спонукали земство до детального вивчення становища кустарних промислів та ремесел на Херсонщині.

Влітку 1904 р. земські статистики за єдиною програмою провели масштабне експедиційне обстеження розвитку ремесел і промислів у шести повітах Херсонської губернії. Об'єктами вивчення стали найбільш поширені промислово-ремісничі заняття: ковальство, ткацтво, гончарство, обробка дерева та каменю, бондарство, чинбарство (кушнірство), лимарство, чоботарство тощо. Упорядкована Ф.О. Василевським за результатами дослідження ґрунтовна праця "Ремесла и промыслы Херсонской губернии" (Херсон, 1905) стала одним з найцінніших здобутків херсонської статистики. Автор роботи проаналізував специфіку географічної локалізації і концентрації центрів ремесла, кількісні показники майстрів, ступінь їх професіоналізму та комерційної активності, засоби виробництва та ресурсну забезпеченість, асортимент та якість виробленої продукції, її вартість, наявні способи збуту та прибутковість, стан та перспективи професійного навчання по окремих галузях промислово-ремісничої діяльності населення Херсонщини. Виявлені взаємозалежності привели до висновку про поступове витіснення народних ремесел у регіоні фабрично-заводським виробництвом. Вирішення проблеми розподілу трудових ресурсів Ф.О. Василевський бачив не у штучному насаджуванні кустарних промислів, а у їх підтримці через підготовку майстрів з місцевого населення. Оптимальна модель повинна була передбачати з одного боку раціоналізацію землеробської праці, а з іншого – невідкладні заходи з удосконалення системи професійного навчання в Херсонській губернії [23; 110].

Останнім великим дослідженням Ф.О. Василевського можна вважати працю "Переселенцы из Херсонской губернии в 1894-1912 гг.". Вона стала підсумком багаторічних поточних спостережень херсонських статистиків за міграційними рухами на Півдні України. На Херсонщині наростання еміграційних процесів, стимульованих земельним дефіцитом, було відзначено з кінця 1880-х рр. Але масового та організованого характеру міграція сільського населення у східні регіони держави набула на початку ХХ ст., ставши одним з важливих елементів аграрної політики російського уряду. Херсонські статистики активно співробітничали з місцевими землевпорядними комісіями, які між іншим завідували організацією переселення малоземельних селян на схід. Поточний облік переселенського руху складав важливу частину обов'язків губернського та повітових статистиків Херсонського земства [7; 38, 54]. Результати статистичного дослідження мала узагальнити підготовлена у 1913-1914 рр. робота Ф.О. Василевського, але смерть автора та військовий час не дозволили її вчасно опублікувати. Рукопис останньої праці Ф.О. Василевського виявити в архівних установах України не вдалося.

Ф.О. Василевський доклад значних зусиль для популяризації досвіду херсонської земської статистики в межах Російської імперії. Плідною була його участь у засіданнях загальнодержавних з'їздів і нарад з питань статистики. У серпні 1898 р. Ф.О. Василевський очолив представницьку делегацію від Херсонської губернії (17 осіб) на X з'їзд російських природознавців та лікарів у Києві. На засіданні підсекції статистики губернський статистик виступив із доповіддю "О способах исследования экономического значения грунтовых дорог", у якій поділився програмно-методичними напрацюваннями херсонських статистиків [30; 379-391]. Підсекція статистики високо оцінила виконане херсонськими статистиками дослідження, визнавши його "кроком уперед у земських дослідженнях з даного питання" [30; 376]. У своїй доповіді "Данные, собираемые в Херсонской губернии по текущей статистике" на засіданні підкомісії з поточної статистики в межах статистичної наради при Імператорському Вільному Економічному Товаристві (1900) у Санкт-Петербурзі Ф.О. Василевський зупинився на специфіці організації поточного статистичного обліку в Херсонському земстві, проаналізував місцеві статистичні

програми та видання [28; 21-26]. Обмін думками засвідчив перспективність запозичення херсонського досвіду. Визнанням заслуг Ф.О. Василевського у галузі статистичної діяльності стало обрання його почесним головою підсекції статистики на XII з'їзді російських природознавців та лікарів у Москві (1909-1910) [29; 23].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. продовжилася еволюція суспільно-політичних поглядів Ф.О. Василевського. Доба ідейних шукань 1870–1880-х у житті земського статистика завершилася остаточним розривом із радикальним українським рухом. Ймовірно, адміністративні переслідування за активну громадсько-політичну діяльність у молодому віці мали серйозні психологічні наслідки для Ф.О. Василевського. За згадкою Д.М. Овсянико-Куликовського, у 1890-х рр. Ф.О. Василевський суттєво поправився у поглядах [21; 411]. Він продовжував підтримувати зв'язки з українською громадою в Херсоні, яку очолював давній товариш Ф.О. Василевського, секретар губернської управи А.М. Грабенко. Але його рішучий осуд викликала радикалізація світогляду молодого покоління українських діячів. Для останніх сам Ф.О. Василевський перетворився зрештою на класичний приклад ідейної деградації, на людину, яку засмоктала трясовина російської провінційної "обивательщини" [15; 94]. На політичну позицію Ф.О. Василевського недвозначно вказує факт його членства у конституційно-демократичній партії, ідеологія та програма якої виявилися близькими для української ліберальної інтелігенції. Восени 1905 р. губернський статистик серед інших службовців Херсонського земства брав участь у побудові регіональної партійної мережі кадетів. Херсонський повітовий комітет кадетської партії обрав Ф.О. Василевського разом з Г.К. Пачоським, Є.І. Яковенком, О.М. Зінов'євим та А.М. Грабенком до спеціальної земельної комісії з метою "розвитку та популярного викладу земельної програми партії" [33]. Але політична активність у революційні роки не призвела до перегляду Ф.О. Василевським його цілком культурницьких позицій.

Трагічна смерть Ф.О. Василевського виявилася повною несподіванкою для родичів і знайомих. Увечері 31 березня 1915 р. губернський статистик пострілом увірвав собі життя. Інші версії дати самогубства Ф.О. Василевського (31 березня 1905 р., 31 березня 1912 р.), що наведені в енциклопедичних виданнях радянської доби [4-5], вочевидь, зумовлені помилками технічного характеру й легко спростовуються наявними джерелами. Причини трагічного вчинку встановити досить важко. Один з перших біографів Дніпрової Чайки (Л.О. Василевської) стверджував, що її чоловік наклав на себе руки "в припадке душевного расстройства" [9; 25]. Д.Н. Овсянико-Куликовський наполягав, що "цей трагічний кінець рішуче не в'яжеться з душевним складом Василевського", який "був, за натурою, людиною живою, бадьорою, життєрадісною, до того ж діловою й дуже працездатною" [21; 411]. Сам Д.Н. Овсянико-Куликовський ніколи не помічав у Ф.О. Василевського ознак розчарування та відрази до життя. Не бачили вагомих причин для самогубства земського діяча і колеги-статистики [3; 78]. Останні роки після розлучення в 1908 р. з дружиною Ф.О. Василевський вів усамітнений спосіб життя.

У посмертній згадці про Ф.О. Василевського, віддаючи належне його творчим здобуткам, один з його товаришів по земській службі висловив наступну думку: "минуть роки, і багато років мине, але земські діячі та земські робітники й твої майбутні наступники неодноразово звернуться до "п'ятифунтових", за висловом Гліба Успенського, статистичних праць, та якщо, "струсивши з хартій пил", і не знайдуть твого імені на них, то завжди із вдячністю знайдуть те, що їм потрібно буде для справи, для вирішення питання, і завжди теплим словом пом'януть того, хто вклав у "працю старанну, безіменну" і стільки часу, і сил, і думки, і серця, і нервів..." [3; 79]. Земські діячі одноголосно визнавали його видатним працівником Херсонського земства, гідним представником енергійного покоління 1870-х рр.

Від трагічної смерті українського діяча пройшло дев'яносто років. Давно загинуло в революційній стихії старе земство, відійшли у вічність близькі та знайомі Ф.О. Василевського. Але вічним пам'ятником його непересічним талантам будуть служити численні наукові дослідження – справжні "настільні книги" для херсонських краєзнавців. Тож майбутні дослідники діяльності Херсонського земства зможуть виявити нові грані творчої особистості Ф.О. Василевського – визначного представника південноукраїнської школи земських статистиків.

Основні наукові праці Ф.О. Василевського

1. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: В 6 т. – Т. 2.: Елисаветградский уезд (статистико-экономическое описание уезда) / Сост. статист. отдел. при Херсонской губернской земской управе. – Херсон: Тип. М.К. Аспера (б. Ващенко), 1886. – 636 с., карты. (співавтор)
2. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: В 6 т. – Т. 3.: Александрийский уезд (статистико-экономическое описание уезда) / Сост. статист. отдел. при Херсонской губернской земской управе. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1888. – 540 с., карты. (співавтор)
3. Материалы для оценки земель Херсонской губернии: В 6 т. – Т. 4.: Тираспольский уезд (статистико-экономическое описание уезда) / Сост. статист. отдел. при Херсонской губернской земской управе. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1889. – 388 с., карта. (співавтор)
4. Статистико-экономические обзоры Херсонской губернии за 1894 – 1913 гг. (редактор та укладач)
5. Некоторые данные о ходе и развитии сельского хозяйства в Херсонской губернии: Объяснительная записка к диаграммам, представленным на Нижегородскую выставку в 1896 г. / Издание Херсонской губернской земской управы. – Вып. 1. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1896. – 30 с.
6. Некоторые данные о бюджетах губернского земства за время 1865-1894 гг. и о ходе и развитии взаимного земского страхования от огня строений за время 1867-1895 гг.: Объяснительная записка к диаграммам, представленным на Нижегородскую выставку в 1896 г. / Издание Херсонской губернской земской управы. – Вып. 2. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1896. – 15 с., с табл.
7. Троицкая ярмарка в Херсоне 1 июля 1897 г. // Сборник Херсонского земства. – 1898. – № 2. – С. 16-46.
8. Материалы для исследования грунтовых дорог Херсонской губернии / Издание Херсонской губернской земской управы. – Вып. 1: Грузовое движение. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1898. – 134 с.
9. Пожары в Херсонской губернии за 1868-1894 гг.: Опыт исследования условий пожарности в поселениях, подлежащих обязательному земскому страхованию / Издание Херсонской губернской земской управы. – Херсон: Тип. О.Д. Ходушиной, 1900. – 85 с.
10. Материалы для оценки земель Херсонской губернии по закону 8 июня 1894 года: В 8 вып. / Издание Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1901-1911. (редактор та укладач)
11. Ремесла и промыслы Херсонской губернии / Издание Херсонской губернской земской управы. – Херсон: Пар. типо-литогр. наслед. О.Д. Ходушиной, 1905. – 145 с.
12. Херсонская губерния. Свод цифровых данных / Издание Херсонской губернской земской управы. – Вып. 1: Население и сельское хозяйство. – Херсон: Пар. типо-литогр. наслед. О.Д. Ходушиной, 1910. – 189 с.; Вып. 2: Частное землевладение: мобилизация, ценность и доходность. – Херсон: Пар. типо-литогр. преемн. О.Д. Ходушиной, 1912. – 281 с.
13. Переселенцы из Херсонской губернии в 1894-1912 гг. (неопублікована)

Джерела та література:

1. Белокопский И.П. Земское движение. – М., 1914.
2. Василевский Ф. Население Херсонской губернии по данным первой всеобщей переписи // Юг. – 1898. – 3 июля.
3. Василевский Ф.А. // Статистический вестник. – 1915-1916. – Кн. 1. – С. 76-79.

4. Василевський Феофан Олександрович // Українська радянська енциклопедія. – 2-е вид. – К., 1978. – Т. 2. – С. 130.
5. Гольдберг М.Я. Василевський Феофан (Теофан) Олександрович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1988. – Т. 1. – С. 276.
6. Державний архів Одеської області, ф. 5, оп. 1, спр. 1759.
7. Державний архів Херсонської області (ДАХО), ф. 5, оп. 1, спр. 29.
8. ДАХО, ф. 5, оп. 1, спр. 49.
9. Дніпрова Чайка. Твори: У 2-х т. – Т. 1. – Харків, 1931.
10. Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. – Херсон, 1890.
11. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. III, № 10810.
12. ІР НБУВ, ф. X, № 34906.
13. ІР НБУВ, ф. 134, № 89.
14. Кауфман А.А. Земская статистика // Юбилейный земский сборник. – СПб., 1914. – С. 260-291.
15. Коваленко-Коломацький Г. Дніпрова Чайка (спогади) // Червоний шлях. – 1928. – № 2. – С. 93-98.
16. Макієнко О.А. З історії розвитку та діяльності земської статистичної служби в Херсонській губернії (70-80-ті роки XIX ст.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5. – С. 119-129.
17. Материалы для исследования грунтовых дорог Херсонской губернии. – Вып. 1: Грузовое движение. – Херсон, 1898. – 134 с.
18. Немченко І.В. Здобутки і втрати Теофана Василевського // Історія "Просвіти" Херсонщини. – Київ-Херсон, 2002. – Т. 1. – С. 72-83.
19. О положении оценочного дела в Херсонской губернии // Сборник Херсонского земства. – 1898. – № 9. – С. 334-342.
20. Общий административный и хозяйственный отчет Херсонской губернской земской управы за 1911-1912 годы. – Херсон, 1912.
21. Овсянко-Куликовский Д.Н. Литературно-критические работы: В 2-х т. – Т. 2. – М., 1989.
22. Падалка Л. Александр Александрович Русов в воспоминаниях земского статистика // Статистический вестник. – 1915-1916. – Кн. 2. – С. 64-81.
23. Ремесла и промыслы Херсонской губернии. – Херсон, 1905.
24. Рябінін-Скляревський О.О. З революційного українського руху 1870-80-х рр. Єлисаветградський гурток // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 112-123.
25. Рябінін-Скляревський О.О. Херсонський гурток Русова. 1885-1889. – Запоріжжя, 2003.
26. С.Є. Софрон Круть. Записки українця з побуту між полудневими слов'янами. Львів, 1905 // Нова громада. – 1906. – № 6.
27. Смета губернских земских расходов Херсонской губернии на 1902 год. – Херсон, 1902.
28. Труды комиссии по вопросам земской статистики. – СПб., 1901.
29. Труды подсекции статистики XII съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Москве 29 декабря 1909 г. – 5 января 1910 г. – Чернигов, 1912.
30. Труды подсекции статистики X съезда русских естествоиспытателей и врачей в г. Киеве 21-30 августа 1898 г. – Чернигов, 1900.
31. Фролов В.И. Краткий очерк развития земской статистики. – Каменец-Подольск, 1914.
32. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 419, оп. 1, спр. 1193.
33. Юг. – 1905. – 18 ноября.

ЗЕМСТВА У ФОРМУВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ХЕРСОНСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

Початок ХХ століття щодо розвитку органів місцевого самоврядування характеризується конструктивними змінами у громадському житті Російської імперії, відображаючись у збагаченні політичного, суспільного, духовного світогляду населення, становленні політичної і правової культури. Оскільки за часів радянської влади громадське життя було цілком витіснене державним, досвід минулого був би дуже корисним для сучасної України, де ці зміни лише почали відбуватися, й де говорити про розвинену політичну, правову культуру зарано.

Звертаючи увагу на Херсонську губернію початку ХХ століття, ми бачимо яскраву картину вируючого громадського, економічного та культурного життя. Джерелами, що живили цю діяльність, були ті можливості для господарського та культурного розвитку, що надавали земське та міське самоврядування, які на той час стали невід'ємною частиною життя Херсонщини*.

Проблема становлення громадянського суспільства у Східній Європі досліджувалась неодноразово. Велика кількість істориків, філософів, політологів та правознавців досліджували політичне життя Російської імперії початку ХХ століття, виділяючи велику кількість сил, які, врешті-решт, зіграли вирішальну роль у революційній розв'язці 1917 р. [27]. Складність виділення із цієї маси земського сліду впливає із історичного вирішення проблеми самодержавства, коли політико-правовий інститут земства, у числі багатьох інших, незважаючи на 53-річну плідну діяльність, припинив своє існування. Але не самодержавство було обов'язковою умовою існування земств, земства зародилися у цьому середовищі та навчилися йому протистояти, а протягом 1917-1918 рр. показали себе життєздатними і частково розкрили свій політичний потенціал. Згубним для земства стало антиправове і антидемократичне середовище, що виникло із приходом до влади більшовиків.

Багато хто з дослідників стверджували і продовжують стверджувати, що саме суспільство Російської імперії було нерозвинене і не могло сприйняти правові інститути, звичні у всьому цивілізованому світі й на їх основі створювати свої. Але існування земств говорить про інше. За його час земства виявили більше здорового глузду та розсудливості, гуманізму і милосердя, ніж будь-який "демократичний" інститут сьогодення.

Визнання земства як джерела формування громадянського суспільства та правової свідомості було зроблено ще сучасниками. У залежності від своїх політичних симпатій, здебільшого вже у еміграції, вони давали свої оцінки діяльності земств. Н. Бердяев писав, що "у Росії земство являло собою якісне утворення, у ньому нагромадився суспільний досвід, знання справи, традиція. Руйнування земства ... є руйнування суспільних якостей і занурення у пільму кількості" [4;140]. С.Ю. Вітте у своїх "Спогадах" розцінював земства як виток російської конституції: "Земські установи – це конституція знизу, що безсумнівно рано чи пізно приводить до конституції зверху. І цей шлях самий спокійний; і якщо б раз давши земське та міське самоуправління і потім на протязі чверті століття з ним не воювали, поступово їх розвивали, то ми б прийшли до конституції без смутних революційних ексцесів" [14;371]. У відомого суспільного і державного діяча князя Г.Є. Львова зустрічаємо своєрідний гімн земству: "Відкіля ж узялися сили, що створили земську справу? Де таємниче джерело їх? Як могло воно, юне, слабе, взявшись за дрібні місцеві справи, перетворити їх у справи величезного державного значення? У земських установах

* Херсонщина – назва, що поширювалась на всю територію Херсонської губернії за часів її існування

уперше селяни, міщани, купці, дворяни – усі зустрілися, як рівні. Уперше всі стани у них відчували рівноправність і спільність інтересів, відчували, що загальне благо народу є благо всім рівно дороге і що воно залежить від них. Викликана самоврядуванням самодіяльність запалила у них святе почуття боргу і діяльну любов до батьківщини. Вибірні земські люди не знали мертвущої обмеженості букви закону. Вони працювали в ім'я любові до справи і відповідальності перед країною і віддавали справі усю свою душу. Вони кликали до себе усіх, хто вірив і сподівався на цьому новому шляху досягти щастя народу. У дружній роботі виборних з інтелігенцією і виросла та сила суспільного духу, що підтримувала протягом 50-ти років бадьорість у часи сумнівів, окриляла надією, будила творчість, розуми й таланти, і загартовувала стійкість у неухильній боротьбі. Одні борці народної справи змінювалися іншими. Їх не лякали важкі умови праці. Гаряча любов до народу, в ім'я якої вони йшли на жертви, давала їм життєдайні і творчі сили" [15; 59-60].

Після жовтня 1917 р. у радянській історіографії земське самоврядування почало розглядатись як "продукт буржуазної ідеології". І в той же час історик земства Б.Б. Веселовський у ті роки писав: "Ми все-таки продовжуємо сповідати глибоку віру у те, що самоврядування під цим натиском погромного "соціалізму" вціліє, воно переживе "ради" і з'явиться оплотом для відтворення в нас державного порядку на правових основах. Ради – це вогнища анархії, самоврядування – це найбільша цінність для всякої демократії" [5].

Вирішальною для переоцінки діяльності земських установ стала робота В.В. Леонтовича "Історія лібералізму в Росії" [14]. Останні розділи цієї книги переконливо доводять, що земство повинно бути визнане історичним ґрунтом, на якому виростав конституційний лад, а земське середовище – особливим суспільним прошарком, еволюція якого викликала досить успішну еволюцію думського й урядового лібералізму.

Сучасні дослідники, такі як, наприклад Є.Ю.Соловйов (Російська Академія Наук), під впливом Леонтовича дійшли висновку, "що першою публічною декларацією прав людини в історії Росії були резолюції Земських З'їздів, прийняті у вересні 1904 р. і липні 1905 р., що виражали не тільки ідею безумовної обов'язковості цивільних прав, але і принцип пріоритетності права відносно позитивного ("пожалуваного") закону, тобто "боротьба за природні права людини може бути виправдана навіть у тому випадку, якщо у ході її порушується форма закону". А то й навіть: "Не буде перебільшенням сказати, що Височайший маніфест від 17 жовтня 1905 р. ("Про удосконалення державного порядку") світив відбитим світлом земських резолюцій".

Значення діяльності земств у формуванні громадянського суспільства підкреслюється В.Ф. Абрамовим з Російського державного гуманітарного університету, досить відомим сучасним дослідником історії земських установ, автором багатьох праць з історії земського самоуправління. Його позицію відрізняє комплексний підхід до вивчення політико-культурної спадщини земських установ. У своїй роботі "Демократична практика російського земства" він підкреслює що, земства – це "оригінальна система комунальної самодіяльності, що була одним з найважливіших факторів розвитку країни, збереження її як єдиного цілого" [1].

Саме комплексний підхід дозволяє розглянути роль земств у формуванні громадянського суспільства у розрізі провінційного життя. У вивченні досвіду земств зроблено вже немало. Однак дотепер немає дійсно докладного дослідження усієї різноманітності форм і методів земської роботи. У числі слабко розроблених проблем – взаємовідносини земств із центральними і місцевими органами державної влади, співвідношення різних інтересів у земствах, персональний склад учасників земського ліберального руху. Не розкрита роль земств у розвитку духовної, матеріальної, правової і політичної культури Півдня України.

М.Хільдермейер з Гьотінгенського університету (Берлін) наголошує на тому, що земства не є новим предметом дослідження формування громадянського суспільства, а навпаки усталеним й таким, що активно розробляється [26; 65].

У ракурсі регіональної історії, коли земство виступає осередком громадського і культурного життя, воно стає першим і головним предметом дослідження формування громадянського суспільства у нашому регіоні.

За Положенням про земства 1864 р. земський устрій спочатку вводився у 34 губерніях Європейської частини Росії. Однак самі земства стали створюватися лише з лютого 1865 р. У 1911 р. земське самоуправління було поширено ще на 6 західних губерній (Вітебську, Волинську, Київську, Мінську, Могилевську, Подільську), а у 1913 р. – на Астраханську, Оренбурзьку і Ставропольську. Після Лютневої революції земське самоуправління діяло вже по всій країні.

За положенням 1864 р. депутатів до земських зборів називали **гласними**, їх кількість була чітко визначена – 13329 чоловік. Земства були створені для завідування господарськими справами, в основі їх існування було покладено самофінансування [1; 30-33]. На думку уряду, яку, до речі, цілком поділяли й самі земства, ті, хто є головними платниками земського податку, мають бути ширше представлені в земських зборах. Тому в основі земських виборів спочатку лежав **майновий ценз**. Платники земських зборів за положенням 1864 р. поділялись на 3 розряди: 1) сільські товариства (селяни); 2) городяни; 3) всі останні власники повіту [1; 31].

Спочатку до числа Херсонського повітового земства обирали 86 гласних від наступних груп населення: землевласників – 40, від міст – 24 та від сільських громад – 22, у виборах брали участь власники торгово-промислових закладів, купецьких свідоцтв, а також священики та церковнослужителі. Згодом духовні особи були позбавлені цього права [9; 5-6]. У виборах брали участь всі селяни, але опосередковано. На волосних сходах вони визначали виборців, які потім обирали необхідну кількість гласних. До числа виборців і гласних в Ананіївському земстві не допускалися боржники земських зборів більше, ніж за чотири півріччя за рішенням цього земства [25; 20]. У 1902 р. питання про участь у виборах боржників було переглянуто, як таке, що не відповідає інтересам земської справи у Херсонській губернії. Замість того губернським земством було запропоновано клопотатися перед урядом про зменшення розміру майнового цензу до 100 десятин у Херсонському, Олександрійському та Єлисаветградському повіті, в Ананіївському, Одеському й Тираспольському – до 125 десятин, у зв'язку з економічним станом губернії [24; 44].

Закон 1890 р. обмежив повноваження земств і в той же час підняв роль дворянства у земських установах, мотивуючи це тим, що дворяни є більш освіченішими, а тому більш придатними для роботи на земському поприщі, ніж селяни. Тому дворяни були виділені в особливу категорію виборців. Було скорочене загальне число виборців – до 10229, при цьому дворянам надавалося більше половини місць. Селяни могли обирати лише по одному представнику з волості, потім губернатор сам призначав потрібну кількість гласних із їх числа [1; 31].

Після виборів скликалися повітові земські збори, у кінці їх роботи обиралися гласні у губернські земські збори.

У 1900 р. Херсонське губернське зібрання складалося з 60 гласних, у тому числі від Олександрійського повіту – 10 гласних, від Ананіївського – 6, Єлисаветградського – 12, Одеського – 5, Тираспольського – 6, Херсонського – 11 і від міста Одеси, що було окремою земською одиницею – 10 [23; 42].

Крім того, до складу губернського земського зібрання входив міський голова Одеси, але з невідомої причини до 1901 р. він не брав участі у зборах. То ж коли Херсонська губерньська управа подала клопотання про його участь у губернських зборах, Міністерство внутрішніх справ відповіло, що це не потребує його дозволу, а

виходить безпосередньо з Положення про земства. Проти участі міського голови Херсона у земських губернських зборах виступили самі земці, мотивуючи це тим, що Херсон не є окремою земською одиницею за Положенням про земства, тому підіймати це питання передчасно [23; 43]. Така законослухняність наводить на думку про складні відносини земців із міською владою.

У 1904 р. Херсонське губернське земство бере активну участь в обговоренні виборчого права до земств за ініціативою міністра внутрішніх справ та приймає ряд постанов для врегулювання цього питання. А саме, на думку Херсонського губернського земства в основу земського представництва повинно лягти не станове, а майнове положення, як таке, що витікає з принципу земського самоуправління; виборці мають складатися з трьох груп: приватні землевласники, уповноважені товариств та власники нерухомого майна неземельного характеру, сільські громади та міські виборці; кожній з цих груп надається право виборів певного числа гласних, відповідно до цінності нерухомого майна кожної групи; приватні власники духовного звання чи з селян, незалежно від місця їх приписки, повинні мати виборчі права нарівні з іншими приватними власниками землі або нерухомого майна, при цьому приватні власники з селян, що беруть участь у виборчих зборах відповідно цього пункту, не повинні брати участь у з'їздах волосних виборців; гласні від сільських громад повинні обиратися на з'їздах волосних виборців без особливого затвердження, при цьому дисциплінарні стягнення з гласних із селян накладатимуться лише постановами повітового з'їзду та підлягатимуть апеляції у губернському присутствії; представництво на зборах виборців повинно бути особистим, жінки можуть брати участь у виборчих зібраннях та з'їздах особисто, доручення можуть видаватися рідними до 3-го ступеня включно; до виборчих списків вноситимуться всі правоздатні особи, що володіють майном не менше одного року в даній місцевості; нормальним виборчим цензом вважатиметься у повітах Олександрійському, Єлисаветградському та Херсонському – 100 десятин, в Ананьївському, Тираспольському та Одеському – 125 десятин, ценз неземельного майна – 3000 крб. податкової цінності; власники майна, які мають не менше 1/10 майнового цензу, братимуть участь у виборчих з'їздах для виборів уповноважених на виборчі збори у кількості, що відповідає числу повних цензів, що склалося із загальної сукупності цього майна; при визначенні прав на участь у земських виборах повинна братися до уваги сукупність всіх видів нерухомого майна кожної особи у межах повіту; кількість гласних повинна відповідати числу, встановленому Положенням 1864 р.; гласні повітові та губернські повинні мати право на добові та проїзні гроші у розмірі встановленому земськими зборами; вибори повинні проводитись закритою подачею голосів, якщо ж таких опиниться менше встановленого числа обранців, то балотуватиметься подвійне число недовибраних кандидатів з тих, що отримали при першому балотуванні відносну більшість голосів, причому обраними вважатимуться ті, хто отримав відносну більшість голосів [24; 44-47]. Були відхилені пропозиції про надання жінкам губернії права обиратися до земських установ; заборону брати участь у виборах земським начальникам, щоб через їхню присутність селяни не соромилися виказувати свою думку [24; 46-47].

Таким чином, пропозиції Херсонських губернських земських зборів були спрямовані проти земської контрреформи 1890 р., що стверджувала верховенство дворянства у земстві. Головним суб'єктом земських виборів вважатиметься власник земельно чи неземельного нерухомого майна певної цінності, (за зменшення якої власне і виступило земство), що має більше, ніж 25 років, і протягом року проживає на певній території.

Хоча головною метою земства було зменшення цензу, не було й мови про те, щоб кожний житель губернії міг брати участь у виборах. Оскільки ефективність роботи земства залежала від сплати земського збору, то вважалося, що право

голосу мають лише ті громадяни, чії внески вагоміші. Одночасно земці розуміли, що залучення більшої кількості жителів губернії до виборчої кампанії, стимулюватиме їх інтерес до роботи земських установ, спроб вирішення проблем у галузі місцевої економіки, соціального забезпечення, культури. Проте навіть зменшення майнового цензу видавалося уряду неможливою поступкою. У результаті немала частина населення губернії досить байдуже спостерігала за діяльністю земства. "Народ індиферентно ставиться до питання освіти..., охорони здоров'я тощо", — ось, що хвилювало земців та постійно звучало на земських зборах. Через недосконалість положень про вибори до земства, останнє довгий час відчувалось стороннім елементом, джерелом непорозуміння й недовіри народу до місцевого самоврядування.

Хоча Положення про земства 1864 р. сформулювало його права та обов'язки, земства були змушені доводити їх на протязі свого існування. Державна влада на місцях та у столиці різними тлумаченням цього Положення створювали певні труднощі для його реалізації у практичному житті. Через те виникало чимало непорозумінь, для з'ясування яких інколи потребувалися роки.

Губернатор мав право контролювати діяльність земських установ, призупиняти постанови земських управ. Однак його втручання у внутрішні справи управ, як правило, зустрічали опір. Так, наприклад, обурення гласних повітових земств викликали некоректні висловлювання губернатора щодо постанов та записів у журналах Єлисаветградського земства й постановою губернського земства губернатору було нагадано, що це не у його компетенції [25; 17-18]. Проте у 1900 р. повноваження земств були обмежені владою губернатора більше, ніж за Положенням 1864 року.

Недосконалість земської реформи відчувалася у першу чергу у стосунках між самими земськими установами. Херсонське губернське земство і повітові земства губернії за положенням 1864 р. повинні були існувати незалежно одне від одного. Проте зміст їх відносин не був чітким у світлі існуючого законодавства. Щоб врегулювати відносини, ними була створена комісія, яка у жовтні 1865 р. вирішила, що для земських повітових управ обов'язково виконувати ті розпорядження, що стосуються всієї губернії або декількох повітів, а у справах, що стосуються кожного повіту, вони діють самостійно, згідно з рішеннями повітових зборів [25; 23-24]. Потрібно було провести ще декілька засідань, щоб уладнати цю проблему. У 1907 р. гласним губернського земства С.Т. Варун-Секретом було підняте питання про відповідний розподіл обов'язків та сфер впливу між губернським та повітовими земствами. Він вважав, що взагалі завідування земськими установами не врегульоване і потребує поліпшення [24; 55-57]. Гласний запропонував чітко відмежувати функції повітових та губернського земства, щоб губернське земство відало тільки загальногубернськими інтересами. Губернським земством у 1908 р. було вирішено створити спеціальну комісію з цього питання, до якої б увійшли голови повітових земств.

У 1911 р. на першому загальноземському з'їзді, який був присвячений проблемам народної освіти, але не обминув най гостріших питань місцевого самоврядування, були прийняті постанови з питань взаємовідносин між губернським та повітовими земствами. З'їздом було визнано, що діяльність губернських земств позитивно впливає на розвиток освіти. Взаємодія губернського і повітових земств в тих галузях, що обумовлені місцевими потребами, необхідна. Було визнано бажаним, щоб губернське земство проводило в життя ті заходи, що мають загальногубернське значення, при цьому не обмежуючи самостійність повітових земств [21; 32].

Досить складні відносини були між земствами та міськими думами. Міста Херсонської губернії домагалися статусу окремої земської одиниці, так, Миколаївська міська дума у 1904 р. підняла питання про виділення міста в окрему земську

одиницю. Херсонське губернське земство виступило проти і, навіть, подало клопотання перед урядом, щоб він відхилив прохання міської думи міста Миколаєва [24; 55].

Губернська управа заявила, що подібні сепаратні тенденції не мають під собою підстав і суперечать “у корені ідеї земства як громадського союзу всього населення певної території в цілях господарського і культурного розвитку” [22; 157]. Для обґрунтування своєї позиції щодо заперечення виділення Миколаєва у окрему земську одиницю управа навела ряд аргументів теоретичного і практичного характеру, які мають велике значення для розкриття принципів земського самоуправління взагалі та, зокрема, його традицій й особливостей, що історично склалися на Півдні України. Отже, на думку управи, “якщо Миколаїв і платить за земські повинності більше, ніж отримує, то це так само природно як притягнення до земського оподаткування земель казни і приватних власників, які теж більше дають, ніж беруть від земства: власник декількох тисяч десятин землі ніколи не скористається для своїх потреб ні школою, ні лікарнею. Вимога, щоб земство безпосередньо або в формі послуг віддавало платнику стільки ж, скільки взяло, залишили б земство без головного змісту його існування – як громадського господарства” [22; 157]. У своїй доповіді управа звертає увагу на те, що “вимоги міста про збільшення на нього земських видатків були б справедливим лише тоді, якщо населення його було б менше забезпечене медичною допомогою, школою і т. д., ніж ті місцевості, куди направляються земські асигнування” [22; 157].

Треба сказати, що це питання розглядалося не вперше. У 1871 р. клопотання міської думи про виділення Миколаєва у окрему земську одиницю було підтримано губернським земством, проте не знайшло схвалення в уряді. Але й тоді Херсонським повітовим земством висувалися аргументи, подібні до тих, що через 23 роки використає губернська управа. “...Не можна щоб земство витрачало на користь міста саме ту суму, яку отримує від міста. Це суперечило б поняттям про земські заклади і робило немислимим їх існування. Якщо допомагати кожному місту на ту суму, яку воно сплачує у вигляді податку, то чому б те ж саме не робити й для містечок, для сільських товариств і, нарешті, землевласників? Цим шляхом кожному буде повертатися та сума, яку він платить. В такому разі, де ж загальна справа земська, де земські нужди, потреби, й з чого їх задовольняти?” – обурювалися земці [22; 157].

40-річна успішна діяльність земства у сфері громадського, правового, культурного та економічного життя, загальне визнання і підтримка на той час самі по собі були вагомим аргументом, який також був використаний управою. Суперечка з Миколаєвом спонукала управу зробити якби невеличкий огляд послуг і вигод, які міста отримували від цієї плідної діяльності. У їх числі – утримання дорогих закладів: психіатричної лікарні з колонією, притулку для покинутих немовлят тощо, чиїми послугами безкоштовно користувався й Миколаїв. Головні вигоди, на думку управи, не піддаються цифровому обліку. Це кваліфіковані робітники, підготовкою яких займалося земство; захист від епідемій і епізоотій, що був наслідком діяльності земської санітарної служби та медицини; побудова під’їзних шляхів, що мали велике значення для розвитку міської торгівлі та забезпечення Миколаєва продовольством; земська пошта, що полегшувала спілкування між містом і повітом, якою користувалися також дума, судова та поліцейська влади міста. Тому, вважали земці, якщо Миколаїв лишився б цих зручностей, то навряд чи він визнав вигідним своє відділення від повітового земства [22; 157].

Звісно губернське земство усвідомлювало, що й повіт багато втрачає з відділенням Миколаєва. На прикладі м. Кронштадта, яке відокремилася від Петергофського земства незадовго до цих подій, губернська управа стверджувала, що без значної державної компенсації, яку отримало Петергофське земство лише за

фактом відділення портового міста, земський збір для мешканців Херсонського повіту зросте на 21,5% [22; 157].

Звертаючись до Миколаївського міського самоуправління, губернське земство нагадало про взаємовигідні тісні зв'язки між містом і повітом, що виникли протягом їх спільного існування. Зокрема, про те, що Херсонський повіт сплачує портовий збір у розмірі 37500 крб. за 15 млн. пудів, які експортує в середньому на рік через Миколаївський порт, отже й за рахунок землеробства Херсонського повіту зростає благоустрій міста; не менш значний прибуток Миколаєву приносила внутрішня торгівля з Херсонським повітом [22; 157].

Спроба виділення Миколаєва у окреме земство і відмова Херсонських губернських зборів – результат не відторгнення системи земського самоуправління, а розуміння його політичного, правового, культурного й економічного значення з одного боку та боротьби за його цілісність – з іншого.

Для вирішення протиріч у цьому питанні губернським земством були зроблені наступні кроки: у 1904 р. воно пропонує утворити земство менше, ніж повіт, для більш успішного задоволення потреб усього населення. Було вирішено передати це питання довгостроковій комісії та на обговорення у повітові земства. Воно було тісно пов'язане з поновленням виборності мирових суддів [24; 55].

Ця боротьба свідчила про глибокі процеси, що відбувалися у формуванні традицій місцевого самоврядування на Півдні України. Розподіл повноважень і обов'язків був необхідний для підвищення ефективності роботи земських установ. Бажання місцевих громад незалежно, і в той же час, на законних підставах вирішувати свої проблеми, говорило про розвиток та еволюцію суспільства і влади. Звичайно, губернське земство грало значну роль у вирішенні протиріч на місцях, коли переважали чиїсь містечкові одноосібні інтереси.

Досвід, набутий у боротьбі, що велася Херсонським губернським і повітовими земствами за свої права, надані чинним законодавством, дозволяв їм вважати, що вони можуть використати його у законодавчій діяльності щодо удосконалення земського управління. Тому земські діячі Херсонської губернії неодноразово зверталися до уряду з пропозиціями залучити їх до обговорення нового положення про земства Російської імперії [24; 49]. Така нагода трапилася у 1905 р. Херсонське губернське земство було схвильоване з приводу Указу Сенату та рескрипту на ім'я Міністра внутрішніх справ А.Г. Булігіна від 18 лютого 1905 р. про участь представників від земств у розробці законодавчих пропозицій щодо державного благоустрою та поліпшення народного добробуту [24; 49].

Херсонська губернська управа запропонувала губернським земським зборам: відповідно іменного указу від 18 грудня повідомити, що Херсонські губернські земські збори визнають необхідним для правильного ходу робіт Особливої наради під головуванням Булігіна та для умиротворення громадськості: ввести до складу особливої наради представників від громадських установ і, у першу чергу, від губернських земських зборів і міських дум великих міст, по вибору самих зборів і дум; вести заняття особливої наради при повній гласності, при вільному обговоренні у пресі всіх питань, що будуть розглядатися на нараді; щоб нарада негайно почала заняття по опрацюванню виборчого закону та до можливого у найближчий час скликання народних представників. На випадок запрошення на особливу нараду від головуванням А.Г. Булігіна вибрати представника від губернського зібрання. Представити на Височайше ім'я, що в інтересах заспокоєння країни настійливою потребою є відміна положення про посилену охорону та інших надзвичайних законів і розпоряджень, несумісних із правом недоторканності особистості і житла, а також негайне встановлення свободи усного та друкованого слова і свободи зборів. Вибрати особливу комісію для розробки обґрунтування народного представництва, що відповідає умовам Херсонської губернії. Комісія складатиметься: з губернської

земської управи – по три представника від кожного повіту і м. Одеси, з числа губернських гласних; з представників повітових та Одеської міської управ, поповняючи комісію в якості знаючих осіб представниками селянського населення, по три особи від кожного повіту з числа повітових земських гласних та від міст Херсонської губернії, по одній людині від кожного міста. Доручити комісії невідкладно почати заняття й по завершенню розробки питання по народному представництву, внести доклад екстреному губернському зібранню. Просити повітові земські зібрання негайно приступити до розробки питань, які торкаються економічного і правового положення сільського населення [24; 49-50].

Із властивою земству практичністю були розраховані навіть витрати на проїзд прибулим на засідання комісії гласних селян (у розмірі дійсної вартості, а також надання їм добових по 3 крб.), які було вирішено взяти на губернський рахунок, відносячи витрати на асигновані губернським земським зібранням 3000 крб. для комісії, що розробляє питання про дрібну земську одиницю. [24; 50].

9 квітня 1905 р. на надзвичайних зборах були внесені доповнення до пункту 6 (за пропозицією гласного П.О. Зеленого) “з встановленням недоторканності особистості громадських представників”. З пункту 4 були виключені слова “а також для розробки питань, що торкаються удосконалення державного благоустрою”, пункт 8 про вибори представника від губернського земського зібрання на особливу нараду по перегляду Положення про земські заклади (по указу 12 грудня 1904 р.) був визнаний передчасним [24; 50-51].

Сподівання херсонських земств, що до їх пропозицій прислухаються та хоча б з'явиться сама можливість ці пропозиції висловити, виявилися також передчасними. До участі в нараді земські представники допущені не були. Але вони й не взяли участі й у так званих “загальноземських зборах”, на яких обговорювалося майбутній політичний устрій держави, що самим земством було визнано “передчасним”. Хоча програма наради, запропонована на зборах Херсонського губернського земства не містила великих відмінностей з постановами загальноземських зборів, вона була іншою по суті, передусім у свої стриманості і небажанні форсувати обставини. Загальноземські з'їзди, що відбувалися у столиці на фоні революційних заворушень, самі стали набувати рис драматизму, а провінційні земства, у тому числі Херсонське, думали у першу чергу про свої нагальні проблеми та про те, як їхні дії сприйматиме населення.

Гласний П.О. Зелений, вказуючи на спроби підбурити селян проти земства та земської інтелігенції, вважав за потрібне розіслати волосним та сільським правлінням копію рескрипту та указу 18 лютого, щоб роз'яснити – діяльність земств по обговоренню реформ не суперечить вказівкам уряду [24; 51].

Протягом свого існування земства Херсонської губернії проявляли свою лояльність до уряду, тому їм довелося б або відступити від цієї традиції, або стати на сторону тих реакційних сил, з якими вони боролися весь цей час. Не в стані вирішити цей конфлікт, вони вибрали третє – не брати участі в роботі подальших “загальноземських” зборів і чекати слушної нагоди для висунення своїх пропозицій. У земців Херсонської губернії не було жодних сумнівів, що такої нагоди може більше не бути, проте, як багато інших, здебільшого провінційних земств, вони сподівалися на “мирний договір” з урядом [14; 431-434].

Наступна можливість взяти участь у обговоренні проблем, що стосувалися земського устрою, випала у зв'язку з обговоренням ліберальної програми Столипіна, висунутою ним на засіданні у Державній Думі 6 березня 1907 р. Крім інших основоположних законопроектів, які мали захищати громадянські права у державі, ним була запропонована реформа самоуправління, яка в принципі відповідала реальному положенню та значенню діяльності земських органів на той час.

20 травня 1907 р. Херсонське губернське земське зібрання на надзвичайних зборах постановило розпочати клопотання про скликання загальноземських зборів та про попереднє винесення на обговорення земських зборів реформи земського самоуправління. У комісію з п'яти членів по обговоренню земської реформи були вибрані закритим балотуванням П.А. Кондрацький, Н.Н. Дудніков, граф В.В. Стенбок-Фермор, С.Г. Пищевич і барон М.А. Рено [24;52]. Проте розпуск II Державної Думи 3 червня 1907 р. не дав можливості реалізувати ці плани.

Викликані революцією 1905 р. поступки уряду були серйозно сприйняті як бажання правлячих кіл прислухатись до накопиченого земствами досвіду у вирішенні проблем місцевого рівня. Перелік вимог ліберального характеру є наслідком подібної думки. Проте скликати загальноземський з'їзд було не в інтересах уряду. Це було б, фактично, кроком до створення парламенту, а ця роль вже належала Державній Думі.

Бажання земств взяти участь у обговоренні вже якщо не земської реформи, то якихось господарських проблем знайшло своє відображення у діяльності комісії під керівництвом С.Т. Варуна-Секрета.

С.Т. Варун-Секрет взяв участь у обговоренні питань господарської діяльності та земського управління у комісії міністра внутрішніх справ 7 вересня 1909 р., коли ця комісія закінчила свою діяльність, Херсонська губернська управа внесла ряд зауважень до проекту, а саме про обов'язкове уточнення законоположень, що стосуються розподілу земських повинностей між містами і губернськими земствами; звільнення від повинностей, що мають загальнодержавне значення (наприклад, військово-квартирної повинності по формуванню державного ополчення тощо) як міст, так і земств; про перегляд законів про оцінювання нерухомого майна для обкладання земськими зборами у контексті узгодження земських і міських оцінок та застосування до них однакових норм. Доповідь С.Т. Варун-Секрета та управи були взяті до уваги губернськими земськими зборами [24; 54].

Лютнева революція стала для земств Херсонської губернії періодом активних дій. З утворенням Тимчасового уряду, на чолі якого став Г.Є. Львов, голова Земського Союзу, створеного під час Першої світової війни, голови земських управ були призначені комісарами Тимчасового уряду.

На базі земства була також була утворена Херсонська губерніальна народна управа, де поряд працювали представники української національно-ліберальної інтелігенції Херсонщини та висококваліфіковані земські спеціалісти [29; 5].

Однак потенціал земств був розкритий не повністю. Військові дії на території Херсонщини, напружена політична обстановка у країні призвела до їх ліквідації навесні 1918 р.

Таким чином, Херсонське губернське та повітові земства за час свого існування пройшли важкий шлях становлення як органи місцевого самоврядування. Вони послідовно і легітимним шляхом домоглися від уряду та місцевої державної адміністрації визнання та розширення своїх прав, які передбачалися положенням про земство, в той же час, не забуваючи своїх обов'язків перед населенням Херсонської губернії.

Діяльність земств Херсонської губернії була передусім спрямована на покращення умов життя, підвищення культурного рівня та усвідомлення народом своїх громадянських прав та обов'язків. Зародившись як громадська організація, земство поступово набуває рис органу місцевого управління. Воно розширює сферу своєї діяльності у галузях місцевого господарства, освіти, медицини, видавничої справи тощо, залучаючи до роботи у земських установах інтелігенцію. Губернські та повітові земства стають осередками громадського та духовного життя Херсонській губернії.

Не дивлячись на досить жорстку систему обмежень проявів громадянського життя, Херсонське губернське земство виявило себе як ліберальна громадська організація, у основу діяльності якої лягли принципи виборності, гласності та демократизму, що були напрацьовані за час її існування. Земства Херсонської губернії хоч і не взяли участь у загальноземських зборах, довели свою політичну спроможність у 1917 р. отримавши всю повноту влади на місцях.

Джерела та література:

1. Абрамов В. Земская избирательная система // Родина. – 1992. – № 11-12. – с. 30-33
2. Абрамов В.Ф. Организация земских учреждений и их органов // Советское государство и право. – 1991. – № 8; його ж – Земство: опыт организации и практики местного самоуправления. В кн.: Традиционное и новое в культуре народов России. – Саранск. – 1992.
3. Абрамов В.Ф., Живоздрова С.А. Земская статистика – национальное достояние // Социологические исследования. – 1996. – № 2.
4. Бердяев Н. Философия неравенства. – Берлин, 1923
5. Веселовский Б. История земства за сорок лет. Т. I / Изд-во О.Н.Поповой. СПб.: Русская Скоропечатня, 1909. – XVI, [2], 724 с., табл., геогр. карта.
6. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России. – М., 1990
7. Горловский Д.Н. Итоги 25-летия Херсонского самоуправления. – Херсон: Типография О.Д.Ходушиной, 1896
8. Деятельность земства в Херсонском уезде за 50-летие / Сост. земскими служащими под ред. управы. – Херсон: Общественное издательство уездного земства, б.р.
9. Деятельность земства в Херсонском уезде за 50-летие 1864-1913 гг. Херсонская уездная земская управа. Юбилейное популярное издание уездного земства / Сост. Земскими служащими под редакцией управы. – Херсон: Тип. О.Д.Ходушиной, 1913
10. Доклады Херсонской Губернской Земской Управы земскому собранию. – Херсон: Типо-литография О.Д.Ходушиной, 1902
11. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865-1888 года / Издание Херсонской губернской земской управы. – Херсон: Типолитография наследников О.Д. Ходушиной, 1906.
12. Кавелин К.Д. Собрание сочинений. – СПб., 1898. – Т. 2
13. Корф Н.А. Земский вопрос. – СПб.: Склад в кн. маг. для иногородних (Типогр. А.Головачева), 1867
14. Леонтович В.В. История либерализма в России. 1762-1911. – М.: Русский путь: Полиграфресурсы, 1995
15. Львов Г.Е., Полнер Т.Н. Наше земство и 50 лет его работы. М., 1917
16. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України за реформу 1870 року: сутність, функції та діяльності // Південна Україна ХУІІІ-ХІХ століття. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1999. – Вип. 4 (5)
17. Молчанов В.Б. Культурно-освітні чинники добробуту міщан // Український історичний журнал. – 1999. – №5.
18. Николаев Д.А. Источниковый комплекс по истории земского самоуправления в России вт. пол. XIX – нач. XX вв.: опыт теоретической систематизации // Российский исторический журнал / Международная академия наук. – 2001. – № 1
19. Полішук М.С. Освітня діяльність інтелігенції на Правобережній Україні в II половині ХІХ ст. Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 1998.
20. Пирумова Н.М. Земское либеральное движение: социальные корни и эволюция до начала XX века. М., 1977; ее же: Земская интеллигенция и ее роль в общественной борьбе до начала XX в. М., 1986
21. Постановления первого общеземского съезда по народному образованию в Москве 18-30 августа 1911 г. – М.: Тип. Яковлева, 1911
22. Сборник Херсонского земства. Год тридцать седьмой. – Херсон: Паровая Типолитография О.Д.Ходушиной (бывш. Ващенко), 1904. – 1904. – № 11. – Ноябрь.
23. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1889-1899 гг.
24. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания. 1900-1914 гг. / Издание Херсонской Губернской Земской управы. – Херсон: Типолитография Т-во преемн. О.Д. Ходушиной, уг. Потем. и Собор.ул., 1918. – Том 4.
25. Систематический свод постановлений Херсонского губернского земского собрания 1865-1888 гг. (23 очер. сессии 1865-1887 гг. и 14 чрезвычайных 1865-1888 гг.). – Т. 1. – Одесса: Тип. "Одесских новостей", Греческая ул., д. Гуровича, № 19-й, 1888

26. Хильдермейер М. Образованный слой и гражданское общество: развитие в России до 1917 г. в сравнительном отношении / Интеллигенция в истории. Образованный человек в представлениях и социальной действительности. – М.: ИВИ РАН, 2001
27. Шеррер Ю. Русская дореволюционная интеллигенция в западной историографии / Интеллигенция в истории. Образованный человек в представлениях и социальной действительности. – М.: ИВИ РАН, 2001
28. Земское движение / Отечественная история / История России с древнейших времен до 1917 года / Энциклопедия в пяти томах / под ред. В.Л.Янина и др. – Т. 2. – М.: Научное издательство "Большая Российская энциклопедия", 1996.
29. Державний архів Херсонської області. Ф.Р-1900 Херсонська губерніяльна народна управа, оп. 1, спр. 2

П.С. Сіреджук

ЕМІГРАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ НІМЦІВ ГАЛИЧИНИ У 70-Х РОКАХ ХІХ – ХХ СТ.

Проблема еміграційних процесів німецької Галичини на порядок денний поставлена польською і німецькою історичною наукою перед Першою світовою війною [1]. Найкраще вона висвітлена В.Куном у розвідці "Німецька еміграція з Галичини" [2]. У вітчизняній історіографії її порушив І. Монолатій. Останній в науковий обіг не ввів нових фактів з першоджерел, а лише опирався на досягнення своїх попередників [3].

При дослідженні даного питання залишилися недостатньо висвітлені причини еміграції німців Галичини за межі краю, емісарська діяльність агентів з еміграційних центрів Німеччини, заходи євангелістської церкви по зменшенню відтоку віруючих за кордон та еміграція німців краю у міжвоєнному часі. Саме вищеназвані прогалини цієї проблеми в якійсь мірі і покликана заповнити дана розвідка. Практичне значення даного дослідження полягає в тому, що воно акцентує увагу дослідників на маловивчені аспекти згаданої проблеми, а його фактичний матеріал може бути використаний при написанні узагальнюючих праць з історії німецької меншини в Галичині і в Україні.

У Східній Галичині в середовищі східно-галицьких німців міграційні процеси почалися вже на початку ХІХ ст. Основними причинами еміграції східно-галицьких німців за межі краю було аграрне перенаселення, свавілля місцевих чиновників, відсутність національних шкіл і храмів. Найбільшої шкоди господарствам німецьких колоністів завдавали високі процентні ставки Галицького іпотечного банку та позички у євреїв. Постійно зростаюча лихва і привела до розорення багатьох господарств східно-галицьких німців. Галицька преса того часу наводить численні факти розорення німців колоністів через лихву. Ось деякі з них, за 1878 рік, що були поміщені на шпальтах "Письмо з Просвіти". "А як в кого біда також здовжується в банках і в євреях, як і русини. В деяких місцевостях в боржниках числиться майже вся громада. Наприклад, Вайнберген, де майже половина ґрунтів перейшла в чужі руки, а друга зараз би продалась якби був купець. Дорнфельд славився своїми будинками, худобою і добробутом, а нині в ній іпотечний банк зліцитував кільканадцять ґрунтів. В одній з колоній біля Городка кілька заборгованих німців попродали своє майно і наживали п'ятами, напевне, в Росію чи десь інде, а ґрунти залишили банкам і євреям. Інші німці кажуть, що так би поступили, якби мали куди подітися" [4]. Наступного року колоністи щирецької околиці Львівщини звернулися до цесаря і австрійського уряду з проханням знизити високі процентні ставки львівського

іпотечного банку, щоб цим зарадити тим злидням не тільки в німецьких поселеннях, а й усьому селянському станові Галицької землі [5].

Зловживання посадовим становищем місцевою адміністрацією теж були важливим підґрунтям причини еміграції східно-галицьких німців, що засвідчується тогочасними доповідями повітових старост. Зокрема, в рапорті старости Кам'яно-Струмилівського повіту окружній владі у Львові, від 11 липня 1890 року наголошується, що на його думку, основними причинами еміграції східно-галицьких німців у чужі краї є зловживання владою місцевих адміністраторів, брак національних шкіл, костелів і зміна віри [6].

Першою державою, куди подалися східно-галицькі німці, гнані нуждою, була царська Росія. Вірніше, українські землі, які були провінціями російської імперської держави. Вальтер Кун твердить, що початок еміграції поклали пфальцькі меноніти, котрі жили в околицях Щирця. Вони 1802 року, на Волині в селі Березина біля Дубно, заснували першу німецьку колонію і тим самим дали початок німецької колонізації Волині. В наступні роки тут виникають німецькі колонії Вигнанка, Едвардсдорф, Коритно, Нізачів і Футор [7].

Згодом до них підселилися колоністи з різних східно-галицьких колоній: лютеранського і католицького віровизнань. Так, у 1864 році з Баґінсберґа поблизу Коломиї 3 родини подалися до села Раґус бессарабського краю. Пізніше: 1867 і 1877 рр. до Росії подалося ще 5 родин баґінсберґців. У той час з Дрогобиччини до Росії перелилося кілька німецьких сімей з колонії Йосипсберґ поблизу села Мединичі. В 1885 році в бессарабські краї подалося кілька родин з Кайзердорфа і Нойдорфа на Самбірщині [8].

Ф. Свистун вважає, що масове переселення східно-галицьких німців до Бессарабії і Волині почалося з 1868 року, коли туди з Східної Галичини емігранти подавалися поодинокі і сім'ями. Там східно-галицькі німці скуповували землі і засновували нові німецькі колонії. На Волині близько 1870 року ними закладені колонії Анатолія, Блудау, Видумка, Гараждже, Гартфельд, Гнідау поблизу Луцька; Липовець, Миколаїв, Митниця, Нові Підгайці, Озеряни, Площа Ломанівська, Самуельсдорф і Чорні Лози, – біля Дубно. У Бессарабії східно-галицькими німцями засновано колонії Альт-Шолтой (1852) і Німецькі Рішкани. В 1866 році велика група східно-галицьких німців з Бриґідау і сусідніх колоній на Львівщині спільно поселились в Каракуті і Добруджі за 20 км. від Ізмаїла [9].

Німецьким переселенцям з Східної Галичини царська влада не створю – вала належних умов життя і культурного розвитку, а навпаки, з перших років свого проживання вони відчували на собі соціальний і національний гніт. Так, у замітці "Німецькі колоністи в Росії" 11 вересня 1883 року "Gazeta Lwowska" писала: "Німці, які переїхали до Росії, утворюють колонії під керівництвом російської адміністрації. Поселятися на державних і приватних землях їм дозволяється лише з дозволу царського уряду. Їхні діти можуть ходити до школи тільки з російською мовою викладання. Також на рівні з усіма російськими підданими виконують всі місцеві і державні тягарі" [10].

На Волинь основний потік східно-галицьких колоністів ішов з прикордонних територій краю: Золочівського і Кам'яно-Струмилівського повітів. Так, у рапорті старости Кам'яно-Струмилівського повіту окружній владі у Львові, датованого від 11 липня 1890 року, зазначається, що до Росії з повіту виїхало 32 родини німецьких колоністів [11].

Галицька періодика теж звертала увагу місцевої громадськості на еміграцію східно-галицьких німців до Росії. Наприклад, 27 квітня 1890 року, газета "Батьківщина" у своїй публікації зазначала, що німці колоністи розпиячилися і розпродають свої господарства і їдуть до Росії [12]. Вони поселилися поблизу

найбільших міст Волині – Луцька та Володимира. В. Кун пише, що в волинських колоніях осіли вихідці з Йосипова, Гартфельда, Львова, Райхау і Сапіжанки [13].

Надалі східно-галицькі німці в Бессарабії і Волині більше не осідали. Це пояснюється тим, що тут царська адміністрація не дбала про соціальний і культурний розвиток переселенців зі Східної Галичини. Більше того, як уже зазначали, проводила політику асиміляції німецької меншини.

Одночасно східно-галицькі німці з краю почали емігрувати на Буковину і Холмщину. На Холмщині вони стали поселятися близько 1830 року. Там вони заснували колонії Дорбожи, Нова Антонівка, Ной-Раухерсдорф (Тарноватка), Підстарий Замость, Сабаудя, Сітанець і Удрич. Ними на Буковині засновані колонії Олександрдорф (1863), Айхенау, Нова Жадова (1885) і Катеринендорф (1896). Засновниками Айхенау і Нової Жадови були переселенці з Маріягільфа на Коломийщині [14].

Другий потік східно-галицьких німців направився на Балкани. Основним місцем їх осідання була Боснія. Тут вони на державних землях заснували колонії Кьонігфельд, Просара (1894), Глоговац (у 1902 переселились у Шутцберг), Врановац (1895), Кардар (1896), Францфердінандсгоге, Чібовска (1898) і Врбовац (1903), а на приватних – Завідовіці, Календеровці Тюрські, Опсичко, Польє, Трочилиє. Сюди в 1895-1907 роках подалося 20 родин німців колоністів з Маріягільфа. Крім маріягільфців тут поселилося по одній родині з Броніславівки (1910) і Соболівки (1901), дві з Шумлау (1904), п'ять із Айнзіделя і десять із Любші на Жидачівщині [15].

Більш потужним був третій потік східно-галицьких німців на Познаньщину і Західну Прусію, які колонізував співвітчизниками прусський уряд. Прусія на познаньських теренах створила великий колонізаційний запас земель 127.485 тис. га, за які заплатила величезні кошти. Так, за придбані 1886 року перших 50 тисяч га землі прусський уряд витратив 30.281.211 марок. Протягом чотирьох наступних років він ще вклав 5.104.620 марок за 7.774,85 га землі. В наступні роки прусська колонізаційна комісія теж купувала в поляків землю для колонізації. Зокрема, в 1905 році під освоєння прибулим колоністам було виділено 60.000 моргів землі в вонґровецькому і гнезненському повітах Познаньщини, а 1907 року прусським урядом було закуплено 70.000 моргів землі, яку і розпарцелювали між убогими співвітчизниками, що бажали розжитися бауерським господарством. За даними прусської колонізаційної комісії за 1886-1904 рр, тобто за 19 років її роботи, на закуплених землях було поселено 10. 000 родинам німецьких переселенців з Галичини [16].

Туди, як зазначав у 1903 році на нараді галицького німецького духовенства і вчителів пастор Т.Цюклер, "...багато німців колоністів галицьких повітів їхали по агітації". На цій нараді проти еміграції співвітчизників до Познаньщини і Прусії виступили суперінтендент протестантської церкви Г. Фрітше, пастори Й. Гарлтінгер з Райхау, Павло Помикач з Львова, Й. Штубер з Уґарсталя, вчитель Й. Мюллер з Ляндестреу, куратор громади Леопольд Кюгнер з Нового Хрусна та ін [17].

Правоту учасників наради підтверджують донесення з місць повітових старост. Ось, наприклад, 1 вересня 1903 року снятинський староста доповідав крайовій владі до Львова, що 18 серпня того року в Авґусторфі побував якийсь Фрідріх Піллес, який себе представив місцевому вчителю, як емісар прусського уряду. При підтримці вчителя було скликано збори, на яких "гість" закликав виїхати до Прусії. Емісар твердив, що місцева прусська адміністрація видасть їм кошти на ведення господарства і поверне кошти за дорогу в німецьких марках. Тоді, – як далі зазначав снятинський староста, – агітації піддалося кілька заможних німецьких родин цієї колонії, котрі незабаром подалися до Прусії [18].

Цей агент прусської колонізаційної комісії в Познані також побував у німецьких колоніях Стрийщини: Бриґідау і Гельзендорфі. Бриґідавським і Гельсендорфським

німцям емісар обіцяв наділи в 50-70 га землі, за які будуть сплачувати пруському урядові щорічно по 10% протягом 50 років. Обережні поїхали на Познаньщину в розвідку і доповіли співвітчизникам громади, що "...землі в колонізаційної комісії купувати не доцільно" [19].

Ф. Піллес теж побував у колонії Шумлау. Йому вдалося загітувати 35 родин колоністів, котрі виїхали на Познаньщину в 1904 році. В 1909 році він побував в Баґінсберзі і схиляв місцевих колоністів до виїзду на землі Познаньщини [20].

Інший агент пруської колонізаційної комісії в 1903 році побував у пастора Яна (Йоганна) Штубера з Уґартстала на Калушщині, де на зборах місцевої громади агітував колоністів виїхати до Познаньщини. Звідси він подався до Станіслава [21]. Дуже рухливим еміграційним агентом пруської колонізаційної комісії у Східній Галичині був Карл Альберт. Завдяки його вдалій агітації рідні місця залишила 21 родина східно-галицьких німців і осіла на пруських колонізаційних землях. До Прусії подавалося в основному найбільш працездатне німецьке населення краю: емігранти віком від 16 до 50 років. Так, в 1900-1903 рр. з Айнзіделя емігрувала шестинадцятирічна дівчина Крістіна Крітшманн, дев'ятинадцятирічний юнак Йоганн Кох та тридцятирічний Йоганн Гаусс [22].

Так само був великий відтік працездатного німецького населення з Львівщини і на Познаньщину. Наприклад, 7 жовтня 1903 року з Кальтвассера Львівського повіту сюди виїхало дві родини: сорокашестирічного Антона Бауера та сорока восьмирічного Якоба Ногє. Того року на Познаньщині поселилась ще 21 молода родина зі Східної Галичини. Зосібна, з Дорнфельда (4), Мосток (1), Нового Хрусна (2), Райхенбаха (1 род. і 3 юнаки), Товщева (8), Фалькенштайна (5) [23].

На думку С. Смульського, до Познаньщини емігрував надлишок робочих рук німецької діаспори. У Прусії кожний німець-емігрант знаходив роботу і мав сталий заробіток, який забезпечував добрий добробут, а це був найкращий агітаційний аргумент на користь пруської колонізаційної комісії, яка опікувалася колонізацією Західної Прусії та Великого князівства Познаньського. Це в кінцевому результаті й призвело до значної еміграції німців зі Східної Галичини. За короткий час: з 1899 по 1909 рр. тут осіло 1350 сімей галицьких німців. Станом на 18 серпня 1907 року з Галичини до Німеччини емігрувало 7.000 німців [24]. За підрахунками В. Куна на Познаньщині і Західній Прусії поселилось близько 10.000 вихідців з Галичини. На нашу думку, ця цифра є дещо заниженою, адже тут тільки в 1886-1890 рр. поселилось 4.537 осіб, з яких 445 були католиками, а решту – протестантами. "Діло" в розвідці "Пруська колонізаційна комісія" повідомляє, що з 1886 року по 1 січня 1905 року на Познаньщині і Західній Прусії було поселено 60.000 осіб, в основному протестантського віровчення. Щоправда, в розвідці не зазначено скільки серед них було переселенців з Галичини. Отже, потік переселенців був значно більшим ніж вважає згаданий німецький дослідник і сюди в основному емігрували німці протестантського віровизнання [25].

До Познаньщини найбільш інтенсивний відтік німецького населення досліджуваного регіону йшов з Львівської і Любачівсько-Цішанівської околиць Східної Галичини. Так, з теренів Галицького і Львівського Прикарпаття в 1899-1909 рр. туди пересилилося біля 1.350 родин з німецьких колоній Баґінсберг, Бредгайм, Гартфельд, Вальддорф, Горохолин, Регфельд, Рудольфсдорф, Славітц, Смолин, Унтервальден та ін [26].

З околиць Підкарпаття від еміграції галицьких німців найбільше постраждала Бандрівська лютеранська парафія, до якої входили німецькі колонії Зіґенталь, Оберсдорф, Прінценталь і Штайнфельс. Справа в тім, що з цієї парафії практично все працездатне населення виїхало на Познаньщину, де у поляків перед 1903 роком було закуплено пруським урядом 70.000 моргів землі і її безплатно розпарцелювали між співвітчизниками, які бажали закласти велике бауерське господарство. Протягом

двох наступних років прусська колонізаційна комісія закупила на Познаньщині ще 15 маєтків приблизно 40.000 га, а в Західній Пруссії – 1.400 га. Для колоністів-переселенців тут було підготовлено 1.100 парцель по 20 га кожна. На них весною 1906 року планувалося розмістити колоністів, які прибудуть з Галичини [27].

Крім колоністів Підкарпаття переселенські настрої у цей час були і в населення німецьких колоній Львівського Прикарпаття. Так, колоністи Гартфельда, Смолина, Унтервальдена та інших колоній спродували свої господарства за низькими цінами аби пошвидше звідси виїхати на познаньські терени [28].

Із зменшенням чисельності населення в німецьких колоніях краю без роботи залишались вчителі, падали доходи філій і парафій, а тому вони першими вдарили на сполох і виступили проти еміграції взагалі, зокрема, і прусської. Так, 6 листопада 1903 року у Львові відбулася крайова конференція пасторів, пресвітерів та вчителів німецьких колоній Буковини і Галичини, на якій розглядалося питання контрагітації еміграції галицьких німців до Пруссії [29].

Ця конференція проходила під головуванням суперінтендента Фрітша з Бялої. В її роботі взяло участь 19 пасторів, серед яких було 4 сеньйори: Ціпсер з Гогенбаха, Коздон з Бригідау, Сантручка з Йосипсберґа, Фромінс з Чернівців, 90 пресвітерів та 35 вчителів і делегати німецьких колоній. На цю представницьку конференцію східно-галицьких німців запросили німецького консула у Львові пана Спессгарда, який займався питаннями еміграції східно-галицьких німців до Пруссії [30].

Після обговорення піднятого питання учасники конференції прийняли резолюцію з трьох пунктів:

- ми проти тих методів агітації, яка проводиться за рубежем щодо заклик до галицьких німців емігрувати за кордон;
- противимося засадам еміграції галицьких німців-протестантів;
- закликаємо адміністрацію галицьких німецьких колоній і самоврядування всіма доступними засобами стримувати потік емігрантів;

Разом з тим учасники конференції висловили впевненість, що галицькі німці-протестанти, віруючі в Бога і в допомогу братів по вірі залишаться мешкати на території краю і будуть вічно дотримуватись національної віри, звичаїв, традицій і не стануть міняти громадянство [31].

Для реалізації цієї резолюції обрали спеціальний антиеміграційний комітет, на який і поклали зобов'язання вести на теренах Східної Галичини контрагітацію серед східно-галицьких німців, шукати порозуміння з місцевою адміністрацією щодо вирішення питань соціального захисту, всіляко сприяти розквіту національної культури в німецьких колоніях [32].

З поставленими завданнями антиеміграційний комітет в основному справився. В 1904-1907 рр. потік східно-галицьких німців до Пруссії значно знизився. Він проіснував до кінця 1907 року. Надалі потреба в ньому відпала оскільки на місцях ці питання почали вирішувати осередки СНХГ [33].

Варто зазначити, що прусська еміграційна хвиля спала також через цілий ряд фактів одурювання і ошукування деякими нечесними чиновниками і агентами, а також шахраями, які нагрівали на цьому руки і обдурювали довірливих співвітчизників. С.Смұльський у 1909 році писав: "Пруська колонізаційна комісія втратила довіру за попередні ошуканства, які багатьом емігрантам відкрили очі. Багато скривджених з великим незадоволенням поверталися назад. Для бажаючих емігрувати ошукані стали пересторогою" [34].

З європейських регіонів невеличкою була еміграція східно-галицьких німців до Австрії та Угорщини. Нам відомі тільки окремі факти переселення зі Східної Галичини до тих країн. Зосібна, в 1907 році в Нижній Австрії осіло сім родин німців з чотирьох колоній краю: Бурґау (3), Олексич (2), Фельбаха і Фрайфельда (по 1). До Угорщини емігрувало кілька родин з Філіцієнталя на Сколівщині [35].

Потужною також була еміграція східно-галицьких німців за океан. Німці Східної Галичини емігрували до Аргентини, Бразилії, Канади і США. Піонерами американської еміграції були німці менонітського віросповідання з Нойгофа на Львівщині. Дослідник східно-галицьких менонітів П. Бахман твердить, що в 1880-1884 роках з 12 німецьких колоній виїхало до США 376 менонітів, у тому числі 142 дорослих та 234 дитини. Тому туди щорічно вибувало 60-100 осіб. Так, 1883 року до США виїхав 61 меноніт, в тому числі 39 дорослих та 22 дітей з п'яти менонітських колоній краю: Айнзіделя, Великої Горожанки, Малої Горожанки, Нойгофа й Фалькенштайна [36].

У цілому картина еміграції німців-менонітів до США в 1881-1884 роках виглядала таким чином: з Айнзіделя виїхало 10, Артищева – 8, Блищовод – 7, Вишеньки – 15, Горожанки – 49, Дмитрого – 19, Егреньфельда – 104, Комарна – 12, Мосток – 5, Подусільни – 99, Тростянця – 38 і Фалькенштайна – 10 осіб [37].

Основною причиною еміграції німців до США була їх заборгованість "Селянському банку" й нужденне життя бідних бауерських родин. Власне через ці обставини у Велику Горожанку 30 липня 1883 року залишила родина Яна Бергтгольда. За океан батьки подалися з дітьми: Петером, Якубом, Густавом, Катериною, Міною, Кароліною і Матільдою. Його сусід Яків Бергтгольд туди виїхав з дружиною Марією, одруженим сином Яковом, невісткою Барбарою й внуками Рудольфом, Густавом і Бангольдом. З цієї причини з громади виїхала також родина Давида Кінтці: дружина Марія, діти – Рудольф, Густав, Арнольд, Бангольд, Міні і Сідонія [38].

Велика усна і наочна агітація еміграційних агентів з німецьких еміграційних товариств Берліна, Бремена і Гамбурга теж давали позитивні результати. Вони, починаючи з 1880 року, постійно в німецьких колоніях агітували співвітчизників до виїзду за океан. Так, у 1880 році берлінський агент еміграційної служби Кароль Бемер роз'їжджав німецькими колоніями краю і заохочував місцевих німців до виїзду обіцяючи їм "золоті гори" [39].

Німців-менонітів Городоччини в 1883 році заохочував агент Богдан Райнер, а на Тернопільщині в 1890 році – Альтер Сагор [40]. Ці агенти схиляли до виїзду не тільки місцевих німців, але й українців. З німецьких еміграційних агентів, які в 1893 році діяли в Галичині найбільш активним був Фредерік Місслер з Бремена [41].

З повітових поліцейських донесень видно, що еміграційні агенти наводнили Східну Галичину і спеціальною агітаційною літературою: оголошеннями, рекламними проспектами, спеціальними календарями і брошурами [42]. Більше того, бременські і гамбурзькі еміграційні агенти наймали місцевих людей в помічники, щоб вони допомагали їм вести еміграційну агітацію. Останні, звісно, за винагороду, й намовляли корінних мешканців до виїзду. Так, Яків Лайс з Айнзіделя в 1883 році підмовляв айзідельських німців їхати до США. Коваль Фредерік Штайн зі села Плісняни на Львівщині під'юджений шинкарем Соломоном Вахманом подався до Нового світу в 1893 році [43].

У той час така незаконна практика ведення агітації була повсюдною, а тому повітова влада вела з ними боротьбу: винних притягали до адміністративної відповідальності. Відомо, що 20 квітня 1896 року в Поморянах за незаконне посередництво у виїзді за океан до адміністративної відповідальності: сім діб арешту притягувався Томаш Валлга, а через чотири місяці в Золочеві ту саму міру покарання поліцейська влада застосувала до Яна (Йоганна) Штрауса [44].

Одним з видів агітації до еміграції за океан було надходження листів з запрошенням емігрувати від еміграційних служб і агентів на адресу окремих колоністів та місцевої адміністрації німецьких колоній Східної Галичини. Так, зосібна, поліцейськими встановлено, що такі листи надходили в 1889 році до колоністів Стоянова і адміністрації колонії Сабінівка на Радехівщині, що їх надіслала

гамбурзька морська експедиційна компанія "Спіро і Товариство" [45]. Того року подібні листи розповсюджувались і були конфісковані поліцією в Коломийському, Львівському, Сокальському, Тереховлянському, Чортківському і Яворівському повітах Східної Галичини [46].

Листи – заклики до еміграції дисперсних німців отримували також війти українських сіл. Так, 18 вересня 1892 року газета "Батьківщина" інформувала громадськість: "Писарі громадські недавно дістали поштою з Бреми німецько-польські формуляри разом з польським письмом, котрим згадана фірма заохочує писарів, щоби наганяли їм емігрантів до Америки, а за кожного, котрого та фірма на своїх кораблях перевезе до Америки, обіцяє писареві п'ять золотих ринських, а за дитину половину, тобто два з половиною золотого ринського" [47]. У 1896 році їх надіслано війтам сільських громад Бушкович і Яксманичів Перемишльського повіту від якогось агента М. Мораветца з Гамбурга, а також до містечка Бориня і села Яблунів сусіднього Турківського повітів краю [48].

Завдяки великій агітації до США подалися колоністи з різних околиць Східної Галичини, яким тут жилося непогано. Так, у 1893 році з села Пліснєн на Бродівщині коваля Фрідріха Штайна, який на українській землі жив у достатках, до виїзду до Америки загітував шинкар Соломон Вахман [49]. Газета "Діло" 13 травня 1896 року повідомляла читачам: "Із Стрийського повіту до Америки виїхало кілька родин німецьких колоністів, хоча тут їм жилося непогано" [50].

Еміграція східно-галицьких німців за океан до США була за своїм розмахом досить великою. Так, у квітні 1903 року з Брукенталю і Михайлівки на Рава-Равщині туди емігрувало 30 родин німців [51]. Наступного року до цієї країни на постійне місце проживання приїхало 100 родин східно-галицьких німців. Там осіли вихідці з 28 німецьких колоній краю: Баґінсберґа, Бердікау, Гартфельда, Енгельсберґа, Йосипсберґа, Збори, Кайзердофа, Казимирівки, Кьоніґсау, Константинівки, Куттенберґа, Любші (на Жидачівщині), Ляндестреу, Мазурівки, Маріягільфа, Махлинця, Мікульсдорфа, Моосберґа, Пьохерсдорфа, Полівців, Понтафеля, Нойдорфа (на Дрогобиччині), Нойдорфа (біля Отинії), Старого Язова, Томашівців, Угартсталі, Унтервальдена і Фалькенштайна [52].

До США емігрувала в основному молодь віком 18-30 років. З повідомлень калушського старости про вік емігрантів, що виїхали в кінці березня 1910 року зазначав, що томашівчанка Вікта Юдоль мала вісімнадцять; її односельчанка з Томашівців Катерина Майхер – тридцять, а Кароль Юдоль з сусіднього села Перекося – двадцять один рік [53].

В. Кугн твердить, що найбільше східно-галицьких німців у США поселилось у штатах Іллінойс і Філадельфія. Зосібна, йосипсберзьці та кьоніґсаусці осіли в Філадельфії. Вихідці з Махлинця стали мешканцями Чикаго [54].

Після США наступним великим регіоном осідання східно-галицьких німців була Канада. На канадських землях поселились переселенці з Бекерсдорфа, Бердікау, Брукенталю, Бургталю, Вайсенберґа, Гайнріхсдорфа, Добрянці, Енгельсберґа, Йосипсберґа, Йозефінендорфа, Казимирівки, Каролівки, Куттенберґа, Львова, Ляндестреу, Михайлівки, Моосберґа, Мюнхенталю, Нойдорфа (на Дрогобиччині), Оттенгаузена, Ранісхау і Старого Язова [55].

Серед східно-галицьких німців найчисельнішою була група йосипсберзьців, які трималися разом і на канадській землі заклали дві однойменні дочірні колонії. Так само поступили і ляндестреуйці й вихідці зі Львова, котрі заснували дочірню колонію Ной Ляндестреу та містечко Львів [56].

У Канаді східно-галицькі німці-емігранти жили більш-менш компактно в трьох провінціях: Вінніпезській, Курітобській і Саскачевань. Так, у Мелвіле провінції Саскачевань у 1905 році поселились вихідці з Вайсенберґа і Оттенгаузена: родини емігрантів Гайнгайма, Гаубріха, Гросса, Енгеля, Крауса, Лостера, Пісса і Шьонтовера.

У Вінніпезі осіла Марія Фоґельґезанґ, яка там перед Першою світовою війною вийшла заміж за фабриканта [57]. Між 1895-1900 роками 11 емігрантських сімей з Бекерсдорфа на Підгаєччині поселились у Манітобі. Між тими емігрантами була сім'я предків недавнього прем'єр міністра країни Едварда Шраєра [58].

Канадська адміністрація емігрантів прийняла добре східно-галицьких німців й дбала про їх соціальний і культурний розвиток. Так, кожний прибулий німець-емігрант від канадських властей у безплатне користування отримав по 160 акрів землі. Сучасник Й. Олесницький, який у той час був у Канаді в статті "Наші емігранти в Канаді", яка в 1896 році була опублікована в газеті "Діло" писав: "... у Вітемоуті поселилося 17 родин галицьких німців – колоністів. Кожна родина емігранта дістала в користування 160 акрів землі. В провінції Курітоба східно-галицькі німці зуміли не тільки добре розжитися, але й з дозволу канадських властей в 1896 році налагодили випуск часопису "Спостерігач", у якому висвітлювали новини з життя німецької діаспори в Канаді, а також давався огляд міжнародних подій" [59].

У Канаді діаспора східно-галицьких німців згуртована і в наші дні. В 1961 році у Ванкувері, Вінніпезі, Британській Колумбії, Олівері і Оканганталі мешкало 5.000 німців. у Оліві вони мали свою кірху. На той час тут мешкали німці з 14 колишніх східно-галицьких колоній. Наймолодша генерація східно-галицьких німців сюди прибула в роки Другої світової війни, тоді поселились Ріхад Гельм, Валентин Манн, Адольф Шолаз з Бредгайма, Петер Унтершютц з Бриґідау, Август Кляйн з Дрогобича, Адольф Весса, Густав Райхерт, Густав Гойхерт, Йоганн Райхерт з Йосипсберґа, Якоб Рінк з Літні, Фрідріх Бесслер з Ляндестреу, Валентин Бауер з Нойгофа, Якоб Фрітц і Генріх Шіллінґ з Унтервальдена [60].

Третім центром розселення східно-галицьких німців на латиноамериканському континенті була Бразилія. На бразильські землі їх теж спроваджували еміграційні агенти з Німеччини. Газета "Батьківщина" 1 вересня 1896 року повідомляла читачам, що питаннями виїзду східно-галицьких емігрантів до Бразилії займається агент Ф. Мюллер з Бремена. Перші дві родини німців з Східної Галичини вибули туди 13 березня 1896 року [61].

Заохочували німецькі еміграційні агенти до еміграції східно-галицьких німців до Бразилії апробованими методами: зверненням до місцевої адміністрації сприяти їм у виїзді колоністів за океан. Так, 1893 року еміграційний агент з Гамбурга Карл Штокекель звернувся до писаря (секретаря – П.С.) колонії Регфельд на Бібрщині посприяти йому у вербуванні регдорфських колоністів до еміграції в Бразилію і Канаду [62].

До еміграції східно-галицьких німців у Бразилію спонукали також вдалі працевлаштування і перші успіхи піонерів заокеанської еміграції. Так, 1890 року коваль Якуб Шоуер з Кривулянки Кам'яно-Бузького повіту на Львівщині про заможне життя східно-галицьких німців емігрантів довідався від свого шваґра, теж коваля Каспра Бруменшталя зі села Смаржави на Бродівщині. Він розповів кривулянкам і 45 сімей без будь-якої агітації знялися з насиджених місць і подалися за океан. У Кракові на залізничному вокзалі жандарми затримали переселенців. Виявилось, що Магдалена Шнайдер з чотирма дітьми та Антон Шойер з дружиною і двома дітьми не мали з собою належної суми грошей на проїзд, а тому їх завернули назад до Кривулянки [63].

До Бразилії східно-галицькі німці прибували морським транспортом і висідали в паранському порті Парават. Вони сконцентрувались у провінції Порана. Саме тут поселились емігранти з галицьких колоній Баґінсберґ, Ернст дорф, Мюльбах, Ной Тітшайн, Пьохерсдорф і Ушковичі. Перші східно-галицькі емігранти на бразильських землях поселились не пізніше 1893 року, адже з цього часу є відомості про їх розселення в Парані. Найбільше їх сконцентрувалося в Прудентполісі. Тут у 1901 році проживало 50 сімей галицьких німців з різних околиць краю [64].

Що стосується Аргентини, то ми ніяких даних про неї не маємо. В. Кун твердить, що галицькі німці осідали і там. Вірогідно, там поселилось дуже мало східно-галицьких німців – емігрантів, адже про немає ніяких конкретних матеріалів [65].

За океан у країни Нового світу: Бразилію, Канаду і США більшість східно-галицьких німців добиралася з німецьких морських портів: Бремена і Гамбурга. На кораблях двох найбільших транспортних морських компаній – бременської "Nordeutscher Lloyd"* і гамбурзької "Paketschiffarts-Aktiengesellschaft". Іноді східно-галицькі німці-емігранти вдавались до послуг перевізних морських компаній Трієста і Роттердама [66].

До речі, у Львові з 3 грудня 1904 року до початку Першої світової війни діяла агенція акційного гамбурзько-американського товариства, яке опікувалося судноплавною лінією Гамбург – Америка, якою керував Ізидор Ісакович Етінгер [67].

Організованих форм еміграція східно-галицьких німців за океан набрала на початку XX ст., коли 1902 року в Берліні для відправки емігрантів з Галичини заснували спеціальне бюро, котре через два роки реорганізували в "Deutsche Feldarbeiterstelle".*** Штат Централі з кожним роком розширювався і в 1910 році нараховував 1052 службовці, в тому числі 586 числились сталими і 446 осіб – сезонними працівниками [68].

Питаннями еміграції східно-галицьких німців, які перебували в Німеччині перед від'їздом за океан займався також і німецький уряд, який розробив детальні інструкції, які регламентували всі деталі пов'язані з відправкою емігрантів за межі держави. Саме тому, в Бремені і Гамбурзі, – як зазначало "Діло", – зібралось найбільше німців-галичан, які бажали виїхати до Нового світу [69].

Постійна і масштабна еміграція східно-галицьких німців протягом XIX – на початку XX ст. мала для німецької діаспори і від'ємну сторону: в багатьох колоніях залишилось по три-п'ять німецьких родин, а десять колоній взагалі припинили своє існування. Так, перед Першою світовою війною на теренах краю перестали діяти колонії Збора і Рудольфсдорф (1911) Галицького Прикарпаття, Вальддорф (1902), Куттенберг, Лінденау, Моосберг (1903), Товщів (1912), Фельсдорф (1913) Львівського Прикарпаття і Дойчбах (1913) у Підкарпатті [70].

З політичних міркувань еміграція східно-галицьких німців відбулася тільки в роки Першої світової війни. При зайнятті Східної Галичини восени 1914 року царськими військами населення багатьох німецьких колоній потерпіло від свавілля російської воячини, а тому при Брусиловському прориві панічно тікало в глиб Угорщини і Австрії. Окремі особи і родини так і не повернулись у рідні краї. Наприклад, із Баґінсберґа у Відні поселилася Крістіна Гак з сімома дітьми. В околицях Ройербаха в Австрії з Авґустдорфа поселилось 37 родин: в тому числі Мартіна Бауера, Мартіна Льовенбергера, Йоганна Фратца та ін. Галицькі німці-біженці для підтримки своїх співвітчизників мали свій комітет допомоги, який знаходився у Відні на вул. Флоріана, 39. Щоправда до рідних обійсть німці поверталися восени 1917 року, коли російські війська повністю залишили край і всім стало ясно, що вони там більше не появляться [71].

Еміграція східно-галицьких німців з економічних мотивів продовжувалася і в міжвоєнний період. Німці Східної Галичини емігрували до Австралії, Аргентини, Бразилії, Франції, США і Канади. Ось, декілька прикладів. У 1927 році до США виїхали брати Ганс, Лео і сестра Катруся родини Юнгельсів з Кайзердорфа на Дрогобиччині, Ліза Вастель з Енгельсберґа, котра в 1938 році поселилась в Канзас-Сіті і там мешкає понині [72].

* "Північно-німецький"

*** "Німецьку Централю селян і робітників"

У міжвоєнному часі східно-галицькі німці охоче емігрували до Канади. Відомо, що в 1925 і 1929 роках у канадському містечку Ліптоні поселились мюнхентальці Йоган, Максиміліан і Юліус Браумбергерни, Катерина Герле, Йоганн Герле. В місті Мінтоні осіли Бернард Герле (1915 р. н.), Йонс Брюдерн Філіпп Герле (1905 р. н.) – всі з Оттенгаузена. У 1928 році в Канаді осів Карл Цорн з Горохолина. З 1947 року в Канаді з горохолинських німців замешкали Карл Брудер і Георг Цорн [73].

До речі, еміграційний рух віруючих протестантського віровизнання до Канади з Польщі був дуже великий. А. Крохмаль твердить, що тільки в 1926 – 1928 рр. тут осіло 6266 євангелістів, тобто осіб лютеранського і кальвіністського віровизнання [74].

У Канаді східно-галицькі емігранти осідали не тільки поодинокі, але й цілими родинами. Так, у 1929 році за дозволом на виїзд до Канади документи подала в Богородчанське повітове староство разом з головою сім'ї родина Антонія Бурггарта з Грабівця: дружина Катерина і малолітні діти – Михайло, Розалія і Марія [75].

У Аргентині в 1933 і 1934 роках поселились емігранти з німецької громади села Горохолина: Йосип Бібер, Вільгельм Дех та Франц Шефер, а в провінції Шампань у Франції 1937 року поселились брат і сестра Анна і Георг Рігелі з села Роздільного на Самбірщині [76].

За кордон емігрувала в основному молодь, яка у Східній Галичині не змогла знайти собі роботу. Саме цей мотив еміграції в заявах на виїзд вказували емігранти, які хотіли вибути з наших країв. Ось, наприклад, 26 липня 1926 року дев'ятнадцятирічний слюсар Адольф Гевінер з містечка Богородчани Галицького Прикарпаття в заяві на виїзд до Аргентини вказав, що туди хоче виїхати на заробітки. В січні 1928 року двадцятивосьмирічний коваль Альфред Гарц зі села Грабівця на Богородчанщині теж в анкеті зазначив, що в Бразилію хоче виїхати на заробітки. Цей же мотив вказав у паспортній анкеті на виїзд за кордон 7 лютого 1929 року тридцятирічний селянин Францішек Гендеманн зі села Ляхівці на Богородчанщині та ін [77].

У наші дні спостерігається лише економічна еміграція східно-галицьких і прибулих сюди з різних кінців колишнього СРСР німців до історичної прабатьківщини. Сьогодні йде відтік німецького населення з великих міст, де найбільше сконцентровано німців. Перша інформація що до Львова оприлюднена в 1995 році. Того року через економічні негаразди найбільший обласний центр краю залишило 17 осіб.

Виїжджають в основному молодь і висококваліфіковані спеціалісти середнього віку з родинами. Наприклад, у 2001 році до Німеччини виїхав викладач німецької мови Національного університету імені І. Франка Вальдемар Шмідт. Таким чином, Україна втрачає дуже обдарованих людей, які могли би принести її народу багато користі, але нинішню владу це не хвилює, їй до цієї проблеми діла немає. У неї більш важливі справи ніж відтік інтелектуальної еліти за кордон...

Проблема еміграції українських німців краю за межі держави є характерною не тільки для досліджуваного терену, але й усієї України, в тому числі й сусідніх зі Східною Галичиною регіонів, зокрема, Закарпаття. Вчений з Ужгорода Ф. Куля зазначає: "Не можна замовчувати й те, що із економічною скрутою в Україні маємо сильний відтік німців на землі свої предків у Німеччину, Австрію, Словачію, Угорщину" [78]. В. Васильчук стверджує, що з України у 1992-1996 рр. до Німеччини реемігрувало 15.000 осіб. Цей процес найбільше охопив Донецьку область та Крим [79].

Підводячи підсумки сказаному можна зробити наступний висновок: еміграція східно-галицьких німців за межі Східної Галичини викликана насамперед економічними мотивами – аграрним перенаселенням у німецьких колоніях. Розпочалася вона вже на початку XIX ст. Першим регіоном їх еміграції стали

прикордонні зі Східною Галичиною території: Волинь, Холмщина і Буковина. Потім другий потік емігрантів направився ще далі: до Бессарабії, а згодом перекинувся на Балкани і Прусію. Далі він вирвався на необжиті земельні простори Бразилії, Канади і США. Не припинилася вона і в міжвоєнному часі. На цей раз основним регіоном еміграції східно-галицьких німців були країни Нового світу: Аргентина, Канада і США. По Другій світовій війні німці-емігранти почали освоювати австралійський континент. З усіх регіонів еміграції найбільш інтенсивно східно-галицькими німцями переселенцями колонізувалися землі Познаньщини та Західної Прусії. За межі краю емігрувало найбільш працездатне населення німецької спільноти Східної Галичини. Великим негативним моментом у передвоєнній еміграції східно-галицьких німців було те, що багато з них на нові землі подалися за агітацією, а це призвело до різкого зниження чисельності німецького населення в колоніях. Одні з них стали слов'янськими, тобто українізованими або полонізованими, а інші припинили своє існування. З політичних міркувань еміграція східно-галицьких німців була тільки в роки Першої та Другої світової воєн.

Джерела та література:

1. Smólski C. Kolonie i stosunki niemieckie w Galicyi. – Kraków, 1910. – S. 54; Das Deutschtum in Galizien. – Lemberg. 1914. – S. 76, 98.
2. Kuhn W. Die deutsche Auswanderung aus Galizien. // Heimat Galizien. Ein Gedenkbuch. – Stuttgart. 1980. – B. I. – S. 77.
3. Монолатій І. Від контактів до співпраці: соціально-економічне становлення та культурний розвиток німців у Галичині. – Коломия. Вік, 2002. – С. 108-109.
4. Письмо із Львівського повіту. // Письмо з Просвіти. 1878. – С. 28-29.
5. Письмо з Просвіти. 1879. – С. 36.
6. Центральний державний історичний архів у Львові (ЦДАЛ), ф. 146, оп. 4, спр. 2456, с. 62.
7. Kuhn W. Die deutsche Auswanderung... – S. 77.
8. Батьківщина. 1885. – 11 квіт. – С. 116; Das Deutschtum in Galizien. – Lemberg. 1914. – S. 76, 98.
9. Свистун Ф. Прикарпатська Русь под владением Австрии. – Львов, 1896. – Ч. 1. – С. 515; Kuhn W. Die deutsche Auswanderung... – S. 77.
10. Gazeta Lwowska. 1883. – 11 wrzes. – S. 3.
11. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 2456, с. 62.
12. Батьківщина. 1890. – 27 квіт. – С. 245.
13. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 2456, с. 62; Kuhn W. Die deutsche Auswanderung... – S. 77.
14. Kuhn W. Die deutsche Auswanderung... – S. 77.
15. Ebenso. – S. 77.
16. Наслідки колонізації Познанщини і Західної Прусії. // Діло. 1891. – 6 черв. – С. 1; Пруська колонізаційна комісія. // Діло. 1905. – 8 черв. – С. 3; Свобода. 1908. – 12 берез. – С. 6.
17. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 5839, с. 50.
18. Там само, ф. 146, оп. 4, спр. 5839, с. 5, 6.
19. Там само, спр. 5839, с. 24.
20. Там само, спр. 5839, с. 87; DVG. 1909. – 26 Jul. – S. 6.
21. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 5839, с. 19, 120.
22. Там само, спр. 5839, с. 29, 30.
23. Там само, спр. 5839, с. 29-30; Свобода. 1908. – 12 берез. – С. 6.
24. Deutsche Volksbatt für Galizien (ODV). 1907. – 18 Aug. – S. 5.
25. Smólski C. Kolonie i stosunki... – S. 54; Kuhn W. Die deutsche Auswanderung... – S. 80; Діло, 1891. – 6 черв. – С. 1.
26. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 5839, с. 37, 41; Русское слово. 1903. – 14 авг. – С. 6; Свобода. 1903. – 30 лип. – С. 4; 1908. – 25 лют. – С. 6; Громадський голос. 1911. – 20 груд. – С. 6.
27. Свобода. 1900. – 24 серп. – С. 6; – 6 верес. – С. 6; Діло. 1904. – 21 квіт. – С. 3; Галичанин. 1906. – 11 янв. – С. 3.
28. Smólski C. Kolonie i stosunki... – S. 46; Lang F. Das Deutschtum... – S. 312; Русское слово. 1903. – 15 мая. – С. 7; – 14 авг. – С. 6; Свобода. – 25 лют. – С. 6; 30 лип. – С. 4.
29. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 5839, с. 50.
30. Kurjer Lwowski. 1903. – 18 list. – S. 3.

31. Там же.
32. Там же.
33. Сіреджук П. До історії створення та діяльності Спільки німців християн-християн Галичини (до 90-річчя утворення). // Питання історії, теорії та практики діяльності ОВС в сучасних умовах розвитку демократичного суспільства. – Львів, 1998. Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. – Вип. 7. – С. 223-231.
34. Smólski C. Kolonie i stosunki... – S. 54.
35. DVG. 1909. – 26 Febr. – S. 2; 1910. – 21 Oktob. – S. 8.
36. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 2442, с. 96.
37. DVG. 1928. – 13 Mai. – S. 6; Bachman P. Mennoniten in Klempolen. 1784-1934. – Lemberg. 1934. – S. 294-300, 310; ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 2453, с. 203 зв.
38. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 2442, с. 110, 111.
39. Там само. ф. 146, оп. 4, спр. 2438, с. 128.
40. Bachman P. Mennoniten in Klempolen... – S. 96.
41. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 2485, с. 105.
42. Там само, ф. 146, оп. 4, спр. 2442, с. 110, 111; спр. 2485, с. 78.
43. Там само, ф. 146, оп. 4, спр. 2438, с. 128.
44. Там само, ф. 146, оп. 4, спр. 2442, с. 126, спр. 2456, с. 17; спр. 2485, с. 24.
45. Там само. ф. 146, оп. 4, спр. 2462, с. 55; спр. 2485, с. 78, 105, 106.
46. Там само. ф. 146, оп. 4, спр. 2485, с. 78.
47. Батьківщина 1892. – 18 верес. – С. 188; ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 2485, с. 13.
48. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 2442, с. 98; спр. 2462, с. 17.
49. Там само. ф. 146, оп. 4, спр. 2462, с. 55.
50. Діло. 1896. – 13 трав. – С. 3.
51. Діло. 1903. 31 берез. – С. 3.
52. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 2496, с. 115, спр. 5839, с. 36; Батьківщина, 1896. – 1 вер. – С. 147; Галичанин. 1905. – 28 юн. – С. 3; Das Deutschtum in Galizien... – S. 23, 26, 27, 72, 76, 82, 98, 99, 104, 105, 109, 110; DVG. 1910. – 11 März. – S. 5; 1917. – 1 März. – S. 6; 5, 12; – Apr. – S. 7; ODV. 1930. – 27 Jul. – S. 4.
53. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 2496, с. 115.
54. Kuhn W. Die deutsche Auswanderung... – S. 78.
55. Діло. 1903. 31 берез. – С. 3; DVG. 1910. – 11 Marz. – S. 5; Mazur M. Neudorf-Polminowice. Współżycie narodowości na ziemi drohobyckiej. – Warszawa-Poznań, 1998. – S. 49.
56. Kuhn W. Die deutsche Auswanderung... – S. 78.
57. Mazur M. Neudorf-Polminowice... – S. 49.
58. Яворська-Сокальська З. Бекерсдорф. // Підгаєцька земля. – Нью Йорк-Торонто-Париж-Сідней, 1980. – С. 381.
59. Діло 1896. – 19 серп. – С. 3; Батьківщина. 1896. – 1 вер. – С. 133.
60. Pfälzer in Kanada. // Zeitweiser der Galiziendeutschen. 1961. – S. 69.
61. Діло. 1896. – 17 лип. – С. 3; Батьківщина. 1896. – 1 вер. – С. 133.
62. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 2473, с. 54.
63. Там само, ф. 146, оп. 4, спр. 2456, с. 159 зв.
64. Батьківщина 1896. – 16 черв. – С. 98; Діло. 1901. – 23 верес. – С. 2.
65. ЦДАЛ, ф. 146, оп. 4, спр. 2496, с. 115; DVG. 1908. – 4 Jan. – S. 7, 8; 28 Feb. – S. 6; 1910, – 17 Jun. – S. 7; 1911. – 16 Jun. – S. 5; 1912; – 2 Aug. – S. 5; Kuhn W. Die deutsche Auswanderung... – S. 78.
66. Громадський голос. 1912. – 24 квіт. – С. 3.
67. Галичанин. 1904. – 18 декаб. – С. 3.
68. Громадський голос. 1912. – 8 трав. – С. 2.
69. Там само.
70. Kuhn W. Die deutsche Auswanderung... – S. 80.
71. Івано-Франківський обласний державний архів (ІФОДА), ф. 62, оп. 1, спр. 119, с. 1; Монолатій І. Від контактів до співпраці... – С. 108-109; DVB. 1916. 13 Juni. – S. 4; – 27 Juli. – S. 6; – 3 Aug. – S. 6.
72. Інформація респондента Рудольфа Вастеля. Записано 20 січня 2000 року; Jungels J. Die Katrusch aus Kaisersdorf. // Zeitweiser Galiziendeutschen (ZG). 1996. – S. 205.
73. Biber O. Aus der Geschichte Horocholinas und seiner deutschen Siedler. // ZG. 1995. – S. 135.

74. Krochmal A. Protestanskie ruchy religijne i sekty w grekokatolickiej diecezji przemyskiej w okresie II Rzeczypospolitej. // Rocznik historyczno-archiwalny – Przemyśl 1994. – № VII/VIII. – S. 163.
75. ІФОДА, ф. 26, оп. 1, спр. 104, с. 1.
76. Інформація респондента Л. Ригель. Записано 5 січня 2003 року; Biber O. Aus der Geschichte... – S. 135.
77. ІФОДА, ф. 26, оп. 1, спр. 104, с. 1; спр. 168, с. 1; спр. 177, с. 2; спр. 178, с. 1, 2; спр. 183, с. 1-4
78. Куля Ф. Відродження рідної мови, культури, самобутності німцями Закарпаття в інтернетнічному просторі проживання. // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія історична. – Ужгород. 2003. – Вип. 8. – С. 108.
79. Васильчук В. Німці в Україні. Історія і сучасність. (друга половина XIII-початок XXI ст.).

УДК 94. (477.8) “1921/1939”

Я.П. Цецик

ДІЯЛЬНІСТЬ КПЗУ НА ВОЛИНІ У 1921-1925 РОКАХ

Діяльність КПЗУ на теренах Волинського воєводства становить актуальну проблему дослідження. Питанню діяльності КПЗУ на західноукраїнських землях, зокрема, на Волині у 1920-х роках, присвячено значну кількість наукових досліджень та публікацій. Зокрема, це роботи І. Васюти, Ю. Сливки, Р. Оксенюка, М. Кучерепи та інших. Але попри всю їх ґрунтовність та наукову об'єктивність, певні аспекти комуністичного руху як на Волині, так і на землях Західної України в цілому з відомих причин до 1990-х років залишалися поза колом досліджень вчених.

Джерельну базу дослідження складають праці українських та польських дослідників, що висвітлюють певні напрямки діяльності КПЗУ на Волині. Значну частину джерел дослідження складають архівні матеріали, що зберігаються у фондах державних архівів Рівненської та Волинської областей.

Метою дослідження є вивчення особливостей становлення та початкового етапу діяльності КПЗУ на Волині у першій половині 1920-х років, висвітлення її зв'язків з іншими тогочасними українськими політичними партіями, які діяли у регіоні.

Мирний договір, підписаний 18 березня 1921 року в Ризі мирного договору між Польською державою II Річчю Посполитою та Радянською Україною і Радянською Росією, підтвердив закінчення дворічної польсько-радянської війни [1:473]. За цим договором землі Західної Волині офіційно увійшли до складу польської держави. Українське населення краю опинилось у складній політичній та соціально-економічній ситуації: нова польська влада з перших же днів повела активну кампанію, спрямовану на окатоличення та ополячення українського населення окупованих територій.

Серед тогочасних українських політичних сил регіону досить впливовою на той час була Комуністична партія Західної України (КПЗУ), яка організаційно оформилась у лютому 1919 року на конференції в м. Станіславі на той час як Комуністична партія Східної Галичини (КПСГ) [2:183], і до кінця 1920 року була складовою частиною Комуністичної партії (більшовиків) України КП(б)У [3:194]. У в'язку з окупацією Західної України та відповідно до угоди, підписаної в грудні 1920 року між КП(б)У та Комуністичною робітничою партією Польщі (КРПП), КПСГ як територіально-обласна організація КРПП зі своїм ЦК підлягала політичному та організаційному керівництву ЦК КРПП доти, доки Східна Галичина залишатиметься у складі Польщі [4:194-195]. У 1923 році КПСГ була перейменована на КПЗУ, оскільки її діяльність поширилась на всю територію Західної України – Волинь, Полісся, Холмщину, Підляшшя [5:71].

На Волині комуністичне підпілля було зафіксоване у 1921 році. Так, в одному з рапортів політичної поліції за жовтень того року зазначалось, що в Рівному нелегально діє комуністичний осередок, яким керує Ф. Зейба [6:2].

Ведучи мову про початковий етап діяльності компартії на Західній Україні, слід відразу акцентувати на тому, що, активно виступаючи проти польської держави, висувачи ідею приєднання окупованих земель до Радянської України, комуністичне підпілля діяло за підтримки та у тісному зв'язку з КП(б)У, від якої, серед іншої допомоги отримувало комуністичну літературу. Про це чітко говориться в одному з поліцейських рапортів за осінь 1921 року: "В районі Корця налагоджено доставку на територію Речі Посполитої нелегальної більшовицької літератури... Активну участь у цьому приймає начальник одного із прикордонних радянських постів" [7:5].

Але пропаганда комуністичних ідей – лише один із напрямків діяльності комуністичного підпілля на Волині. В арсеналі методів його боротьби – створення збройних загонів і груп і керівництво ними. Такі збройні формування вже невдовзі заявили про себе конкретними діями, розгромивши у червні 1921 року два поліцейських постерунки у Ковельському повіті, а 18 липня того ж року захопивши містечко Мізоч Дубнівського повіту [8:185-186]. Збройні виступи партизанських загонів, у яких найактивнішу участь брали члени КПЗУ, відбувались і в інших повітах воєводства. У переважній більшості ці бойові повстанські загопи діяли під керівництвом Закордонного відділу ЦК КП(б)У ("Закордот") [9:38-39]. Ось що пишеться в одному з рапортів команди державної поліції за 1922 рік: "...на терені Рівненського повіту активно діють центри, які підпорядковуються "Закордоту". Безпосередньо, по даних поліції, підтримують зв'язок із цією організацією жителі повіту Авербах Б., Леонов." [10: 94-95]. У цьому ж рапорті відмічено, що вищезгадані особи неодноразово перебували в Радянській Україні. Це може свідчити про одне: саме через них комуністичне підпілля підтримувало зв'язок з ЦК КП(б)У.

У 20-х роках минулого століття основну масу населення Волині складали селяни. Цей факт, відповідно, зумовлював структуру і склад осередків КПЗУ в регіоні, а також визначав головний об'єкт поширення комуністичного впливу. Таким об'єктом були саме селяни. Розуміючи, що успішно проводити свою діяльність можна лише за наявності розгалуженої і чітко структурованої мережі, комуністичне підпілля паралельно з організацією збройних повстанських загонів у 1921-1923 роках спрямовує свої зусилля на створення нелегальних партійних осередків, основним завданням яких було поширення комуністичної ідеології серед місцевого населення. Так, наприкінці 1921 року С.П.Бардась створив партійну організацію у Луцьку [11:184]; у 1922-1923 роках організовується низка комуністичних осередків у населених пунктах Ковельського, Луцького, Рівненського, Острозького, Дубнівського, Володимир-Волинського повітів воєводства [12:184].

Польська влада, зі свого боку, вживає максимальних заходів, аби не допустити розгортання широкого комуністичного руху у краї, а при можливості зовсім ліквідувати його. Поліція проводить у ряді повітів масові арешти членів комуністичного підпілля, відбуваються судові процеси над учасниками партизанських нападів. Зокрема, такий процес проти 75 волинських підпільників, звинувачених у приналежності до підпільної повстанської організації, що ставила своєю метою шляхом збройних нападів на представників влади повалити державний лад у Польщі і встановити диктатуру пролетаріату у формі Рад робітничих і селянських депутатів, відбувся у 1923 році в Луцьку. Більшість з них засудили до тривалих термінів ув'язнення [13:21]. У цей час на Волині діють також військово-польові суди. Саме за вироком військово-польового суду в 1923 році були розстріляні волинські підпільники-комуністи П.Мишковський, Є.Кондрашин, М.Тирська, Я.Кіршенштейн, В.Качинський та А.Шляхтин [14:21].

Помітну роль в організаційному згуртуванні розпорошених осередків Волині, їх об'єднанні в одну партійну організацію відіграв у 1922-1923 роках член ЦК КПЗУ Іваненко Г.В.(Бараба), направлений на Волинь керівництвом партії саме з цією

метою [15:72]. Але повністю виконати свою місію йому не вдалося у зв'язку із поліцейськими репресіями та поголовними арештами комуністичного підпілля [16:72].

Створення активного комуністичного підпілля у 1923-1924 роках значною мірою допомогло КПЗУ посилити свої позиції в Українській соціал-демократичній партії (УСДП). Перехід на комуністичну платформу та вступ значної частини українських соціал-демократів до КПЗУ призвів до розпуску УСДП. Серед тих, хто перейшов на платформу КПЗУ, були колишні члени УСДП – посли до сейму Войтюк Я., Пащук А., Приступа Х. Це викликало негативну реакцію з боку значної частини українських політичних сил. Ось що писала з цього приводу газета “Дзвін” – офіціоз Української народної партії (УНП): “Братерство українських і польських комуністів, що заснували спільну парламентську фракцію – річ зворушуюча, але ми в це братерство не віримо. Вибираючи панів послів – населення мало на увазі передовсім, що обирає українців” [17:2]. Пояснимо, що згадані посли обирались до сейму українським населенням у 1922 році як члени “Блоку національних меншин”, опозиційного до польських політичних сил, зокрема і польських комуністів. Таким чином входження, Войтюка Я., Пащука А. Та Приступи Х. до польського комуністичного клубу було відступом від їхньої передвиборчої програми.

У липні 1924 року в Луцьку відбулась Волинсько-Холмська конференція КПЗУ, яка прийняла рішення про поділ Волині і Холмщини на округи: Ковельський, Рівненський, Холмський і Поліський (останній був підпорядкований комуністичній партії Західної Білорусі (КПЗУ) [18:196]. За задумом керівництва компартії, утворення округів дозволить наблизитись йому до низових партійних осередків, а, отже, посилить впливи партії та полегшить організаційну діяльність. Серед партійних організацій Волині найчисельнішою і найбільш організаційно сформованою була Ковельська. У грудні 1924 року до її складу входило 35 районних комітетів (райкомів), 251 партійний осередок, у яких налічувалось 846 членів партії [19:196].

Проводячи агітаційну роботу серед населення, КПЗУ одночасно активно вирішувала організаційні питання, поновлюючи ліквідовані польською поліцією свої осередки. В одному з рапортів команди державної поліції за 1924 рік зазначається, що: “...комуністична партія Західної України після проведення ліквідації її осередків приступила до відновлення своєї діяльності на теренах Волині. Активно їм у цьому допомагають осередки Комуністичної спілки молоді Західної України (КСМЗУ)” [20:87]. Не відмовилась КПЗУ і від радикальних методів, закликаючи населення регіону до збройної боротьби проти польської влади. У тогочасних поліцейських документах зафіксовано, що КПЗУ закликає населення до “...проведення збройної акції проти польської влади та здійснення диверсійних акцій [21:87].

Однак, лише закликами до ведення збройної боротьби з польською владою КПЗУ не обмежувалося. Вона керувала діями збройних повстанських загонів про, що говориться в одному з документів того періоду: “...на терені Острозького повіту діє банда більшовиків в кількості близько 60 чоловік. Ними скоєно напади на помешкання осадників, фільварки та постерунки поліції в Майкові, Могилянах, Стадниках” [23:25]. В іншому документі, де йдеться про збройну сутичку 8 серпня 1924 року в районі Берестечка (Горохівський повіт), читаємо: “...трое осіб, озброєних карабінами, напали на поліцейський патруль, під час сутички вони використали гранати... Між собою перемовлялися по-російськи... По даних поліції, вони є членами комуністичного загону, який діє у цьому районі”. [23:132]. А у звіті Волинського воєводського управління державної поліції за 1924 рік відмічено, що: “...на території Острозького, Дубнівського повіту збройний загін КПЗУ скоїв п'ять збройних нападів на державні установи Речі Посполитої... По даних поліції, цей загін підтримує стосунки з організацією “Закордот” (Радянська Україна)... Найбільш активно цей загін діяв на терені гмін Варковичі і Будераж. На чолі його стояв Рикун (про нього

зазначено, що він колишній більшовицький комісар – прим. автора) і прибув з Радянської України” [24:119].

У ряді повітів воєводства 1 травня 1924 року КПЗУ провела агітаційні заходи: у Ковельському, Дубнівському, Горохівському повітах поширила агітаційні відозви КПЗУ; у Турійську (Ковельський повіт) у цей день відбувся похід українсько населення, на якому демонстранти несли транспаранти з написами “Хай живе 1 Травня”, “Нас саджають по тюрмах”, “Хай живе вільна Україна” та інші. [25:115].

Поєднання комуністичним підпіллям збройних методів боротьби з активною агітаційно-пропагандистською роботою серед широких верств українського населення регіону, яке і так у своїй переважній більшості негативно, а то й вороже ставилось до польської влади, давало помітний ефект. Так, у звітах Волинського воєводи про суспільно-політичну ситуацію на Волині знаходимо таке: “...ставлення широких мас українського населення до польської влади негативно... спроба регулярного збору податків привела до незадоволення серед широких верств населення, що і використовує у своїй агітаційній діяльності КПЗУ” [26:43].

На початку осені 1924 року поліція провела чергову кампанію проти комуністичного підпілля краю, заарештувала багатьох членів КСМЗУ та КПЗУ. Лише у Луцьку та Берестечку (Горохівський повіт) було схоплено 60 чоловік, серед них Кібрун С., Шнайдер Г., Гасло М., Фернанд М. [27:19]. Але цього разу, незважаючи на арешти відомих поліції діячів комуністичного підпілля, осередкам Волині вдалось уникнути по-справжньому великих втрат і вони продовжували активно діяти на теренах воєводства.

Восени 1924 року ЦК партії направив на Волинь О.Рожанського (Форналь), який, всупереч лінії ЦК КПЗУ, розпочав створення на базі партійних осередків широкої мережі бойових організацій для збройного повстання – “пролетарських сотень”. Для керівництва цією справою було утворено штаб, який очолив В. Крайц [28:72]. Метою планованого збройного повстання було відірвати Волинь і Східну Малопольщу від Речі Посполитої з наступним їх приєднанням до Радянської України. [29:2]. Повстанські загони налагодили тісний зв'язок з “Закордотом” (один з центрів якого тоді знаходився у м. Славута, територія УСРР); звідти вони отримували інструкції для своєї діяльності. Кур'єрами, які неодноразово відвідували Славуту, у той час були Задерей П. та Матвійчук П. [30:2]. Активну участь у підготовці збройного повстання брав посол до сейму Приступа Х. [31:257]. Аналізуючи тогочасну ситуацію у волинських осередках КПЗУ, важко не помітити, що у своїй діяльності вони найчастіше керувались розпорядженнями і рекомендаціями КП(б)У, які отримували через “Закордот”. Усе вказує на те, що комуністичне збройне повстання на “Східних кресах” Польщі було вигідне Радянському Союзу. ЦК КПЗУ однак заперечував проти збройно-диверсійної боротьби на західноукраїнських землях, про що неоднозначно заявлялось на V конференції КПЗУ, яка відбулась у квітні 1924 року в Харкові. Саме збройно-диверсійну боротьбу було названо “бомбізмом” і відкинуто [32:79]. Але вирішувати це питання самостійно КПЗУ була неспроможна, оскільки інструкторсько-диверсійні групи засилялися в Західну Україну з СРСР і керував ними Закордонний відділ ЦК КП(б)У (“Закордот” – прим. авт.) [33:79]. Звідси можна зробити висновок, що Волинський окружний комітет, очолюваний Рожанським О., у своїй діяльності керувався не рішеннями ЦК КПЗУ, а інструкціями із “Закордоту”.

Наприкінці березня 1925 року у Володимир-Волинському відбулась окружна партійна конференція за участю секретаря ЦК КПЗУ Теслюка М.М. та представника ЦК Хомина Н.М. [34:197], на якій було засуджено діяльність О. Рожанського, спрямовану на організацію збройного повстання. На конференції, зокрема, наголошувалось, що “...сепаратне збройне повстання завдало б шкоди революційному рухові,” що воно може мати успіх лише при наявності революційної ситуації в країні, коли на боротьбу проти поміщиків і капіталістів піднімуться разом з

робітничим класом під керівництвом Комуністичної партії трудящі усієї Польщі, а не лише однієї Волині [35:197]. М.М.Теслюк також налагодив зв'язок частини партійних організацій воєводства, які не підтримували напрямку діяльності О.Рожанського, безпосередньо з ЦК партії у Львові, оскільки О.Рожанський ще протягом певного часу залишався на чолі окружного комітету КПЗУ. Також було прийнято рішення про припинення підготовки збройного повстання і розпуск "повстанських загонів".

Польська влада володіла інформацією про підготовку збройного повстання на Волині, і навесні 1925 року провела нову широкомасштабну операцію з ліквідації комуністичного підпілля на теренах воєводства. Лише за період між 30 березня і 3 квітня у Володимир-Волинському, Ковельському та Луцькому повітах зазнали арешту 204 особи, і серед них члени "бойового загону" КПЗУ, які вчинили збройні напади в районі Луцьк-Дубно [36:256-257]. В цілому на Волині весною 1925 року було заарештовано близько 1,5 тисячі чоловік [37:72]. В лабета поліції потрапило майже все тодішнє керівництво Волинського окружного комітету КПЗУ, і "повстанський штаб" на чолі з В.Крайцом. О.Рожанському вдалося втекти за кордон. [38:83]. Під час проведення польською політичною поліцією обшуків у багатьох відомих керівників КПЗУ та її активістів вилучалася зброя [39:30-33].

В ході згаданої поліцейської операції було також припинено діяльність ряду районних комітетів КПЗУ. Так, у Луцькому повіті були розгромлені райкоми партії у Суховолі (керівник Фарин П.), Тростянці, Рожищах та інші [40:42-48]. Авантюрні дії О.Рожанського та його ультралівих соратників на Волині призвели до арештів не лише значної частини активістів КПЗУ, але й багатьох ні в чому не винних українських селян, оскільки поліція хапала всіх, на кого падала бодай найменша підозра у приналежності до КПЗУ.

Весняні погроми не знищили всього комуністичного підпілля і не залякали тих, кому вдалося уникнути репресій. Вже влітку 1925 року воно поступово починає відновлювати свою діяльність. У ряді повітів воєводства поліція знову виявляє агітаційні листівки партії. Зокрема, у с. Здовбиця (Здолбунівський повіт) поширення агітаційних матеріалів КПЗУ поліція зафіксувала в липні 1925 року [41:1]. У серпні 1925 року у с. Верхівці (Луцький повіт) нелегально було проведено Волинську партійну конференцію КПЗУ, у роботі якої взяли участь 14 делегатів. На ній всі партійні організації воєводства було об'єднано в єдину Волинську організацію КПЗУ та обрано окружний комітет партії, до складу якого увійшли С.Бардась, К.Хлопук, В.Гетьман та інші [42:199]. Пріоритетним напрямком своєї діяльності новообраний Волинський окружком партії визначив відродження знищених поліцією партійних осередків, посилення агітаційно-пропагандистської роботи. До виконання поставлених завдань члени КПЗУ приступили негайно. В другій половині 1925 року в ряді повітів воєводства поліція все частіше виявляє факти поширення нелегальних комуністичних листівок та проведення агітаційних заходів. Саме за це у грудні 1925 року в Ковельському повіті було затримано активіста партії О.Марцинюка [43:187]. А за кілька років клопіткої і цілеспрямованої роботи окружкому КПЗУ вдалося відродити свою організацію на Волині.

Таким чином, діючи на теренах Волинського воєводства за складних обставин, постійно перебуваючи під пильною увагою політичної поліції, регулярно зазнаючи репресій і справжніх погромів, комуністичне підпілля на Волині в першій половині 20-х років XX століття зосереджувало свої зусилля на таких напрямках:

1. Агітаційно-пропагандистський напрямок. Це – поширення комуністичної агітаційної літератури, яка нелегально видавалась у Західній Україні або доправлялась на Волинь з Радянського Союзу, інших пропагандистських друкованих матеріалів, усна агітація, організація і проведення масових заходів – походів населення тощо.

2. Утворення потужних нелегальних партійних організацій, які мали, за задумом партійного керівництва, охопити своїм впливом терени воєводства.

3. Активне використання збройно-диверсійних методів боротьби проти окупаційної влади: створення "повстанських загонів" та керівництво ними. У цій справі керівники Волинського окружного комітету КПЗУ підтримували тісний контакт із Закордонним відділом ЦК КП(б)У, звідки отримували необхідні інструкції. Іншими словами, організацією і здійсненням збройних виступів комуністичного підпілля на Волині фактично керував "Закордон".

Працюючи в контакті з ЦК КП(б)У, ЦК КПЗУ однак заперечував проти збройної боротьби з польською владою. Але тодішнє керівництво Волинської партійної організації знехтувало розпорядженнями ЦК КПЗУ і взяло курс на організацію збройного повстання на Волині, основною метою якого був відрив західноукраїнських земель від Речі Посполитої і приєднання їх до Радянської України. Саме ці дії керівництва Волинського окружного стали причиною масових репресій з боку польської влади, під жорна яких потрапляли не тільки члени комуністичних осередків, а й багато волинян, не причетних до КПЗУ.

Після ліквідації польською владою комуністичного підпілля у краї протягом кількох наступних років у різних містах Волині відбулась низка політичних процесів проти членів та керівників КПЗУ. Так, у матеріалах польської преси навесні 1926 року зазначалось, що: "...по закінченні слідства перед Луцьким Окружним судом постало керівництво Волинського окружного комітету, який було утворено навесні 1924 року. Дана організація планувала організацію збройного повстання на Волині. Мали три банди, які скоювали збройні напади..." [44:12].

На політичних процесах багатьох активістів партії було засуджено до різних термінів ув'язнення, а частину керівників – на довічне ув'язнення, серед них М.Мандель, В.Крайц, М.Хомин. Однак, останні згодом опинилися в СРСР [45:83].

Однією з помітних політичних перемог тодішнього компартійного руху був перехід на позиції КПЗУ УСДП і частини українських послів до сейму, що значною мірою посилює позиції партії на Західній Україні в цілому і на Волині зокрема.

Джерела та література:

1. Historia Dyplomacji polskiej X – XX w. – Warszawa, 2002. – S. 473.
2. Оксенюк Р. Нариси історії Волині: Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939 р.) – Львів: Каменяр, 1970. – С.183.
3. Сливка Ю. Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. Київ: Наукова думка. 1973. – С.194.
4. Сливка Ю. Ю. Названа праця. С. 194-195.
5. Кучерепа М. М. Зародження та діяльність на Волині українських політичних партій та громадських організацій в 1921-1939 рр. // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ ім. Л. Українки. Луцьк. – 1995. – С. 71.
6. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). Ф. 86, оп. 2., спр. 5, арк. 2.
7. ДАРО, Ф. 86, оп. 2, спр. 11, арк. 5.
8. Оксенюк Р. названа праця. С. 185-186.
9. Torzeck Pyszard Kwestia Ukrainka w Polsce w Latach 1923-1929. – Krakow 1989 – S.38-39.
10. ДАРО, Ф. 86, оп. 4, спр. 39, арк. 94-95.
11. Оксенюк Р. названа праця. С. 184.
12. Оксенюк Р. названа праця. С. 184.
13. Кравець М. М. Вони боролись за возз'єднання. Львів: Каменяр. 1958. – С. 21.
14. Кравець М. М. названа праця. – С. 21.
15. Кучерепа М. М. названа праця. – С. 72.
16. Кучерепа М. М. названа праця. – С. 72.
17. Дзвін. – 22 листопада 1924 р. – С. 2.
18. Оксенюк Р. названа праця. – С. 196.
19. Оксенюк Р. названа праця. – С. 196.

20. ДАРО, Ф. 86, оп. 2, спр. 112, арк. 87.
21. ДАРО, Ф. 86, оп. 2, спр. 112, арк. 82.
22. ДАРО, Ф. 86, оп. 2, спр. 113, арк. 25.
23. ДАРО, Ф. 33, оп. 4, спр. 4, арк. 132.
24. ДАРО, Ф. 33, оп. 4, спр. 9, арк. 119.
25. ДАРО, Ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 115.
26. ДАРО, Ф. 33, оп. 4, спр. 6, арк. 43.
27. ДАРО, Ф. 33, оп. 4, спр. 7, арк. 19.
28. Кучерепа М.М. названа праця. – С. 72.
29. Державний архів Волинської області (далі ДАВО) Ф. 36, оп. 13а, спр. 184, арк. 2.
30. ДАВО Ф. 36, оп. 13а, спр. 184, арк. 2.
31. ДАРО Ф. 33, оп. 4, спр. 25, арк. 257.
32. Власюк О.В., Сидорук В. Й., Цятко В.М. "Східні преси" – під знаком польського орла. – Рівне: Волинські обереги. – 2004 р. – С. 79.
33. Власюк О.В., Сидорук В. Й., Цятко В.М. названа праця. – С. 79.
34. Оксенюк Р. названа праця. – С. 197.
35. Оксенюк Р. названа праця. – С. 197.
36. ДАРО Ф. 33, оп. 4, спр. 4, арк. 256-257.
37. Кучерепа М.М. названа праця. – С. 72.
38. Власюк О.В., Сидорук В. Й., Цятко В.М. названа праця. – С. 83.
39. ДАВО Ф. 36, оп. 13а, спр. 106, арк. 30-33.
40. ДАВО Ф. 36, оп. 13а, спр. 106, арк. 42-48.
41. ДАРО Ф. 113, оп. 1, спр. 54, арк. 1.
42. Оксенюк Р. названа праця. – С. 199.
43. ДАРО Ф. 300, оп. 1, спр. 4, арк. 187.
44. Zysie Woynia – 14.03.1926 р. – S.12.
45. Власюк О.В., Сидорук В. Й., Цятко В.М. названа праця. – С. 83.

Summary

The specificity and peculiarities of the activity of Communist Party of the Western Ukraine during 1921-1925 in the Volyn territory is studied in the article. Much attention is devoted the interpretation of the method and means of struggle against Polish paver having been used "communist nundergiound organisation" at that period in Volyn.

Key words: Volyn, Communist Party of the Western Ukraine, propaganda, Sejm, revolt, nundergiound organisation, conference.

Інформація

Наші автори

НАШІ АВТОРИ

Волосник Юрій Петрович – д.і.н., доцент кафедри історії Росії історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Гаврилюк Світлана Віталіївна – д.і.н., професор кафедри давньої і нової історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки

Гамза Володимир Ілліч – старший викладач Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного університету ім. І.Мечникова

Дарієнко Василь Миколайович – д.і.н., професор, головний редактор збірника наукових праць “Південний архів. Історичні науки”

Кузовова Наталія Миколаївна – здобувач кафедри історії України Херсонського державного університету

Ленько Олександр Валерійович – к.і.н., доцент кафедри нової та новітньої історії Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Макієнко Олексій Анатолійович – викладач кафедри історії України Херсонського державного університету

Мерфі Н. – Південноарканзаський університет (США)

Недзельський Костянтин Казимирович – к.ф.н., доцент кафедри філософії та соціально-гуманітарних наук Херсонського державного університету

Посохов Сергій Іванович – к.і.н., професор, завідувач кафедрою історіографії, джерелознавства та археології, декан історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Пронь Сергій Вікторович – д.і.н., професор, ректор Миколаївського політехнічного інституту

Сінкевич Євген Григорович – к.і.н., доцент, в.о. завідувача кафедри історії України, докторант Херсонського державного університету

Сіреджук Петро Степанович – старший викладач кафедри загальнооекономічних і гуманітарних наук Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільської академії народного господарства

Ткаченко Ірина Вікторівна – аспірантка кафедри історії Росії історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна

Цецик Ярослав Петрович – асистент кафедри політології, соціології та природокористування Волинського національного університету водного господарства

Черемісін Олександр Вікторович – аспірант кафедри історії України Херсонського державного університету

Щербина Ірина Володимирівна – старший викладач кафедри політології та українознавства Харківської української інженерно-педагогічної академії

Наукове видання

Збірник наукових праць

“Південний архів”

Випуск XVIII

Макет підготував Сінкевич Є.Г.

Технічний редактор – Блах Е.І.

Підписано до друку 12.03.2005.

Формат 60x84/8. Папір офсетний. Друк цифровий.
Гарнітура Arial. Умовн. друк. арк. 17,75. Наклад 300.

Друк здійснено з готового оригінал-макета у Видавництві ХДУ.
Свідоцтво серія ХС №33 від 14 березня 2004 р.
Видано Управлінням у справах преси та інформації облдержадміністрації.
73000, Україна, м. Херсон, вул. 40 років Жовтня, 4. Тел.: (0552) 32-67-95.